

26

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without **Special Permission**

PARAMARTHA PRAKASIKĀ

[A CRITICISM ON ADWAITĀMŌDA]

BY

TARKARNAVA, PANDITARATNA

T. Viraraghavacharya Siromani

Printed at

THE SRINIVASA PRESS, TIRUVADI

Rights of reproduction

Reserved by

*His Holiness Gosuami Sri Dikshitaji Bava Saheb
and the Author.*

1940

Price.]

[2-0-0

परमार्थप्रकाशिका ॥

[अद्वैतामोदग्रन्थपरिशीलनरूपा]

श्री-परमहंसपरिव्राजक जगद्विख्यात-

श्री-रङ्गरामानुजयतीन्द्रमहादेशिक-

(श्री-कोल्लियालं - स्वामिवर)

चरणारविन्दवरिवस्याऽपिगतवेदान्तरहस्यार्थेन

तर्कार्णवेन, पण्डितरत्नेन, शिरोमणिना

(उत्तमूर्) '

ति. वीरराघवाचार्येण

विरचिता

श्री-पञ्चनदस्य-श्रीनिवास-मुद्रणालये

मुद्रिता ।

एतत्पुनर्मुद्रणाधिकारः श्री. १०८ बल्लुवाचार्य-

सत्संप्रदाय-सरोजमास्कर-श्री-गोस्वामिदक्षिणाचार्य-मह

प्र-भकर्नरि चाऽऽयत्त ।

1940

विशेषविषयसूची ॥

ब्रह्मनिर्विशेषत्वनिरासः	४-१४, ११-१३, ८२-९०
सत्तात्रैविध्यनिरासः	१४
प्रतिबिम्बजीयादिपक्षनिरासः	१७
अनिर्वचनीयत्वनिरासः	२२, १९४
अद्वैतमते सृष्टिक्रमाद्यनुपपत्तिः	" २३
प्रातिभासिकासिद्धिः	" २६, १९९
तत्र परिभाषाविचारः	" २७
असत्यात्सत्योत्पत्तिनिरासः	२९, ३० १४०
परिभाषाकप्रत्यक्षस्वरूपविचारः	१००
पारमार्थ्यं चरूपम्	१०२
व्याघर्तमानत्वानुमाननिरासः	१०७
ब्रह्मणि लौकिकानुभूत्यैक्यविचारः	१०८
अहमर्थात्मत्वसमर्थनम्	११९
शात्मज्ञातृत्वममर्थनम्	१२९
अन्तःकरणज्ञातृत्वनिरासः	१३५
शास्त्रयत्नोपसृष्टिनिरासः	१४०
सविशेषपरत्वं सद्धियायाः	१५३, १६६
'अथ परा यथा'	१५८
'सत्यं ज्ञानम्'	१६०
सामानाधिकरण्ये शेषपरविचारः	१६१
'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्'	१७०
'सोऽनुते सर्वान् कामान्'	१७१
'यस्यामर्तं नस्य मतम्'	१७२
'न दृष्टेर्द्रष्टारं'	१७४
'विज्ञातारमरे केन'	१७८
'नेह नातास्ति'	१७९

'यत्र हि ह्यंतमिर' } 'सर्वं गारिउद् ब्रह्म' }	१८१
'उदरमन्तर कुरते'	१८३
स्मृतित्रिपुपुराणादिवाक्यार्थ	"
अविद्याया सप्तविधानुपपत्तिनिरूपणम्	१९१
अनुमाने अद्वैतसिद्धिप्रिधार	१९६
प्रातिभासिके शाङ्करभाष्यादिप्रिदर्श	२०७
भावरूपाज्ञाने श्रुतिनिराम	२१२
'अनुनेन हि प्रत्युहा'	,
'नासदासीत्	२१८
मायाशब्दार्थ	२१९
जगत शरीरत्वाद्दौ भट्टकमारिलम्भमतिप्रदर्शनम्	२२३
विष्णुशिवैक्यनिरास	२२८
उपाद्धातात्तशाधनम्	२२९

अत्रोपात्ताः ग्रन्थाः ।

उपनिषद् ।

शाङ्करमुपनिषद्भाष्यम् , सूत्रभाष्यम् ।

भामती कल्पतरुपरिमलग्रन्था

वेदान्तपरिभाषा = अद्वैतसिद्धि ।

पाणिनिस्त्र भाष्य कैयटशेखरप्र था ।

गीता त्रिपुपुराणादि ।

भट्टकमारिलशक्तिरुम , न्यायसुधा , न्यापरत्नमाला न्यायकुसुमा
क्षिति , वैशेषिकदर्शनम् न्यायदर्शनम् श्रीभाष्यादिनाताविशि-
ष्टाद्वैतग्रन्थाश्च ।

॥ श्रीः ॥

उपोद्घातः ।

—❀—

‘कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः ।

कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम् ॥’

ईषदप्यवान्तरिक्षोभमविवाय सौहार्दमाश्रि यैकरस्येन लोकयात्रा निर्वोदु
सर्वतो वद्धपरिकरा एव सन्त प्राज्ञमणय , ‘विविधग्रन्थविमर्शपराणा तत्त्व
बुभुत्सुना तोक्ष्यबुद्धितारतम्यरत्नेन प्रतिमान्त उच्चावचा सिद्धान्तार्थभेदा
नैव प्रकटनं नार्हन्ति । तावता विचारकौशल विशिष्टज्ञान च लिप्समा
नाना वृथाऽभिनिवेशयक्तिद्वेषादिदृग्गुणदूरस्वितानामुदारहृदा वैमनस्यस्य न
मात्रयाऽप्यवकाश । अतो न गृहीतमात्रे विश्रममाकल्प्य तूष्णीमेव स्थित्वा
तत्त्वमरणौ जडीभवितव्यम्’ इति दृढ निश्चिन्वानामास्तत्र तत्र तत्त्वानुनन्धिन-
मर्थ मननान्ति प्रकाशयन्ति च । अत —

‘कली जगत्त्रिं विष्णु सर्वस्रष्टारमीश्वरम् ।

नार्चयिष्यन्ति मैत्रेय पापण्डापहता जना ॥’

इति निर्विण्णस्य महर्षेर्मनारथपूर्तये प्रवृत्ता , सत्यप्यल्पभेदे वेदवेदान्तपुग
णैतिहासप्रसिद्धसमीचीनसर्वावधसिद्धान्तप्रवर्तन सर्वश्रेयसे भगवतो विष्णो
प्रीतेय च भविष्यतोत्पाशयेन सर्वदा स्थापृतास्तत्रभवतो मुम्बई नगरविरा-
जमान श्रीकृष्णचरणारविन्दप्रवण शुद्धद्वैतसप्रदायप्रवर्तनाचार्य जगद्गुरुश्री-
१००८ बल्लभाचार्यसिद्धान्तसिंहासनाधीश्वर विश्वविख्यात श्री १००८ श्रीगो-
कुलनाथार्यमहाराजमहानन्ददायिनो विद्वरमेसरा वदान्यमूर्धन्या सर्ववैष्ण-
वसिद्धान्तसरक्षणदीक्षिता श्री १००८ गोस्वामिदीक्षिताचार्यमहोदयाः

यात्ताप्रसङ्गेन कदाचित् काश्चीमलंकृतवन्तः , तदात्वे भगवतो देवाधिराजस्य
 सेवासु सहजप्रवृत्तेनाऽऽस्याविशेषेण कश्चित्कालं तत्र विराजितवतां संप्रति
 श्रीशैलसन्निकृष्टं श्रीशुकपुरं (तिरुचानूरु)परिष्कुर्वतां सर्वशास्त्रविदां सदाचार-
 वैराग्यवारेधीनां विशिष्टाद्वैतस्थापनधुरन्धराणां विचारकुशलविद्वन्मणिनित्या-
 मिनन्यमाननिरवधनैकविधसिद्धान्तग्रन्थनिर्माणसमासादितनिर्मलयशसां अत्र-
 भवतामसादाचार्याणां 'श्रीकोष्ठियालं स्वामिन'इति प्रसिद्धानां परमहंसपरिमा-
 लकाचार्याणां श्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकानां समागमसंलापलाभसंप्रोत-
 मानसाः, साक्षात् ग्रन्थसुखेन चैषां वैदुष्यातिशयं विचारधोरणीं चाभिलक्ष्य
 पश्चात् स्वस्थानात् कांश्चन ग्रन्थान् संप्रेष्य स्वमौहार्दं समुचितमाविरकापुः ।

तत्र आनन्दाश्रममुद्रितः श्रीमदम्बुङ्करांप'हवासुदेवशा स्त्रिपर्णातः
 अद्वैतामोदनामा कश्चित्तर्बानग्रन्थोऽपि तदा तेषामेवामाचार्याणां हस्तं गत
 आसीत् । तत्र च तैः श्रीवासुदेवशास्त्रिभिर्यथावच्छ्रीभाष्यार्थनिबन्धेन
 किमपि कृतमालक्ष्य , एवमेतदद्वैतामोदगतान्येव —

'तदिह विशिष्टाद्वैतिद्वैतिग्रन्था विचक्षणंमन्याः ।

अज्ञानेन दृढाद्वा ब्रह्माद्वैतेऽपगोरणं चक्रुः । (पु. १)

'अनुमानप्रामाण्यं कृतस्ते शुद्धधारुढं न भवति' (पु. ८७), 'कांऽप्यं
 रामानुजजीयानां ग्रन्थाः' (पु. ७६), 'स्वकपोलकल्पनाजालमपास्तम्'
 (पु. ९३) 'इति चेत् भ्रान्तोऽसि' (पु. ८४) इत्येवंविधानि- तत्र
 तत्रोच्छृंखलवाक्यानि विलोम्य, 'सर्ववैष्णवमतप्रवर्तनाचार्याणां माहंमाति-
 क्षयं मनाप्यविगणय्य तेष्वज्ञं अन्ति दृढाकारं चारोपयन्त इमे शास्त्रिण ,
 यथावस्थितार्थयु-पचितसम्पत्तौ, स्वकृतेऽनौचिंयं स्वयमेवानुग्रहं लप्स्यन्ते' इति
 निश्चित्यासादाचार्यवरणा इमेऽद्वैतामोदशांघनमादावविकीर्णन् ।

दिष्ट्या तन्मित्रेण समये काश्चीं गत श्रीपदारविन्दे प्रणिपत्य

स्थितोऽहं सर्वमिममुदन्तं सादरमश्रुणवम् । अथ सकुतुहलमद्वैतामोदग्रन्थ-
मवलोकितवता मया श्रीस्वामिपादा इत्थं बद्धाञ्जलि प्रार्थयन्त, 'नावश्यमे-
तदल्पकार्यार्थेऽप्यत्र सन्निधौ प्राचीनसर्वसिद्धान्तग्रन्थप्रवचनपरिशीलनव्यापा-
रेण प्रयूहितेन भाव्यम् । अस्ति चेदनुग्रहः, शक्यं दासमुखेनापीदमभि-
मतं शीघ्रमेव निर्वर्तयितुम्' इति । तदैव तथाऽस्त्विति वात्सल्यवशादनुगृही-
तवतामेषामनुज्ञया स्वस्वलागत्य परमार्थप्रकाशिकारामिमां प्रणोयं सविनये
श्रीपदारविन्दसन्निधौ समर्पिषम् । कृपया च सर्वं कटाक्षलक्ष्यं विधाय
तत्र तत्र कर्तव्यान् परिष्कारान् प्रणयमधुरमुपदिष्टवतामेषामस्मदाचार्यवर्गणां
श्रीमुखारविन्दनिष्यन्दिसुधासोदारसुखित्खण्डैस्तत्र तत्र सङ्घटितैः प्रबन्धमिम
परिशुद्धं विधाय प्रकटने प्रवृत्तिमयःम् ।

अथ गतेषु कतिपयेषु मासेषु अवश्यमेव स्थूललक्षाः सारासार-
विवेचनसामर्थ्यसमृद्धास्तत्रभवन्तः प्रस्तुताः श्रीदीक्षिताचार्यमहोदया अत्रो-
पकर्तुं प्रथममुद्युञ्जारन्निति मनसिकृत्य तेषां सन्निधौ व्यजिज्ञपम् । तत्क्षण
एव ते कृपया सज्जीभवन्तो मुद्रणोपयोगिनमर्थं यावदपेक्ष प्रदाय सप्रदाया-
नां विष्णुवारम्भजगत्सत्यत्वस्थापकानां प्रचारविषयेऽनितरसाधारणीमात्मन
श्रद्धामुदारतां च सम्यगादर्शयन् । एवमुपकुर्वन्त इमे महाशयाः, अर्थ-
व्ययं वृथैव विविधं विदधतां सारविवेचनसामर्थ्यावकलानां, सत्यप्यन्तरङ्ग-
भावे स्वयमश्रद्धा बहतामास्तिकप्रमूणां तत्तदुज्जीवनहेतुमास्याविशेषमज्ञैरेव
जनयन्तीति सहृदयाः सङ्गिरन्त ।

तदेवं प्रकाश्यमानेऽस्मिन् ग्रन्थे श्रीभाष्यजिज्ञासाधिकरणभाषिणानां
मायाऽद्वैतिपूर्वपक्षपरिहारपद्धतीनां विशदीकरणाय अद्वैतामोदकर्त्तार्यत्तत्पु-
दसनपूर्वकं प्रकाशितान् परमार्थान् आदरेण पश्यन्तः पाण्डितमणयः सह-
दया अद्वैतामोदकर्त्तारश्चामिनिवेशमनुचितं परित्यज्य तत्त्वपक्षपातिन्या

बुद्ध्या सादरगौरवं श्रीभाष्यं सेवमानाः संप्रतिपन्नाः प्रतिपन्नाश्च भविष्य-
न्तीति विश्वसिमि । अत्र तत्र नत्र क्वं प्राचीनाद्वैतग्रन्थकथितार्थपरि-
शीलनमपि प्राज्ञान् प्रोणयिष्यति । विषयशोधनमात्रं व्याप्तोऽहं कचि-
दन्योक्तानुवादेऽपि अद्वैतसिद्धान्तानुयायिनामुपरि न दूषणमापश्यकरवम् ।
नापि तत्र मे जात्वापि प्रवृत्तिरिति सन्तो वेदितुमर्हन्ति ।

पुस्तकमिदं मुद्रणोपयुक्ततया विस्पष्टाक्षरैरनुवालिरुयोपकृतवते
मीमांसा न्यायोपनिषद्शिरोमणयऽस्मदन्तेवासिने परमहंसपरिव्राजकप्रस्तुतास्म-
दाचार्यसेवासमधिगतवेदान्तार्थाय अम्हाट्टियाशालायामत्र विमर्शकपदे वर्त-
मानाय को. श्रीशठकोपाचार्याय प्रेमगर्भा आशिष प्रयुज्जिन । दवीयस
एतद्ग्रन्थमुद्रणस्थानत् मख (proof) प्रूफ् पत्रपत्रेण स्थित विलम्बं प्रेष्य
प्रार्थिना, तद्देश एव पञ्चनेदं सस्कृतमहाविद्याशालायामध्यपकपदमलङ्कृ-
णा आवाल्यान्मम प्रियमुहद उभये—व्याकरणसाहित्यवेदान्तशिरोमणय-
श्री. उ. वे. V. R श्रीनिवासताताचार्या, न्यायवेदान्तशिरोमणयः
श्री. उ. वे. T. E. वीरराघवाचार्याश्च—यत् प्रूफ्-शोधनभारं स्वयमृद्वा
मह्यमव्याजमुपकृतवन्त, तत्र तेषु मदीयान् ग्रन्थरादान् सविनयं सादरं च
समर्पयामि ।

पुनरप्यस्मदाचार्यवर्येषु कारणिकाप्रमाणेषु मङ्गनीयगुणगणेषु च श्री-
गेस्वामिर्दाक्षिणाचार्यमहाशयेषु कृतज्ञतामाविष्टुर्न, ग्रन्थमिम सर्वेऽपि सादर-
मवलोकयन्तिवति सप्रश्रयमभ्यर्थये ।

तिरुपति }
6-12-39 }

इति ग्रन्थकर्ता
ति वीरराघवाचार्यः ।

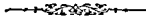
॥ श्रीः ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

श्रीपद्मावतीसमेतश्रीनिवासपरमशरणे नमः ।

श्रीमते हयवदनपद्मशरणे नमः ।

परमार्थप्रकाशिका ॥

वेदोद्दिष्टविशिष्टतत्त्वविशदज्ञप्त्या विधूतध्रमाः
गम्भीराः श्रुतिचित्तनित्यमधुराः यत्सूक्तिगुम्भाश्रुताः ।
श्रीमद्विष्णुपदाब्जमकिसरसाखादी स जेजीयते
विश्वंजीवनतत्परश्च भगवद्रामानुजः संयमी ॥ १ ॥

यद्ग्रन्थाः श्रव्यदृश्यस्तुतिविविधरहस्योक्तिगाधादिभेदाः
प्रौढास्तर्करधृष्यैः श्रुतिनिकरपरिष्कारिणश्चाङ्गतार्थाः ।
धेप्तुं कल्पान् विकल्प्य स्वयमलमाखिलान् भाविनश्चापरेपा
तन्त्रखातन्त्र्यचित्तः श्रुतिशिष्यरगुरुः सोऽयमस्तु शिष्यै नः ॥ २ ॥

प्रज्ञा चर्या विरक्तिः परमतनिकृतिः स्वान्मसिद्धान्तरक्षा
निर्दुष्टस्पष्टदृश्यव्यवहृतिरपि यं ह्यङ्गसोपगमयन्ति ।
सोऽयं सच्चिद्व्यसंहत्यभिलपितमहाकल्पशास्त्री मुनीन्द्रः
स्वान्ते श्रीरङ्गरामानुजगुरुवरनघः सन्निधत्तां सदा नः ॥ ३ ॥

निगिलहितबोधनार्थाः मूकत्वं यान्ति यत्र हि श्रुतयः ।
मायावलम्बिकल्पितमद्वैते तत् कथं हितं भवतु ॥ ४ ॥

तदिहाद्वैतनिरूपणमन्यानुपपत्तिमपि निराकुर्वन् ।
अद्वैतामोदकृतिप्रयत्नैर्बल्यमेव दर्शयति ॥ ५ ॥

परमतदौस्स्थयं बहुधा प्राच्यैरार्यैर्न्यवन्धि नि शेषः
दृश्यग्रन्थानुगुणं यावदपेक्षं तु संक्षिपाम्यत्र ॥ ६ ॥

श्रिय पति. निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणमहोदधि. अचिदविशि-
ष्टान् प्रकृत्ये जन्तूनवलोक्य परमकारुणिकः समुचितकरणकळेवरप्रदानसवि-
धानन्ध्यग्र पूर्वं ब्रह्माण सृष्ट्वा स्वात्मना सर्वदा सरक्ष्यमाणं सकलकृत्याकृत्य-
तस्वप्रदर्शक अनादिनिघन अनन्तभेद वेदं यथावत्सार्थं अमुष्मा उपाददेश ।
यथा श्रूयते—‘यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्राहिणोति तस्मै’
इति । स च चतुर्मुखो वेदशब्देभ्य एव सर्वं सृजन् स्वप्रजाभ्यो यथाव-
च्छब्दमर्थं च प्रददौ । प्राचीनकर्मायत्तपरिमितशक्तिबुद्धयस्तु प्रजा कृत्स्न-
मधिगन्तुमक्षमा यथायथमेकैकाशग्रहणधारणव्यग्रमनस. यावत् कृत्स्ना कर्म-
तत्त्वपरिस्थिति न बुबुधेरे, तावन्महर्षयो महाकारुणिका अज्ञोपाह-
विशेषविभजेन, विमर्शविषयविशोधनेन, विशेषार्थव्युत्पादनेन चानुजगृहु ।
एवमप्येकैकाशव्यापृताना जनाना, आधुनिकाना आन्वीक्षिकीव्याकरणाद्ये-
कैकशास्त्राध्यायिना अन्यशास्त्रार्थेष्विव, अंशान्तरेष्वश्रद्धा आत्मज्ञातातिरिक्तं
नास्तिताधीश्च क्रमेण जजृम्भे । ईदृशाना परस्परोपमर्दिना प्राज्ञमूर्खाणा
परिवादराशयो बहुळ प्रजासु नास्तिव्यमप्यनुपदमापादयामासु । अथै-
तत्पारिहाराय बद्धपरिकरा परमात्मिका सर्वमर्थं नास्तिव्यं सहसा परिहर्तुं-
गपारयन्त, केचिदेक, अन्यदन्ये, इति अशविभागेन तच्चद्विषयनाम्निक्य-
निराकरणपरायणा अभ्युपगमवादेन अशान्तरेषु नास्तिकता अहृदयमेवानु-
मन्यमाना प्रवन्धान् प्रयन्तु । ततो निरीश्वरमीमासकनिष्कर्मवेदान्ति
प्रभृतीना पद्धतय पद दाधिरे । एव अखिलापलापिनामत्याल्पशिक्षण-
मुखेनोशेषबोधनमध्यवसाय स्वयमशे स्थिताना प्राचामाचार्याणा आशयमन-
बुद्धयमाना हन्तेमे ससाराज्ञोरेषु संपच्यन्त इति परमया कृपया स्वेन
ब्रह्मणे सृष्ट्वादी समुपदिष्ट सर्ववेदवास्तवार्थं सक्षिप्य प्राहयितु स एव
भगवान् अशेषजगद्गुरु भगवद्भ्रामानुज-यतिरराजरूपेणावततार ।

यदाहु —

‘कापायेण गृहीतपीतवसना दण्डैस्त्रिभिर्मण्डिता
सा मूर्तिर्मुर्मर्दनस्य जयति त्रयन्तसंरक्षिणी ।
यत्प्रख्यापिततीर्थवार्धितधियामभ्यस्यतां यद्गुणान्
आसिन्धोरनिदं प्रदेशानयता कीर्तिः प्रजागतिं नः ॥’ इति ।

‘जयति जगदकवन्धं श्रीभगवल्लभमणाभिधं परमम् ।
मायातमोपहं तत् सकलश्रुत्यर्थदर्शकं ज्योतिः ॥

एवं तावत् साधिष्ठोपोद्धातप्रदर्शनेन अद्वैतामोदग्रन्थरुतमुपोद्धात-
वर्णनं विसंप्लुमिति वेदितप्रायम् । अत्रेदमन्यत् किञ्चित् । यत्तावदु-
च्यते (पु-३) शङ्करः शङ्कराचार्यरूपेणावतीर्णः प्रस्थानत्रये भाष्यं माया-
वादेन व्यघत्तेति । तत् तथैव काममास्ताम् । तावता किं सेत्स्यति ?
सर्वतः शून्यवादिभिः सौगतसमयिभिराहितं लोकक्षेममसहमानः शङ्करः
तत्प्रतिक्षेपे प्रवर्तमानः प्रत्यर्थिनां क्रमेण वशीकरण एव परमं सौकर्यं पर्या-
लोचयन् तत्पथ एव स्थितः तदुक्तमेव सांघृतिक जगत्सत्यत्वं स्वयम-
प्यातिष्ठमानः अधिष्ठानस्य ब्रह्मणः एकस्य पारमार्थिकत्वे स्थापिते तावतैव
तस्यैव ब्रह्मणोऽनुग्रहेण सर्वसत्यत्वं क्रमेण संमंस्यत इति निश्चिन्वानः ब्रह्मस्था-
पनकृते मायावादं स्वयमप्यन्ववादीदित्येव तत्त्वम् । अन्यथा क्षुद्रतसार्विश्य-
शाली स एव शङ्करः विश्वतोमुखानां ब्रह्मसूत्राणां स्वाभिमतानिखिलजग-
न्मिथ्यात्व-निर्गुणब्रह्मसत्यत्वस्यापनैदपर्येण समुचितप्रमाणवाक्यप्रदर्शनेन विल-
क्षणयोजनावर्णनेन च भाष्य किमिति न व्यघत्त । प्रायेण भेदपरतया सगुणब्रह्म-
विषयतया च हि सूत्राणि व्याचल्यौ ; यस्मिन् खलु व्याख्यानं समाद्रिय-
माणे, स्वाभिमतद्वैतस्थापनेदं परं सूत्रं प्रदर्शयितुं प्रयत्नमानानां एतावत्सु सूत्रेषु
निर्गुणब्रह्मनिरूपकस्यैकस्यापि दुर्भिक्षमेव लक्ष्येत । एवमन्याश्वराणामनेकार्थसं-
भावनाहर्षिणां सूत्राणामेवान्यथाव्याख्याने स्वयमप्रगल्भमग्नेन यदि तन्मूल-
भूततया तद्भेदेव भेदपराणामुपनिषदां विस्पष्टविस्तृतानां अमेदपरत्वमाप्सी-

येत , तत् क्रियद्हर समञ्जस भविष्यतीति सहृदया प्रमाणम् । अथ विश्वतोमुखानामपि सूत्राणामस्ति कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नेवार्थे स्वारस्यम्, यत्र यथाशक्ति दृष्टिनिक्षेपात् अद्वैतप्रतित-त्तसिद्धा-तस्य सूत्रे प्रदर्शनं तस्याशक्यं सवृत्तमिति चेत् एव तर्हि परमर्थादरायणपरिग्रहविधुर मतमास्थाय कि-मिति श्रुतिसूत्रकदर्थनप्रयासं परेषामिति । अतो बोद्धमतनिगकरणाय कथञ्चित् प्रथमतो मायावादपरिग्रहेऽपि अन्तर्निगूढ आत्मन आशयोऽ-यथा न कर्तव्य इत्यभिमान्धिनैव ब्रह्मसूत्राणि भेदपरतया प्राचीनवृत्तिपद्धतिं प्राय-शोऽपरित्यजन् व्याचकारोति न मायावादस्य मायया कृतस्य प्रामाणिकपरि-ग्राह्यतेति । नन्वेवं हि स मायावादमास्थाय बहु जन व्यामोह्यादिति प्राप्नोतीति चेत्, तत्र को दोषस्तस्य तमोगुणाधिष्ठानदेवतामृतस्य भगवत शङ्करस्येत्यलम् ॥

अनुपपन्नता चास्य मतस्य एतद्ग्रन्थखण्डनव्याजेन संक्षिपाम ।

अथमत प्रथमखण्डसमष्ट —

न ब्रह्म निर्दिशेष स्यान्न सत्ता त्रिविधा भवेत् ।

न जीवतादि सोपाधि नानिर्वाच्यं जगद्भवेत् ॥

नासत्याज्जायते सत्यं न त्रिभ्योऽन्यत्त मानता ।

न साधनचतुष्केऽपि मुक्त्यै शास्त्रजैः प्रथमा ॥

इत्यमादाविहाद्वैतप्रक्रियोक्ता निरस्यते ।

अथ त्वनुपपत्तीनां परिहारोऽस्य विस्तरः ॥

यथावदादौ (पु ३) — 'प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु शब्द एव आदौ ब्रह्म बोधयितुं प्रभवति । स च परमा मरुपमेकमेव तत्त्वमिति स्पष्टमेवाभि-धत्ते' इत्युपक्षिप्य तत्र, 'सदेव सोम्येदमम आमादेकमेवाद्वितीय'मिति

ध्रुव्यादानम्—तत्रोच्यते । सत्यमिय ध्रुतिर्नैव रोधयति ; पर तु न सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहित निर्विशेष भवदिएम्, शाङ्करमाप्यविरुद्धत्वादसंभावितत्वाच्च । तथा एवमनिय प्रस्थाने (आ. ६ २)तद्वाप्यम्—
 'एकमेवेति । स्वकार्यपातितमन्यत्रास्तीत्येकमेवेत्युच्यते । अद्वितीयमिति । मृद्यातिरेकेण मृदा यथाऽ-यन् घटाद्याकारेण परिणमयितृ कुलादि निमित्तकारण दृष्टम्, तथा सद्यातिरेकेण मत सहकारिकारण ।द्वितीय वस्त्वन्तर प्राप्त प्रतिपिष्यते अद्वितीयमिति । नास्य द्वितीय वस्त्वन्तर वियत इत्यद्वितीयम् ।' इति । अनेन च एकमेवत्यनेन स एष्टकालिक भावि यद्बहु 'बहु स्याम्' इत्युपरितनवाभ्यदर्शित तदभाव एव गम्यत इति, तथा अद्वितीयपद लोकदृष्टप्रक्रियया उपादानातिरेकनिमित्तकारणशङ्काया तद्व्यञ्छेदार्थमिति च स्पष्टम् । एवं च बहुभवनरूपविकारराहित्यस्य निमित्तकारणमृतविजातीयराहित्यस्य च प्रतीतावपि सकल्पजातीयविजातीयस्वगतभेदसामान्यराहित्यरूप निर्विशेषत्व न प्रतीयते । उपरि च 'असदेवेदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीय'मित्यस्य व्याख्यानावसरे 'कथ पुनरसत आसीदिति प्राकालसम्बन्ध एकमिति सख्यासम्बन्ध इत्यादि युज्यते' इत्याक्षिपतो माप्यकृत सत्कारणवाक्ये इत्थमनुपपत्तिर्न भवितुमर्हतीत्याशयस्य स्फुटमवगम्यमानतया नात्यन्तनिर्विशेषत्वमत्र सख्याकालादिसम्बन्धशालिन एत सुवचम् ।

किं चास्मिन् कारणवाक्ये कारणत्वबोधनस्यावश्यकतया कारणत्वस्य कार्याभ्यवाहितप्राकालसम्बन्धरूपतया 'अग्र आसी'दिति तस्योक्ततया च कथमत्र निर्विशेषत्वप्रतीतिः ? एव जगन्मिथ्यात्ववादिमते ब्रह्मण सप्रत्यपि निर्विशेषत्वेन अग्रे निर्विशेषमासीदित्यर्थवर्णनानोचित्यादापि नाम्य निर्विशेष परत्वम् । अपि च प्रकृतकाले प्रश्न किं निर्विशेष उत सविशेषम् ? नाद्य तथा सति अविद्यासम्बन्धस्याप्यभावेन स्पष्टैरभंभवात् । नात्य, तर्क्षस्य

वाक्यस्य निर्विशेषपरत्वासम्भवात् ।

अपि च ब्रह्म-जीव-ईश्वर-जीवेश्वरभेद-अविद्या-ब्रह्माविद्यासम्बन्धानां पण्णां भवन्मते अनादित्येन प्रळयेऽपि सद्भावावश्यकतया कथं तदा ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं ? तदा जीवाद्यनङ्गीकारे च सृष्टौ अपूर्वजीवोत्पत्त्या अकृताभ्यागम-कृतविप्रणाश-प्रमाणवाधादिकमापद्यते । पारमार्थिकविशेषराहित्यं वाक्यार्थ इति चेत्—तत् किं सृष्टौ पारमार्थिकविशेषवत्त्वं ब्रह्मणोऽस्ति, येन 'अभे' इति विशेषणमर्थवद्भविष्यति । तस्मात्सृष्टिकालिकाविशेषराहित्यमात्रपरत्वादस्य वाक्यस्य न त्वदभिमतनिर्विशेषब्रह्मपरत्वम् । अतः प्रथमेनैवकारेणासद्यावृत्तिः, द्वितीयेनैवकारेण नैयायिकाभिमतानेकसद्रूपपरमाणुकारणकत्वव्यावृत्तिः, नामरूपविभागवत्त्वव्यावृत्तिश्च, अद्वितीयपदेन प्रसक्तनिमित्तकारणान्तरशङ्काव्यावृत्तिश्च कियत इति स्थितिः । भवतैव चानुपदं दृशित्वकारणत्वसूक्ष्मत्वव्यापित्वादयो विशेषाः वक्ष्यन्त इति कथं तद्ब्रह्म निर्विशेषमित्यलम् ॥

यच्च (पु ४.)—दृशिद्रष्टृदृश्यानां मध्ये उत्तरयोः दृशिनिरूपणाधीन-निरूपणत्वात् कल्पितत्वमिति—तन्न । अन्यनिरूपणाधीननिरूपणत्वे कल्पितत्वमित्यत्र प्रमाणाभावात् । द्रष्टृत्वस्य दृशिकर्तृत्वरूपतया दृश्यत्वस्य तत्कर्मत्वरूपतया च तयोः द्रष्टृत्वदृश्यत्वरूपेण दृशिनिरूप्यत्वेऽपि स्वस्वासाधारणात्मत्वपृथिवीत्वादिरूपेण तन्निरूप्यत्वाभावाच्च । वस्तुतो दशरेव सकर्तृकतया सकर्मकतया चाश्रयविषयसाक्षात्त्वात् दृशित्वात्मकस्वासाधारणरूपैव तदुभयनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति तस्या एव त्वन्मतं कल्पितत्वमापद्यते ।

ननु दृशिर्द्रष्टृविधा सोपाधिका निरुपाधिका चेति । तत्राग्रा आश्रयविषय-सापेक्षा कल्पितेति तत्रेदमित्येवोति चेत्, केयं सोपाधिका दृशिर्नाम । किञ्चित्-तन्यमातृ; किं वा वृत्तिः ; किं वा पृथग्दृष्टिर्नैतन्यम्; नाथ, त्वन्मते

तस्य निरुपाधिकत्वात् । न द्वितीय , तस्या जडत्वेन विषयप्रकाशकत्वामा-
वेन विषयसापेक्षत्वस्य दुर्बलत्वात् । न च तृतीय , विशिष्टस्य विशेष्य-
विशेषणानतिरिक्तत्वेन पूर्वोक्तदोषात् । न चास्मिन् कल्पे दृशे कल्पितत्व-
मपि समवति । न हि चैतन्यमेव चैतन्ये कल्पितमिति वस्तु शक्यते ।
तस्मात् चैतन्यमेव वृत्तिरूपसहकारिसम्पन्न सत् विषयसापेक्ष भवतीति वक्त-
व्यम् । ईदृशमेवामिषाय मनमिच्छयास्माभि इन्द्रियप्रसरणवेत्त या धर्मभूत-
ज्ञान सविषयकमित्यभिधीयते । तथा च एकमेव चैतन्य सहकारिसमवधाने
सविषयकसाश्रयश्च भवतीति क दृशोमद ' क चैकस्य अन्यत्र कल्पितत्वम् ।

अथोच्येत—दृशे सोपाधिकाया कल्पितत्वमित्यनेन दृशावुपाधिक-
ल्पनमेव विवक्षितमिति—तत्र । आश्रयविषयरूपोपाधिना कल्पितत्वे प्रमा-
णाभावात् । दृशिनिरूपणाधीननिरूपणत्वस्य च प्रागेव विचारितत्वात् ।

एतेन—आश्रयविषयात्मकचेतनाचेतनकल्पनाधिष्ठानत्वेन ब्रह्मण
जगत्कारणत्वम्—इत्यपि निरस्तम् । कल्पितत्व एव प्रमाणाभावात् ।

मिथ्यात्वनिर्दिशेषत्वे सिद्धवत्कृत्य सर्वदा ।

अभितिचित्तनिर्माणादञ्जुता व स्तु मायिता ॥

यदापि—ब्रह्मण कारणत्वादेव जगदपेक्षया सूक्ष्मत्व व्यापकत्व
चेति तत्सत्य तथैव । पर तु परिणामिकारणत्व एव मृद्धटादिद्विदमानुभवि
कम् । न पुन शुक्तिरजतादिस्यलेऽपि । तत्र कार्यसत्ताया कारणस-
त्तायाश्च विलक्षणतया एकस्यान्यप्रति सूक्ष्मत्वादेरनुभवत्वात् । मिथ्यामूलेन
सत्यस्याभासाधिष्ठानत्वातिरिक्तसम्बन्धस्य दुर्बलत्वात् । रजतत्वेन प्रहकाले
शुक्तित्वेन ग्रहाभावात् शुक्तित्वेन ग्रहे च रजतवाधात् तथा सत्यरजते शुक्ते-
रसम्बन्धाच्च रजत यापकत्वस्य शुक्तौ दुर्महत्वाच्च । जगतो ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभा-
वप्रतियोगित्वस्य शुक्तिरूपस्य च शुक्तिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य भवति-

द्वान्तसिद्धतया मिथोऽसम्बन्धिनोर्द्वयो आधेयाधारात्मना व्याप्यव्यापक-
भावस्य दुर्बलत्वाच्च ।

यदप्यत्र—गन्धशब्देन पृथिव्या च, च्यत्वे 'गुणानां गुण्यपेक्षया पृथ-
गुपलम्भाभावेन गुणगुणिनोरभेदस्यैव सिद्धान्तेऽङ्गोकारा'दिति हेतुकथनम्—
तदप्ययुक्तम्—गन्धस्य प्राणैः गुणिनं त्रिनोपलभ्यमानत्वात् । यदि तु
गुणिना विहाय पृथगवर्तमानत्वमात्रेण गन्धस्य द्रव्याभिन्नत्वमिष्यते तत्र,
विभिन्नान्द्रियग्राह्यरैक्यस्यासम्भवात् । अपृथक्सिद्धयोरौपचारिकश्चेदभेद
इष्यते, एवमेव जीवब्रह्मणोरचिद्ब्रह्मणोः ज्ञानात्मनोश्चौपचारिक एवाभेद
आस्थगो भवति । तावता न वास्तवस्य भेदस्यापलाप सिद्धयति ।

यदापि(पु. ५.)—सकलकार्यव्यापकत्वादव कारणस्य कार्यगतविशेष-
राहित्यरूप कार्यपेक्षया सामान्यमूलत्वमिति—तत्रोच्यते । कार्यकारणयोरभे-
दात् कार्यावस्थायामकार्यगतविशेषवत्त्वं कारणस्यास्येव । कारणावस्थायाम्
कार्यगतविशेषाणामनुपपन्नत्वादेव तद्वाहित्वमिति तत्र कार्यव्यापकत्वस्य कुतो
हेतुत्वम् । एव कार्यगतविशेषराहित्योक्तावपि सर्वविशेषराहित्यरूपनिर्विशेषत्व
न सेत्स्यति । न च यत्र सर्वविशेषत्व तत्र कार्यत्वमिति व्याप्त्या ब्रह्मण
सर्वविशेषत्वे मूलकारणत्वासिद्धिरिति वाच्यम् । यत्र वस्तुत्व तत्र कार्यत्व-
मिति व्याप्तिस्वीकारेण ब्रह्मणो मूलकारणत्वनिषेधप्रसङ्गात् । शास्त्रवलेन नित्य-
वस्तुनोऽपि सिद्ध्या तादृशव्याप्तिरेव न भवतीति चेत् तद्वल्लेनैव नित्यानित्य-
विशेषविशिष्टानित्यब्रह्मण सिद्धतया भवदुक्तव्याप्तेरापि भङ्गप्रोच्येण सर्वविशे-
पत्वे कार्यावस्थापादनमशक्यम् । ध्रुयते हि 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव ध्रुयते
स्वभाविकी ज्ञानमलक्रिया चेति । एव ब्रह्मणो निर्विशेषस्य कारणत्वे सर्वदेव
तत्कार्यप्रसङ्ग इति कारणानुस्यूयामनित्यविशेषवत्त्वमपि स्वीकार्यम् । तत्कार-
णतया च तत्र पूर्वमपि कश्चिद्विशेष इति अनादौ क्षतोर न कदाऽपि ब्रह्मणो
निर्विणोपता । किञ्च कारणत्व पूर्वकालपर्यन्तं पृथगेति, कारणावस्थायाम्

स विशेषोऽवर्जनोयः । यदि ब्रह्मणि सर्वदा विशेषसद्भावेऽपि तेषामपर-
मार्थिकत्वात् निर्विशेषत्वमुच्यते, तत् कार्यावस्थायामपि तुल्यम् । वस्तुतः
तेषां मिथ्यात्व एव प्रमाणं न किञ्चिदस्ति ।

किञ्च स्वन्मते मूलाविद्या सविशेषा ? निर्विशेषा वा ? नाथ, सवि-
शेषाणा कार्यत्वेन तस्या मूलकारणत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । नान्त्य, ब्रह्म-
तुल्यत्वेन वाच्यत्वाद्यभावप्रसङ्गात् । उभयोश्चाविद्याब्रह्मणो निर्विशेषयोः
आच्छाद्याच्छादकभावभावेन जगदसिद्धिप्रसङ्गाच्च । सैका सविशेषाऽपि
मूलकारणमिति चेत्, ब्रह्माप्येवमेवास्तु । ननु कार्यसामान्यस्य सविशेषत्व-
दर्शनात् ब्रह्मण सन्मात्रस्वाङ्गीकोरे निर्विशेषत्वेन कार्यत्वापत्तिवारणं सुकरामि-
ति सन्मात्रत्वस्वीकार इति चेत्—ब्रह्मण एवानङ्गीकोरे कार्यत्वापत्तिरेव न
भविष्यतीति तथा कुतो नेप्यते ? प्रमाणं तु विशेषेऽपि तुल्यम् । अतो
नित्यचिदचिद्विभूतिशक्तिज्ञानसम्पन्नमेव ब्रह्मेति । यस्तु—ब्रह्मण सविशेषत्वे
तादृशविशेषरहित ब्रह्मणोऽपि मूलकारणमन्यत् किञ्चित् स्यात् । तस्यापि
सविशेषत्वे पुनर्मूलकारणान्तरापेक्षयाऽनवगम्येति— तत्रोच्यते । सविशेषत्वे
कार्यत्वमिति व्याप्तिसिद्ध्या किल ब्रह्मण सविशेषत्वं मूलकारणोपेक्षा वक्त-
व्या । एव मूलकारणत्वेन कल्पितं च मूलत्वनिर्विशेषमेव सिद्धमिति,
पुन कथं तस्यापि सविशेषत्व इत्येवमनवस्थोपयोगिशङ्कोत्थानम् । तस्मा-
न्मूलपदाप्रयोगेण एव रीत्या लेखनीयम्—‘ब्रह्मण सविशेषत्वे कार्यत्वात्कारण-
भावश्यकम्, तस्यापि सातिशयत्वे कार्यत्वात्कारणान्तरमित्यनवस्थया मूल-
कारणासिद्धि’रिति । वस्तुतः सविशेषत्वेऽप्यकार्यत्व श्रुतिबलाद्भवत्येवेति
न सविशेषब्रह्मणो मूलकारणत्वासिद्धिः । अत एव सविशेषत्वात् स्वगत-
भेदविजातीयभेदराहित्यमपि दुर्बचम् ।

यत्त्वत्र ‘सजातीयाद्विजातीयात् स्वगताच्च भेदो न सम्भवती’युक्तम्,
तदसत् ; सजातीयादिसत्त्वे तद्भेदस्य ब्रह्मण्यावश्यकत्वात् । सजातीयात्-

प्रसिद्ध्या तद्भेदो ब्रह्मणि दुर्वच इति चेत्— विशेषरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या निर्विशेषत्वमपि दुर्वचम् । अपारमार्थिकविशेषसत्ताङ्गीकारेऽपारमार्थिकस्वगतादिसत्त्वात् तद्भेदोऽप्यस्त्येव । तथाऽपि स भेदोऽपि मिथ्यैवेति चेत्—तर्हि तादृशभेदराहित्यमपि मिथ्याप्रतियोगिकत्वात् कुतो न मिथ्या । यदि भेदमिथ्यात्वेऽपि भेदराहित्यं सत्यं, तर्हि स्वगतादेर्मिथ्यात्वेऽपि तत्प्रतियोगिको भेदोऽपि सत्य इति कथं ब्रह्म भेदराहितं निर्विशेषम् । अत एव, 'सजातीयाद्विजातीयात् स्वगताच्च' इति पञ्चमीनिर्देशं विहाय सर्वमवदीय-समाहृता 'सजातीयो विजातीयस्वगतोऽपि भेदो नास्ती'ति लेखनसरणिर्युज्यत इव । अत्र भेदशब्दः भेदवद्वस्तुपरः । ते मिथ्यात्वात् परमार्थो न सन्तीत्युच्यते । वस्तुतः स्वगतादिरपि परमार्थ एवेति तु वयम् । सजातीयविजातीयस्वगतभेदेति भवन्मतानुयायिप्रयोगेषु च न पञ्चमीसमास-प्रसिद्धिरिति तत्त्व भवता बोद्धव्यम् ।

कचिद्ब्रह्मणो निर्विकल्पमिति विशेषणं च न निर्विशेषपरत्वेन, किंतु विभ्रमराहित्यपरत्वेन अनेकब्रह्मनिषेधाय स्वात्यन्तसजातीयद्वितीयराहित्यपरत्वेन चेति न ततोऽपि निर्विशेषत्वसिद्धिः । अन्यथा सविशेषत्वधृतिविरोधात् । 'तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्प निरञ्जनम् । निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् -। (ब्रह्म. सि. ८-९) इति वचनं तु एकवाक्यत्वे निर्विकल्पपदपौनरुक्त्यादप्यप्रमाणम् । अस्मन्निरुक्ताधरत्वे प्रमाणमेव वा भवतु ; न ततः किञ्चित् । न च ब्रह्मणः सविशेषत्वे, 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते,' 'अगोचरं वचसा' इति श्रुतिस्मृतिविरोध इति वाच्यम् ; तत्रैव ब्रह्मणः यच्छब्द-अगोचरशब्दप्रतिपादितस्वरूपविशेषविशिष्टस्य ततो निर्विशेषत्वबोधने माता बन्धेतिवद्व्याहृतार्थकत्वप्रसङ्गात् । अविरोध्यर्थश्च वक्ष्यते ।

यदपि—'निर्गुणं' इति धृतमलात् ब्रह्मणि सर्वगुणराहित्यसिद्धिरिति—तत्र तादृशार्थस्वीकारः किं ब्रह्मणः सविशेषत्वे मूलकारणत्वामम्भवरूपयुक्त्या

आहो निर्गुणशब्दस्वारस्यादिति । नाद्यः, प्रागेव निराकृतत्वात् । नान्त्यः, गुण-
शब्दस्य विशेषणपरत्वेन सकलविशेषणरहितमित्यर्थस्यासम्भवात् । निरञ्जन-
त्वादिविशेषणस्येष्टत्वात् । स्याभिन्नगुणशून्यत्वं निर्गुणत्वं, निरञ्जनत्वाद्देश्य
ब्रह्माभिन्नत्वाद्दोष इति चेन्न, त्वया गुणगुणिनोरभेदस्य (पु. ४) प्रागुक्त-
त्वेन सर्वस्यापि पदार्थस्य ईदृशनिर्गुणत्वसत्त्वेनाविशेषात् । एवं सति गुणसामा-
न्यनिषेधरत्वं पारित्यज्य भवता प्रमाणानुरोधेन सङ्कोचे क्रियमाणे 'यः सर्व-
ज्ञ सर्वविन्' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण हेयगुणपरतया सङ्कोचस्यैव युक्तत्वात् ।
'यः सर्वज्ञ' इत्यादे आरोपितगुणप्रतिपादकत्वस्य भवदिष्टत्वेन निर्गुणाभि-
त्यस्य आरोपितानारोपितसर्वगुणनिषेधपरत्वस्य द्रु स्वीकरतया सङ्कोचस्या-
वश्यंभावाच्च । पारमार्थिकगुणानामप्रमिद्धतयाऽपारमार्थिकगुणनिषेधस्यैव
कर्तव्यत्वेन भवन्मतेऽनुपपत्तेर्जागरूकत्वाच्च । गुणा पारमार्थिकत्वेन रूपेण
न सन्नीत्याङ्कोकारे च पारमार्थिकत्वस्यैवामावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमुक्तं
भवतीति व्युत्पत्तिविरोधः । सर्वत्र हि प्रतियोगिवाचकपदप्रवृत्तिनिमित्त-
मेवामावप्रतियोगितावच्छेदकं दृष्टम् । घटो नास्तीत्यत्र हि घटत्वमेव
प्रतियोगितावच्छेदकम्, न द्रव्यत्वपारमार्थिकत्वादि । अतः पारमार्थि-
कत्वावच्छिन्नगुणनिष्ठप्रतियोगिताकाभावः न कथमपि निर्गुणशब्दार्थ इति ।
एवमस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केषलान्वयितया जग-
तोऽपि निर्गुणत्वापत्तिरिति कस्तन्न ब्रह्मणो विशेष ? अतो भवदभिमतवा-
क्यार्थस्यासम्भवात्, निषेधस्य विहितव्यतिरेकविषयताया 'न हिंस्यात् सर्वा
मृानान्'ति न्यायसिद्धत्वाच्च, 'विना हेयैर्गुणादिभि' इति विस्पष्टप्रमाणा-
नुरोधी सङ्कोच एव युक्त इति सिद्ध हेयगुणनिषेधपरत्वम् ।

यत्तु—(पु. ६.) निर्गुणश्रुतेरेव सङ्कोचेन समर्थने रसादिकिञ्चिद्गुण-
राहित्येन जीवेऽपि निर्गुणपदवाच्यता स्यादिति । तत्रोच्यते । कामं स्यात् ।
किं तेन । न हि 'पृथिव्यादयो रूपरसादिगुणका', जीवन्तु निर्गुण' इत्युक्तो

प्रकरणानुसारेण तथाऽर्थो न गृह्यते । देहादिवैलक्षण्यसिद्धये तथोक्तिसम्-
 वात् । अशब्दमस्पर्शमित्यादि यथा ध्रुयते । निर्विशेषा पुरीति च यथा ।
 किञ्च निर्गुण गुणभोक्तृ चे'ति (१३ १४.) गीतोक्तरीत्या स्वभावतः स-
 त्त्वादिगुणराहितत्वेनैव निर्गुणत्वमिष्टमिति निर्गुणपदवाच्यत्वे दृष्टापत्तिरेव ।
 इयान् विशेष । जीवे अपहृतपाप्मत्वादिस्रमावे गुणराहित्ये सत्यपि सत्त्वा-
 दिगुणप्रकृतिसम्बन्धयोग्यताऽस्ति । ब्रह्मणि साऽपि नास्तीति पुष्कल निर्गु-
 णत्वमिति । अतो ब्रह्मणि निर्गुणपदेन तद्वैलक्षण्यमभिमतमिति न जीवा-
 विशेष । न हि निर्गुणपदवाच्यत्वतदमावाभ्या ब्रह्मजीवयोर्विशेष ब्रम ।
 किं तु निर्गुणपदविवक्षितनिरुक्तार्थविशेषमादायेति सिद्ध वैलक्षण्यम् । गुण-
 शब्दस्य च श्वेताश्वतरादिसर्वोपनिषत्सु गीतादिषु च सत्त्वरजस्तमोगुणपरत-
 यैव भ्रूयसी प्रसिद्धिरिति तन्निषेधपरत्वमेव निर्गुणपदस्य स्वरसमित्यतोऽपि
 न निर्विशेषत्वसिद्धिः । एव च हेयगुणपरतया एतादृशवाक्याना निर्व्यूढ-
 त्वात् कल्याणगुणास्तत्र वस्तुतः सन्त्येव । न च परमात्मगुणाना अविद्या-
 कल्पितजीवावस्थामपञ्चरचनामात्रोपयोगित्वेन काल्पनिकत्वमेवेति वाच्यम् ।
 अविद्याया , तत्कल्पितत्वादेश्चैवामागणिकतया तस्मिद्धत्वकारेण ईदृशार्थ-
 णिष्कृषामिभवात् ।

यदपि—ब्रह्मणो ज्ञानगुणकत्व नास्ति , किं तु ज्ञानस्वरूपत्वमेवेत्यत्र
 ध्रुतिवाक्यत्रयमुपात्तम्—तत्रयमपि विपरीतसाधकम् । (ब्र २ ४ १२)
 'कृत्स्नो रसधन एव । एव चाऽरे अयमात्मा विज्ञानधन एव' इत्यत्र हि
 विज्ञानधनशब्द , दृष्टान्ते रसधनशब्दो रसनोन्द्रियप्रादुरस तदन्येन्द्रियप्राद-
 तद्धर्मिणोरिव, विज्ञानस्यात्मनश्च स्वरसतो भेदमेव दर्शयतीति नात्मनो
 विज्ञानस्वरूपत्वमत्र स्वरसम् । तत्तु प्रमाणान्तरानुसारेण समन्तव्यम् ।
 एव 'सत्य ज्ञान (तै २ १) इत्यत्र ज्ञानपदमपि अर्श आद्यजन्तम् ,
 अन्यथा स्वरविरोधादिति तदपि ज्ञातृवाचि । विज्ञानमानन्द ब्रह्मत्यत्रापि

(ब्र. ३.०, २८.) आनन्दपदस्य नित्यपुष्टिङ्गस्य अर्थआद्यचन्तत्वाभावे द्वैताना-
समयेन आनन्दवदर्थपरतया तत्साहचर्यात् पूर्ववचनानुसाराच्च विज्ञातार्थकमेव
विज्ञानपदमिति निश्चीयते । किञ्चोभयविधार्थपरत्वाद्द्वैता पदानां विस्पष्टवच-
नान्तरानुसारेण अर्थनिर्णय एव प्रामाणिक । अतश्च 'विज्ञातारमरे (ब्र. २. ४.
१४) इत्यादिश्रुत्यनुसारेण उक्तवचनानां विज्ञानाश्रयपरत्ववक्तव्यं पारित्यज्यात्
स्वच्छन्दतः काञ्चिदर्थं स्वीकृत्य विज्ञातारमित्यादेरोपचारिकत्ववर्णनं मताभि-
निवेशमेव दर्शयति । अत्यन्तासिद्धाद्वितीयवसिद्धवत्कारणं श्रुतिसिद्ध-
ज्ञानृत्वज्ञेयवनिराकरणमप्येवमयुक्तमेव ।

'यदपि—(पु. ७) सर्वं गन्धिवद्ब्रह्म' त्यादिभिः समानाधिकरणवाक्यै-
र्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वसिद्धिरिति—तत्र सद्ब्रह्मो भूत्वा पश्यतु भवान् । अनेन
वाक्येन किं सर्वमपि नास्ति अतो ब्रह्माद्वितीयमित्युच्यते । किं वा सर्वम-
स्ति, एवरूपेणैवेदं प्रमाणसिद्धं ब्रह्माभिन्नमिति । न एतदस्मिन् अपवरके
स्वित् शुक्रो नील पीत सर्वो घट इति वाक्यात् नालं शुक्रो नील
पीतो वा किन्तु घट एवेत्यर्थं प्रतीयते । अतो घटस्य नैल्यादिवत् ब्रह्मणि
सर्वाकारसत्त्वमेव एतद्वचनलभ्यमिति सर्वत्राधेन ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वसमर्थनं
कदर्थनमेव । तर्हि ब्रह्मणि सर्वाकाराङ्गीकारे निर्विकारश्रुतिविरोध इति चेत्
नन्वियमपि श्रुतिरेव । अस्या पर अन्यथाकरणं कथम् ? उभयमात्मस्य
कथामिति चेत् तदपि श्रुतिरेव दर्शयतीति वक्ष्यते ।

यदपि—ब्रह्माद्वैतमिति प्रसिद्धिरपि मायावादिमते सामीचीन्येन सङ्ग-
च्छत इति—तत्र कुत्रत्येयं प्रसिद्धिरिति विवेचनीयम् । अस्तु वा कामम् ।
कस्य मते इयं न सङ्गच्छते । चित्तामचिता चानेकत्वेन भेदवत् ब्रह्मण्यपि
भेदो नाङ्गीकार्यः । ब्रह्मणः सृष्टिस्थित्याद्यनेकविशेषणवर्ताऽपि एकत्वमेवेति
तात्पर्यात् सर्वाविरोधेन सामीचीनतममेव सङ्गच्छतेऽस्मात् इति किमनेन ।
'वृद्धिनि वृद्धयति । तस्मादुच्यते परं ब्रह्म' इत्याद्यनुसारेण बहुविशेषणविशिष्ट-

तथैव ब्रह्मशब्दार्थत्वेन प्रमितस्य निर्विशेषत्वेनाद्वैतवर्णनेमेव व्याहृतमिति भवन्मते तत्रासामाचान्यमेव । एतेन भवत्सम्भताद्वितीयत्वे साधकप्रमाणाभावस्य वर्णनेन अद्वितीयत्वाविरोधाय ब्रह्मण सन्मात्रत्वाङ्गीकार सदनुभूत्यैक्या-
ङ्गीकारश्च प्रत्युक्त । ब्रह्मणा ज्ञानरूपताया सन्मात्रतायाश्च प्रमाणसिद्ध-
त्वात् ज्ञानसन्मात्रयोरभेदसिद्धयः सन्मात्रस्य ज्ञानविषयभावो नास्तीति
यदुक्त—तदपि न । सतोऽपि ज्ञानरूपत्वेऽपि सन्मात्रातिरिक्तज्ञानानिषे-
धेन सन्मात्रे तद्विषयभावस्य दुर्बलत्वात् । ब्रह्मातिरिक्त धर्मभूत चैतन्य नि-
षेधतश्च भवत, ब्रह्मण सविषयकत्व दुरपह्वम् ।

यदापि—ब्रह्माद्वैते 'जीव ईशो विशुद्धा चित्ता जीवेशयोर्भेदा । अ-
विद्या तच्चित्ते'र्योग पहस्माकमनादय ।' इति सिद्धान्तविरोध इत्याशय
पारमार्थिकव्यावहारिकप्रातिभासिकभेदेन सत्तात्रैविध्यमङ्गीकृत्य पारमार्थिकसत
अद्वैतेऽपि व्यावहारिकानेकसद्भावे बाधक न किञ्चिदिति समाधानम् ; तत्र
किमिदं सत्त्व नाम ? न तावत् कालसम्बन्ध, प्रमाणसम्बन्धो वा ; निर्वि-
शेष ब्रह्मणि तदभावात् । परमार्थतः कालसम्बन्धाददुर्बलत्वाच्च । न हि
सत्ताया पारमार्थिकत्व नामावाध्यत्व, कालसम्बन्धप्रमाणसम्बन्धादेर्ब्रह्माति-
रिक्ततया वाध्यत्वस्यावश्यकत्वात् । नाप्यवाध्यनिष्ठ सत्त्वं पारमार्थिकसत्त्वम् ;
जन्मादिविकाराणामिव कालसम्बन्धादिरूपसत्त्वस्यापि ब्रह्मण्यनङ्गीकारात्
ब्रह्मण मन्मात्रत्वस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गेन भवन्मते सत्त्वस्य यथावच्छिन्नवचनीयत्वेन
तस्यैव निर्दुष्टतया पारमार्थिकत्वविशेषणवैयर्थ्यात् । अथावाध्यत्वमेव सत्त्व-
म् । एतस्य सत्त्वविशेषस्य सूचनायैव पारमार्थिकेति विशेषणोक्तिरिति चेत्
तार्द्धं व्यावहारिकसत्त्व नाम व्यवहारदशायामवाध्यत्वम् । तच्च किं व्यव-
हारकालिको यो बाध तदविषयत्वम् उत व्यवहारकालिक यदवाध्यत्व

तद्वत्त्वम् । नात्र , तत्कालिकत्राघविषयत्वस्य प्रातिभासिकमात्रगतत्वेन
 ब्रह्मण्यप्यविषय-वसत्त्वेन तस्य व्यावहारिकसत्ताप्रसङ्गात् । नान्य , जगत
 तत्त्वज्ञानत्राघत्वेन वाध्यत्वसामान्याभावरूपत्राघ्यत्वस्य विशेष्यस्य तत्र दु-
 र्बलतया व्यवहारकालिकत्वरूपविशेषणविशिष्टस्यापि तन्नासम्भवात् । यत्कि-
 ष्चिद्वाध्यत्वप्रतियोगिकामावन्तु शुक्तिरजतेऽपि रज्जुज्ञानत्राघ्येऽतिप्रसक्त ।
 ण्तेन 'व्यवहारस्य सविकल्पकज्ञानसाध्यत्वात् व्यवहारपद सप्रकारकज्ञानपरम् ।
 ण्वञ्च सप्रकारकज्ञानवाध्यत्वमेव व्यावहारिकसत्त्वम् । जगतो नि-
 ष्प्रकारकब्रह्मज्ञानवाध्यत्वात् शुक्तिरजतादेश्च सप्रकारकशुक्तिज्ञानत्राघ्यत्वात्
 न कश्चिद्दोष' इत्यपि निरस्तम् , अस्य व्यावहारिकसत्त्वस्य ब्रह्मण्यतिप्रसक्त
 त्वात् । तर्हि निष्प्रकारकज्ञानत्राघ्यत्वमेव व्यावहारिकसत्त्वमिति चेत् वा-
 द्दयमेव मत्तति व्याहृतमतत् । निष्प्रकारकब्रह्मज्ञानव्याहृतपूर्वभाविनि
 शुक्तिरजनऽतिप्रसक्तिश्च । वस्तुना निष्प्रकारकज्ञानमेव नास्त्यपि वक्ष्या-
 म । न च पारमार्थिकसत्त्व अत्राध्यवरूपम् , व्यावहारिकसत्त्व तु
 प्रमात्मकज्ञानविषय-वमिति वाच्यम् , प्रमात्वस्यात्राधितार्थविषयकज्ञानत्वरू-
 पतया तादृशज्ञानविषयत्वस्यान्ततोऽत्राधितत्व एव पर्यवसानेन उक्तानतिरेका-
 त् , ब्रह्मभिन्नस्य वाध्यतयाऽत्राधितार्थपदेन जगद्ब्रह्मणासम्भवेन लक्षणासम्ब-
 याच्च । अथ व्यवहारकालिकत्राघाभाववदर्थविषयकज्ञानविषयत्वरूप प्रमा-
 विषयत्व व्यावहारिकसत्त्वमिति चत्—इदमपि ब्रह्मण्यतिप्रसक्तम् , शास्त्र-
 स्तदुपदेशादिदर्शनात् । तत् तत्र कल्पितमिति चत् जगत्तपि तथैव । ण्व
 ब्रह्मणि सत्त्वमत्राध्यत्वम् , जगति सत्त्व कालसम्बन्धप्रमासम्बन्धादिरूप
 मित्युक्ती वैरूप्य च , एकरूपसत्तायामेव त्रैविध्यस्य कथनीयत्वात् ।

तर्हि आविधिके वाध्ये प्रपञ्चे कथं सत्त्वनिर्वाह इति चत्—क एव
 माह वाध्य प्रपञ्च इति । ब्रह्मवदवाध्यत्वमेव तु जगत । श्रुतिश्च कथ-
 मसत् सज्जायेते'त्याक्षिपन्ती सन्च्छन्देन जगन्निर्दिशन्ता सत् एव सत्त्वति

दर्शयन्ती उत्पद्यमानस्य सतः उत्पादकस्य सतश्चावैलक्षण्यमेवाशयाना ब्रह्म-
णीवावाध्यत्वेनैव सत्त्वं प्रपञ्चेऽपि ब्रवीतीति नान्यादृशसत्त्वनिर्वचनं क्लृप्तः ।

एतेन प्रकारान्तरसम्भावनाऽपि निरस्ता । सा स्वत्वेवंविधा स्यात् ।
अवाध्यनिष्ठा सत्ता , वाच्यं सत् व्यवहारकालिकवाच्यत्वात् यत् सन्निष्ठा
सत्ता , व्यवहारदशानाध्यनिष्ठा सत्तेति सत्तात्वेविध्यम् । सत्ता च काल-
सम्बन्धादिरिष्येति । न चेवं युक्ता , जगतोऽपि ब्रह्मसुल्यावाध्यत्वात्प्रकारा-
द्विभागार्थमात् । किं च जगतो वाध्यत्वस्य स्वदिष्टत्वेऽपि अवाधितत्वस्य
स्वदृष्टत्वा वाद्यन्तरकल्पितत्वेनावाधितनिष्ठमत्ता जगत्सत्ताऽपि स्यात् । वास्त-
वावाधितत्वाश्रयनिष्ठा सत्ताऽवाधितसत्तेऽप्युच्यते इति चेत् जगति कल्पिते
अवाधितत्वे वास्तवत्वस्यापि कल्पनसम्भवेन तादृशसत्ताऽप्यस्तैव । वास्तव-
त्वमपि वास्तवं विवक्षितमिति चेत् उक्तरीत्याऽनवस्थया निर्वचनममाव
एव । एवं सौदादिभिर्ब्रह्मणो वाध्यत्वस्य कल्पितत्वात् द्वितीया तृतीया च
सत्ता ब्रह्मनिष्ठा भवतीत्यतिप्रसक्तिः । वास्तववाध्यत्वं विवक्षितमिति चेत्
वास्तवत्वस्यापि वाध्यत्वे कल्पनसम्भवात् अस्तैवातिप्रसक्तिः । तस्मा-
त्कल्पितपदार्थस्वीकारं सत्तादिवेचनं दुष्करमेव । प्रातिभासिकानभ्युपग-
मश्च वक्ष्यते । अतः प्रातिभासिकामावात् जगतः ब्रह्मसुल्यावाध्यत्वात्
न सत्तात्रैविध्यमिति ।

यद्योक्तपट्टकमध्ये विशुद्धचित्तो ब्रह्मण एवानाद्यनन्तत्वम् ।
अन्येषामनादित्वेऽपि नानन्तरत्वम् । मोक्षावस्थायां विनाशा(पु. ८.)
दिति-तत्र पृच्छयते । अविद्या कल्पिता, न वा । अये कथमनादिता ।
कल्पनान् प्राक् अभावात् । कल्पना चेयं कदा ? एतन्नकारम्म इति चेत्
तर्हि पूर्वजन्ममात्रेण अकृत्याभ्यागमसत्तः । एवं पूर्वपूर्वजन्मनः आश्रय-
कत्वात् कल्पनामममदो स्वयं अविद्यायाः न कल्पितत्वम् । ई.सांपु. .
न्यायेनानादिभ्ये च प्रतिजन्नाविद्यभेद इति न तत्र वास्तविकमनादि-

त्वम् । एवमविद्याभेदाङ्गीकारे पूर्वजन्माविद्या कुत्र गता । नष्टेति चेन्न,
मिथ्यावस्तुना ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वात् पूर्वजन्मनि च तत्त्वज्ञानस्यानुदयेन
तन्निवृत्तेर्दुर्वचत्वात् । ज्ञानातिरिक्तनिवर्त्यत्वे च अज्ञानशब्दवाच्यत्व कथम् ?
तस्मात् अनाद्यज्ञानवादिभिस्तत्कल्पितत्व दुर्भणम् । अस्तु द्वितीय कल्प
इति चेत्—तर्हि अकल्पितस्य तत्त्वज्ञाननाश्यत्वामावेन मोक्षावस्थाया कुतो
नाश । तस्मादविद्या मूलप्रकृतिरपि अनाद्यनन्तैव, एव जीवेश्वरविषयेऽपि
द्रष्टव्यम् ॥

यदपि—जीवस्य व्यावहारिकसत्त्वे मोक्षावस्थाया तन्नाशावश्यभावेन
मोक्षप्राप्तये न कोऽपि प्रयतेतेत्यसद्वृत्तपरिजिह्वीर्यया जीवत्वनाशेऽपि धर्मि-
स्वरूपसत्त्वाददोष इति कथनम्—तत्र विचार्यते । मोक्षप्राप्तये प्रयत्न
किन्निष्ठ ? भवन्मते कृतरात्मनिष्ठत्वासम्भते अहङ्कारनिष्ठ इति वक्तव्यम् ।
तथा च यो वस्तुतः प्रयतते स नष्ट एव मोक्षावस्थाया, तथा च प्रयत-
मानस्तेदृशविवेके शास्त्राज्जाते कथं प्रयत्न इति । अधिकमग्रे वक्ष्याम ॥

यदपि—निर्गुणब्रह्मणो जीवत्वमोक्षरत्व चोपाधिकमिति निरूपयितु
प्रयत्नोक्तम्—तत्राच्यते । कर्मणा कर्मकाण्ड इव प्रपञ्चगताना सर्वेषां तत्त्वानां
विशिष्य जीवेश्वरयोः स्वरूपनिरूपणदपर उपनिषद्भाग । तस्य च परि-
क्लेशेन निर्विशेषब्रह्मपरत्वमास्याय तदनुराधेन जीवेश्वरम्बरूप स्वरूपबुद्ध्या
परिष्कर्तुं प्रवृत्ता मृषामतस्यायिन बहुधा विवादमेव व्यदधु । तत्तद-
भिमतेषु प्रकारेषु कस्यापि श्रुतिमूल स्थापनस्य दुष्करत्वादेव तत्रान्यतम
प्रकारपरिग्रहण परेषां प्रकाराणां खण्डनमद्वैतिनामशक्यमासीत् । सर्वोऽयं
यथाश्रुत्प्रकाण्डार्थपारत्यागेनाप्रमितनिर्विशेषब्रह्मनिरूपणश्रद्धामूलन समाप-
तितोऽनर्थ । ईदृश च विवाद शिशमयिषुणा तत्रमवता मूलशोधन विनैव
युक्तिपुरस्कारेणान्यतरपक्षनिर्दिधारयिषया प्रवृत्तेन मायाऽविद्याभेदपक्ष, एक
सैवाज्ञानम्याऽऽवरणविशेषशक्तिभेदनाविद्या मायापदवाच्यत्वपक्ष, मायाऽवि

घयोरभेदपक्षं, अनेकाविद्यापक्ष, एकाविद्यापक्ष च प्रदर्श्य जीवस्यावच्छेदवाद
 आभासवाद प्रतिविम्बवाद, तत्रापि यथामत अविद्यावच्छेदादिपक्षान्
 अविद्याकार्यबुद्धयवच्छेदादिपक्षाश्च निर्दिश्य एकाविद्यागतप्रतिविम्बरूपै-
 कजीववाद एव समीचीन, अन्य सर्वेऽपि न क्षोदक्षम इति न्यरूपे ।
 (पु. ९. १२.) जीवस्याविद्याकार्यान्त करणावच्छेदाद्यधोन्त्वे, कार्यत्वेना-
 नादित्वासम्भव प्रलये विनाशश्च कण्ठोक्त । अकृताभ्यागमकृत-
 विपणाशादयो दोषाश्चाभिसहिता । अनेकाविद्यापक्षे प्रपञ्चस्य दृश्य-
 मानस्य एकत्वात् एकजीवापैकाविद्याकार्यत्वमिति अन्येषा जीवानामवि-
 द्याना च प्रपञ्चसम्बन्धाभावप्रसङ्ग । एकस्यैव प्रपञ्चस्यानेकतन्त्वारब्ध-
 पटस्येवाशभेदेनानेकाविद्याकार्यत्वस्वीकारे कतिपयमुक्तौ कतिपयाश्लेषेण प्रप-
 ञ्चन्यूनतापत्तिरिति चाभिहितम् । एवमविद्यावच्छिन्नैकजीववादे, 'द्वा
 सुपर्णा', 'य आत्मनि तिष्ठन्,' इत्यादीनामेकत्वैवोभयस्थितिप्रतिपादकवच-
 नानामप्रामाण्यमापादितम् ।

एव च यदेवाज्ञानावच्छिन्न चैतन्य वाचस्पतिमिश्रमते जीव, तदेव
 भवन्मते ईश्वर इति सर्वमिदं चेद्विमृश्यते, नूनमद्वैतमतेऽथ यावत् जीविधरस्व-
 रूपमप्रतिष्ठितमेव दृश्यते । यत्तु वाचस्पतिमिश्रमते जीवैक्यमित्युक्तम्,
 तत् भामत्या 'तदधीनत्वादर्थवत्', 'अशो नानान्यपदेशा ' दित्यादौ
 अनेकजीववादस्य स्पष्टत्वात् स्वमतेऽपि ते नूनमयथाग्रहमावेदयति ।

एव बहु पयलिच्य जीवे तदन्त प्रविष्टत्वरूपतदवच्छेदवाद तदा-
 दात्म्यापन्नत्वरूपतदाभासवाद च परित्यज्य, केवलमेकामविद्यामङ्गोकृत्य, 'त-
 त्प्रतिविम्बो जीव । तदवच्छिन्न चैतन्यमोक्षर । जीवश्चैक एव'ति स्वीकर-
 णमेव साधिष्ठमिति भवता समर्थितम् । परं खेव समर्थ्य यत् पश्चादुक्तम्—
 (पु १२)'एव चाज्ञानप्रतिविम्बित चैतन्य जीव । अज्ञानोपहित विम्ब-
 चैतन्यमोक्षर इति प्र गुक्तपक्ष एव सिद्धान्तभूतोऽप्रतिष्ठत' इति— तत्र किं-

चिद्वक्तव्यम् । विवरणपक्षे न केवलज्ञानप्रतिनिमित्तत्वम् ; किंन्तु कर-
णाद्यवच्छिन्नाज्ञानप्रतिनिमित्तत्वम् । अत एव तन्मते जीवभेदः । तन्मते
जीवैक्यम् । एवमवच्छिन्नवापाहिनत्वयोर्भेदस्य प्रागुक्ततया कथमवच्छिन्न-
चैतन्यमीश्वरः, उपाहितचैतन्यमीश्वर इति पक्षद्वयमेकम् । एव जलाव-
च्छिन्नाकाशस्य जल इव, अज्ञानावच्छिन्नचैतन्यप्रदेशस्याज्ञाने प्रतिनिमित्त-
त्वत्वात् अज्ञानरहितेष्वस्यैव तन्मते वापि नावच्छिन्नचैतन्येश्वरपक्षे तन्मते चैत-
न्येश्वरपक्षश्च एकः । तन्मते च मयेश्वरत्वाद्गीकोरे च जीवेश्वरयोरेक्य-
स्थितिप्रतिपादकश्रुतिमरक्षणे चिकीर्षितं न कृतं भवति । अतो वैलक्षण्य-
सत्यापि कथञ्चिदज्ञानप्रतिनिमित्तत्वमात्रेण जीवविषये, घटावच्छिन्नाकाश-
तदनवच्छिन्नाकाशयोरिवाज्ञानावच्छिन्नचैतन्य-विष्वचैतन्ययोः कथञ्चिदभेदेन
ईश्वरविषये च प्रागुक्तपक्षैकरस्य मरता सम्पादनीयम् । एवमपि भवदुक्त-
तत्तद्वद्वोक्तप्रकारविलक्षणमित्यत्र न विशयः । अस्त्वेतत् । एव भवत्परि-
शोधितस्यैकस्य पक्षस्य दृष्टेऽन्येषां भवतैव दृष्टित्वेन मतदोषस्य सुगममि-
तीममेकमेव पक्षसमूहेण चिन्तयामः ।

अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य प्रतिनिमित्तवर्णनमेव तावदशक्यम् । कुत्रापि
तद्दृश्यस्य प्रतिनिमित्तत्वात् । न च जले आकाशस्य प्रतिनिमित्तत्वात् दृश्यत-
इति वाच्यम् । विहङ्गवलाहकादीनामेव तत्र प्रतिनिमित्तत्वात् । आ-
काशप्रतिनिमित्तत्वान्भ्रुपगमात् । प्रतिनिमित्तसद्भावो हि चक्षुषाऽधिगम्यः ।
न च नीरूप चक्षुषा दृश्यते । आकाशस्यापि सरूपत्वे तु शक्यं न युक्तम् ।
सर्वथा तावत् अचाक्षुषस्य न प्रतिफलमिति ।

किं च न प्रतिनिमित्त इति किञ्चिद्वस्त्विति । चाक्षुषपरदर्शनात् दर्पण-
प्रतिहनानां भ्रुपगमनं भ्रुपगमनमेव तत्र प्रतिनिमित्तमहणं नाम । एव
जलप्रतिहततरङ्गिण्यनात् सूर्यादिमहणात् सूर्यादिप्रतिनिमित्तत्वव्यवहार इति नावि-
द्यायां चैतन्यप्रतिनिमित्त इति किञ्चित्सुवचम् ।

अपि च प्रतिबिम्ब. किं विन्वादतिरिक्त. । उत स एव । नाथ. तर्हि 'तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म' त्यादिश्रुतीनां अभेदपरत्वासम्भवेन मूलभङ्गात् । तदेवेति चेत्—भवन्मतेऽपि 'द्वा सुपर्णा' 'य आत्मानि तिष्ठन्' इत्यादीनामवच्छेदवाद इवानुपपत्तिरविशिष्टा; द्वयोरभावात् । विम्वात् प्रतिबिम्बस्य भिन्नत्वेऽपि विम्बसत्तार्थानसत्ताकत्वादभेदकथनं तत्त्वमसीति श्रुतावुपपन्नमिति चेत्—तर्हि जीवस्याप्रतिबिम्बमूतस्य वस्तुतः पृथग्भूतस्यैव तदर्थानसत्ताकत्वेनाभेदश्रुतिनिर्वाह इति व्यर्थं प्रतिबिम्बत्वकल्पनम् । न च 'अयमात्मा ब्रह्म' त्यत्र जीवे शुद्धचैतन्यरूपब्रह्माभेद एवोच्यते ; न तु विम्बचैतन्यमूतेश्वराभेदः । अतो विम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदेऽपि न दोष इति वाच्यम् ; तत्त्वमसीत्यत्र ईश्वरप्रक्रमात् तच्छब्देन विम्बमूतमीश्वरं गृहीत्वा तदभेदस्यैव कथनात् । एवं प्रतिबिम्बे ब्रह्माभेदेऽपि न सम्भवति, ब्रह्मणः अन्यसत्तार्थानसत्ताकत्वाभावात् विम्बसत्तार्थानसत्ताकस्य प्रतिबिम्बस्य ब्रह्मत्वायोगात् । एवमज्ञानावच्छिन्नचैतन्यरूपेश्वरस्य तच्छब्दार्थत्वेऽपि त्वंपदोक्तप्रतिबिम्बस्य तदभेदसिद्धिः शुद्धब्रह्माभेदासिद्धिश्च द्रष्टव्या ।

एवमविद्याविनाशे ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रतिबिम्बनाशस्यावश्यकत्वेन जीवस्य स्वनाशार्थमेव मोक्षप्रवृत्तिरिति शोभनो वो वेदान्तार्थः । अपि च जलाद्बहिष्ठस्य भास्करादेः जले प्रतिफलनम् ; न पुनस्तदन्तर्गतमत्स्योदेरपि । तथा चाविद्यान्तर्गतं तदवच्छिन्नं ब्रह्मेति कथं तस्य तत्र प्रतिबिम्बनम् । न च जलावच्छिन्नप्रदेशस्य जल इवाविद्यावच्छिन्नब्रह्ममागस्याविद्यायां प्रतिबिम्बासम्भवेऽपि तदनवच्छिन्नप्रदेशस्य तत्र प्रतिबिम्बोऽस्तिवाति वाच्यम् ; भवता जीवस्य श्रुतिमृत्सिद्धमणुवमुपेक्ष्य विभुत्वस्वीकारेण तदाधारस्याविद्याया अपि विभुत्वस्यावश्यकत्वेन ब्रह्मणो विभुनोऽपि तदन्तर्गतत्वस्यावर्जनीयत्वेन तस्य तत्र प्रतिबिम्बनं हि सर्वथा दुर्बचम् ।

अन्यच्च । प्रतिबिम्बजीवपक्षे जीवस्य ससारबन्ध एव दुरुपपाद । तथा हि—अहं जानामी करोमीत्यादौ प्रतिबिम्बस्य मातयाऽपि सम्बन्धो न दृश्यते । भवन्मतेऽहंशब्दस्याहङ्कार एव मुख्यवृत्तत्वेन अत्राहपदेन तदतिरिक्तग्रहणे प्रमाणामावात् । ज्ञाघातुना च वृत्तिज्ञानस्यैव विवक्षिततया तस्यापि प्रतिबिम्बपरत्वाभावात् । प्रतिबिम्बस्य ज्ञानत्वासम्भवाच्च । न च बिम्बस्य चैतन्यरूपत्वेन प्रकाशकत्वेन प्रतिबिम्बस्यापि तथात्वम् । अग्नेर्दाहकत्वेऽपि तत्प्रतिबिम्बस्य दाहकत्वाददर्शनात् । प्रतिबिम्बस्य बिम्बकार्यकारित्वाभावात् । अतः प्रतिबिम्बसम्बन्धवलात् अन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वमित्यपि दुर्बलम् । यदि अन्तःकरणावच्छिन्नमपि चैतन्यमस्तीति तत्सम्बन्धादन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वमुच्यते । तावता प्रतिबिम्बस्य कस्तत्र सम्बन्धः ? अहंशब्देनान्तःकरणगत प्रतिबिम्बमेव गृहीत्वा तत्र ज्ञातृत्वं जानामीत्यनेन उच्यते इति चेत् यथाश्रुते का वाऽनुपपत्तिः ? अहंशब्दस्यात्मपरत्वानुमवात् प्रतिबिम्बपर्यन्तग्रहणमिति चेन्न—प्रतिबिम्बस्यात्मत्वाभावात् । आत्मशब्दस्य विशुद्धरूपपरत्वेऽन्तःप्रविश्यनियन्तृपरत्वे वा प्रतिबिम्बे तदसम्भवात् तस्मान्न प्रतिबिम्बो जीवः । एव प्रतिबिम्बजीवपक्षपरित्यज्य प्रतिबिम्बितत्वविशिष्टचैतन्यस्य जीवपदार्थत्वपक्षे कतिपयदोषपरिहारेऽपि न निस्तारः । अविद्याया विभुत्वेन बाहिष्प्रवृत्ताभावादिना प्रतिबिम्बस्यैवासम्भवात् । मिथ्याभूताविद्याया कल्पनिकत्वेन कल्पनान् प्राक् अभावे अनादित्वमङ्गाच्च । प्रवाहाविद्यापक्षे च प्रतिबिम्बभेदात् जीवभेदः । अकृताभ्यागमपूर्वाविद्यानिवृत्तौ तज्जीवकल्पिताविद्याया अपि कार्यक्षमत्वमित्यादि भाव्यम् ।

एवमेकजीववादे उपदेष्टुपदेश्यनद्धमुक्तव्यवस्थायनुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । अनेकजीववादश्च जगन्मिथ्यात्पक्षे तत्तत्कालितप्रपञ्चभेदापत्तिपरस्परसव्यवहारामायापत्त्यादिदोषेण न सम्भवति । भवनेवोपेक्षितश्च । स्वाभाविकसर्विन्द्रियसर्वशक्तिसम्पन्नस्य नित्यनियन्तुरीश्वरस्याज्ञानावच्छिन्नत्वलक्षणमास्याय

श्रुतिकर्धन पुन आस्तिको न श्रोतुमर्हति । तस्मान्निर्गुणब्रह्म सत्यत्वेन जीवत्वादेरौपाधिकत्ववर्णनमनुपपन्नमित्यलमधिकेन ।

अज्ञानविषये श्रुतिस्मृतीरुदाहरता च [पु १२] मयता सदसदनिर्वचनीयत्वे भावरूपत्वे च न किञ्चिदपि प्रमाण दर्शितमिति भवदमीष्टसिद्धिः । यत्तु 'इयमज्ञानपदवाच्याऽविद्या कथं जाता के कारणेन अस्या ब्रह्मणा सम्बन्धो जात इति न चादनीयम् । अविद्याय सम्बन्धस्य चानादित्वाङ्गीकारादिति—तत्र पृच्छ्यते । अविद्या सत्यमिथ्या वा ? आद्ये अद्वैतहानि ज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवश्च । अन्ये का तत्वमुक्त भवतीति, यावत्कल्पकस्य दोषस्य कल्पनाशालिपुरुषस्य कल्पयाश्चासम्भव तावदविद्याऽपि न सम्भवति । तेषां सम्भवे चानादिभङ्ग अविद्याना प्रवाहानादित्वे च सत्प्रतिविम्बभूताना जीवानामपि प्रवाहानादित्येति नश्वरत्वाकृताभ्यागमादिदोषतादवस्थयम् । अतोऽनादि अविद्यादे पारमार्थिकत्वमेवेति अद्वैतहानिरेव । न च तस्या मिथ्यात्वे किञ्चिप्रमाणमुपन्यस्तम् । को मायाशब्दार्थः ? कथं च सत्यत्वं 'भूयश्न्ते विश्वमायानिरुत्ति' इति श्रुत्युपपत्तिरिति चेत्, अस्यामेव श्रेयश्चरतं पनिपदि— 'क्षरात्मानावीशते देव एरु' 'पृथगात्मान प्रेरितार च मत्वा जुस्ततस्तेनामृतत्वंमति' इति भेदज्ञानस्य मोक्षोपायत्वकथनेन जगन्मिथ्यात्वस्य तच्छुच्यविद्वत्त्वात् मुक्तस्य समस्तप्रकृतिसम्बन्धनिश्चिन्तेरेवात्तोच्यत ईानानुपपत्तिलेशोऽपि । मायाशब्दार्थश्च वक्ष्यते ।

यत्तु अविद्याब्रह्मणो सम्बन्ध विविधता उक्तम्—ययागि जीवप्रविश्य तदाय शैत्यमपद्भ्य स्वकीयमोष्य तदीयत्वेन प्रदर्शयति । तथा विद्या चैतन्यस्य निर्विषयकनिराग्रयस्वरूपमपद्भ्य स्वकीये सविषयत्वमाश्रयतदीयत्वेन प्रदर्शयतीति—तत्सुन्दु विवेचनीयम् । अविद्या हि 'अहं जगत् ज्ञानामा' त्येतेरुपा ब्रह्मविषयकाज्ञानरूपा जीवनिष्ठा । चैतन्ये सविषय-

विषयकत्ववाश्रयाश्रयकत्वयोः आपादने च सति चैतन्यप्रज्ञाविषयक जीवनिष्ठ भवतीत्युक्तमासीत् । तथा चाग्निन्यात् जलमुष्णमिति यत् अविद्याबलात् ब्रह्मज्ञानवान् जीव इति सिद्धयतीति नाविद्याया वन्धकत्वमिति । न चाज्ञानविषय ईश्वर एव । न तु प्रज्ञति वाच्यम् । एवमपि जीवे ईश्वरज्ञानस्य महत्त्वसिद्ध्या लोकानुभवशास्त्रयोनिःवाधिकाणादिविरोधात् वस्तुतो ब्रह्मगोऽज्ञानविषयत्वेन रूपेणेश्वरत्वेऽपि शुद्धप्रज्ञाग अज्ञानविषयत्वमपरिहार्यम् । अन्यथा तदज्ञानाभावे बन्धाभावप्रसङ्गात् । अत एव ब्रह्म न जानामित्येवाविद्याऽऽकार प्रदर्शित इति पूर्वोक्तदोषस्तदवस्य एव ।

यदापि (पु १३) प्रथम क्रमेण महद्दहङ्कारतन्मात्राणा अविद्यापरिणामतया प्रज्ञाविवर्ततया चेत्पत्ति । तत एकैकतन्मात्रात् एकैकभूतस्य, आकाशादीना मृतानामेकैकस्य सात्त्विकाशात् श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणानामेकैकस्य, रानसाशात् वाग्यस्तपाद्रोपस्थापायूनामेकैकस्य, मिश्रितसात्त्विकाशसमुदायादन्त करणम्य, तथा मिश्रितराजसाशसमुदायाच्च प्राणस्येत्येवमुत्पत्तिपञ्चीकरणादिवर्णनम्—तत्राय मम उपनिषत्तदुपचृष्टणविरुद्ध इतीदमास्ता नाम । मृयावादिमते ईदृशसृष्टिक्रम एव न सङ्गच्छते । भवता हीश्वर अविद्याया विषय । जीवश्चाश्रय इति प्रागुक्तम् । मिथ्यावादिभि प्रतीयमानत्वनिवन्धना वस्तुस्थितिरास्थेया । न पुन प्रतीतेरभावेऽपि प्रतीते प्राग्बस्तुस्थिति , न हि शुक्तो रजताध्यासोऽस्य पुरपस्य कालान्तरे भवितेति प्रागेव शुक्तिरनसृष्टेराद्रियते , अतो यदाप्रभृति जीवस्य महद्दहङ्कारादिप्रतीति तत प्राक् तत्सद्भाव न मिथ्यात्वमते सुपपाद । यावद्धि जगन्निवृत्तिरुपदेश्योपदेश्यममागमो वेदार्थश्रवण च न भवति तावन्नेव महद्दहङ्कारतन्मात्रादय क्वचिज्ज्ञायन्ते इति तेषा प्रागुत्पन्नता ततश्च जगदुत्पत्ति इत्यय क्रम कथङ्कार घटताम् । यद्धि ब्रह्मणि पूर्वमध्यस्तम् तत्पूर्वमुत्पन्नम् यत् पश्चात् तत् पश्चादिति वक्तव्ये ईदृशसृष्टेः परस्याकल्प

सर्वथा न शक्यत एव भवन्मते । उपनिषदेव क्रम कथ्यत इति चेत्
 तर्हि त्यज्यता मिथ्यात्वपक्ष । तस्मात् स्वमते दुरुपादस्य क्रमस्य स्व-
 यमास्थया वर्णन स्वमतश्चद्विधातायैव भवतीति । उपनिषदा सृष्टिक्रमे
 निर्भरो नास्त्येवेति चेत् कुल वा निर्भरोऽस्ति । उपनिषदुक्त तु न यथा-
 र्थम् , यथार्थं तु निर्गुणं तन्न भवन्मते । अपमेयं न तदज्ञाप्यमिति ।
 अत एवाविद्या काचिदस्तीति यावन्न ज्ञायते तावदाविद्याऽपि नास्त्येवेति त-
 त्सम्बन्धो वा प्रतिनिम्बो वा तदायत्तमो वा न किञ्चिदपि श्रुत्यर्थतया
 सुनिरूपम् । एतेन ब्रह्मणो महदादिवैवर्तोपादानवमपि निरस्तम् ।
 तद्विवर्तोपादानत्व हि तदध्यासाधिष्ठानत्वमेष । न च तदध्यासकर्तुं
 जीवस्याभावे तादृशोपादानत्वप्रसक्तिः । न च जीवस्य महदादिमूलादिविका-
 राऽऽहितकरणकळेवरविरहितस्य तथाऽध्यासप्रसक्तिरिति परस्पराश्रयादिप-
 राहतमेतत् । को हि नाम महदादिकं किञ्चिदस्तीति विना शास्त्रम-
 नुभवति । शास्त्रं वा कथं जीवानुभवमन्तरेणासदर्थत्वात् बोधयति ।
 अतो दृश्यमानवटाद्यध्यासाधिष्ठानत्व ब्रह्मण मूलादेश्च घटादिपरिणामि-
 त्वं कथञ्चित् स्यान्नाम । न कथञ्चिदपितु शास्त्रोक्तं सृष्टिक्रम
 सम्भावयितुमपि शक्यत इति असम्बद्ध एव मिथ्यावादिमते सृष्ट्युपन्यासः ।
 तर्हि किं वक्तव्यमिति चेत् जगति जायमाना गृहक्षेत्रारामघटपटादिरूपा
 बुद्धिः सर्वापि ब्रह्मणि साक्षात् भ्रान्तिरूपेत्येतावदेव वक्तव्यम् । ननु सा-
 दृश्यादिमूला लोके शुनत्यादौ रजतादिभ्रान्तिः सा ब्रह्मणि कथं स्यात् तस्य
 निर्गुणत्वेन तन्न सादृश्यस्य महणासम्भवादिति चेत् सत्यमेतत् तत सत्य-
 मेतज्जगादिति निश्चीयताम् । भ्रान्तिगन्धस्याप्रसक्ते इति ॥

किं च भवता साश्रयत्वेन सविषयत्वेन च भासमानं ज्ञानं महत्तत्त्वं
 ज्ञाताऽहंकारं ज्ञेयं शब्दरत-नास्त्रादीत्युक्तम् । महद्दृष्टकारत-भासादेश्च क्रम
 सर्वसम्भवः । तन्न ज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते अनन्तरं तदाश्रयं उत्पद्यते । अन

न्तर ताद्वपय इत्याद कानु सद्दरयोऽनुमन्तुमर्हति । आश्रयादित प्राक्
जायमानस्य कथ माश्रयत्वादि । कस्य वा तदा साश्रयत्वादिना भासत
इति भवनेव पर्यालोचयतु ॥ अत्रञ्चाकृताकाशादे तन्नात्रशब्देन व्यव-
हार पञ्चोक्ताना चाकाश दिशब्देनेति पारभाषाणो ज्ञायते । एष सति
तन्मात्रेभ्य पृथगाकाशादीनामुपति तत पञ्चाकरणमिति भवद्ग्रन्थत्
(पु. १३-१४) यथावत्प्रतीयमानोऽशक्तद्विरुद्ध । एकरस्यमपक्षिन चेतुःशेन
सम्पाद्यम् । आनन्दमयश्च न कश्चिन् काश, किंतु परमेव ब्रह्मति आन-
न्दमयाधिकरणवास्तवार्थस्यापेनन परपक्षनिराकृतौ प्रपञ्चितमसदाचार्यचंर-
णैरिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

यत्तु[पु. १५] सञ्चितागामिप्रारब्धभेदेन त्रिविधे कर्मणि सञ्चितस्य
तत्त्वज्ञानेन विनाश आगामि तु नाप्यत एष । प्रारब्ध पुन भौगिकना-
शयमिति—तत् भवन्मते न शक्य वक्तुम् । तत्त्वज्ञानस्य सकलमिन्त्या-
ज्ञानसमूलनिर्मूलकस्योदयानन्तरमपि प्रारब्ध चेन्न नश्यति । न तर्हि तन्मि-
त्या किन्तु सत्यमेवेति व्यक्तमिदं श्रोमाप्ये । वक्ष्यते चति ।

यदापि जीवन्मुक्तो स्रग्चन्दनवनितादिविषयदर्शनं यत्, तन्न कार्य-
रूपेण किन्तु कारणीभूताविद्यादिशक्तिमद्ब्रह्मरूपेण । अतो न तस्य का-
र्यसम्बद्धसम्काराधायक वम् । अतो विषयान् कार्यरूपेण न पश्यति ज्ञानी ।
वदन्तु पश्यतीति वैषम्यमुक्तम् । तदप्यपत् । केवलनिर्गुणप्रथमालनिष्ठत्व
जीवन्मुक्तस्याविद्याशक्तिमद्ब्रह्मरूपेणाप दर्शनासम्भवात्, सत्यपि तथाविध-
ब्रह्मज्ञाने मिथ्याभूताविद्यास्वरूपदर्शनमपि चदस्ति । किमपराद्ध कार्यस्वरू-
पदर्शनै २ अदृष्टकार्यस्वरूपत्वं च जीवन्मुक्तस्य स्रग्चन्दनादौ धारणलेपना
दिव्यसंस्थितकार्यानुगुणा कथ प्रवृत्ति । तथा च कार्यस्वरूपाणा तथात्व-
नैव ज्ञान सम्काराधायक समन्वयेनेति न वद्धात् कश्चिद्विशेष इति कोऽसौ
जीवन्मुक्तो नामेत्यलमत्र ।

यदापि(पु. १६.)जगतोऽनिर्वचनीयत्वं शुक्तिरूप्यदृष्टान्तेन दर्शयितुं दृष्टान्ते तत्स्थापनायोक्तं—‘तद्धि न सत् । नेदं रजतामिति बाधानुपपत्तेः । नाप्यसत् । इदं रजतामिति प्रतीत्यनुपपत्तेः’ इति तत्र विवेचनीयम् । किमिदं सदसदनिर्वचनीयत्वं नाम ? पूर्वं न सत् इत्यनेनासत्त्वस्य पश्चात् नाप्यसदित्यनेन सत्त्वस्य च भवतैवांक्तत्वेन सदसत्त्वयोः सिद्धयोः, सदसदनिर्वचनीयत्वं कथमुच्यताम् ? सत्त्वमापि न त्रैकालिकं असत्त्वमापि न त्रैकालिकमित्येतावतैव सत्त्वासत्त्वयोरनङ्गोकारो भवतः इति तावता कदाचित् सत्त्वं, कदाचिदसत्त्वं चैव सिद्धयति । न च सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधः कालभेदेन परिहारात् । अतस्त्रैकालिकसत्त्वासत्त्वविशिष्टतयाऽनिर्वचनीयत्व किञ्चित्कालिकसत्ताश्रयत्वकालान्तरावच्छिन्नासत्ताश्रयत्वरूपमेवेति इष्टमेवेदं जगति कार्येषु ।

पर तु तादृशस्य कार्यस्य ज्ञानविनाशयत्वस्य कुत्वाप्यदर्शनात् मुद्रादिनेव घटादेः उपायान्तरेणैव नाशयत्वम् । न च शुक्तिरजतादौ तादृशे ज्ञाननिवर्त्यत्वं दृष्टामिति शङ्क्यम् । दृष्टान्तासिद्धेः । शुक्तिरजतादिकमेव हि न प्रामाणिकम् । तथा हि । शुक्तेः शुक्लित्वेनाग्रहणे, इदत्वेन ग्रहणे चाकचक्यादिज्ञाने च सति अनुभूतरजतानां शुक्तौ रजतबुद्धिरुदेतीति । शुक्तिवाज्ञानं इदंत्वावच्छिन्नधर्मिज्ञानचाकचक्यादिज्ञानायतरजतसंस्कारोन्मेषसहकृतं रजतरूपेण परिणमतीति भवत्प्रक्रिया । तत्र रजतोत्पत्तिः किमर्थमिष्यते । रजताभावं रजतेन्द्रियसन्निकर्परूपकारणस्य दुर्बलतया इदं रजतमिति ज्ञानस्य रजताशे साक्षात्कारत्वमुपपादितं न भवतीति हि तदुत्पत्तेश्चीकार । एव च सति रजतसंस्कारोद्घातान्तरं रजतोत्पत्तिः । अथेन्द्रियसन्निकर्पः । अथ प्रत्यक्षमिति वक्तव्यम् । न चैवमुच्यते ।

ननु रजतस्य प्रातिभासिकत्वात् इन्द्रियस्य च व्यावहारिकत्वात् प्रायेण सन्निकर्पः दुरूपपादः । किञ्चावश्यं प्रातिभासिकरजतस्य प्रातिभास-

समयमानव्यापि वमङ्गीकर्तव्यम् । तत् इन्द्रियसन्निकर्षायत्तप्रतिभासाङ्गी-
 कोरे न भवति , प्रतिभासात्प्रागपि सत्त्वप्रमदते । अत एवमुच्यते ।
 शुक्तिरूपविषयावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाऽविद्या उक्तैरजतसस्कारोद्घोषादिसहकृता
 रजतरूपेण परिणमति । तदात्व एवाविद्याशृत्तिरपि काचिदुदेति । सैव
 रजनज्ञ नमित्युच्यते । न पुन प्रातिभासिकरजतज्ञानमन्त करणवृत्ति ,
 तस्या इन्द्रियसन्निकर्षायान गतु । तस्य च तत्रास्वीकारात् । स्थितश्चेन्द्रि-
 यसन्निकर्ष शुक्तिरूपेदमर्थग्रहण चाकचनयादिग्रहण चापक्षेण । न च
 विषयावच्छिन्नचैतन्यस्यान्न करणावच्छिन्नचैतन्यरूपप्रमातुश्चाभेद एव विष-
 यप्रत्यक्षवमित्यद्वैतसिद्धान्तात् प्रकृते शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याध्यस्तत्वेन रजतस्य
 तदभिन्नत्वात् शुक्तिप्रत्यक्षमद्भावेन च शुक्तिचैतन्यस्य प्रमात्रभिन्नत्वात्
 प्रातिभासिकरजतस्यापि प्रमात्रभिन्नत्वमस्तीत्येवमेव तत्प्रत्यक्षत्वनिर्वाहे आवि-
 द्यावृत्ति किमर्थमूरीकार्येति शङ्कयम् , शुक्ते प्रमात्रभिन्नत्वे , शुक्तिगतशु-
 क्तित्वादिमर्षधर्माणामपि शुक्तिचैतन्यमत्तातिरिक्तमत्ताशून्याना प्रमात्रभि-
 न्नतया सर्वप्रत्यक्ष वापत्तिरिति , तद्धारणाय स्वाकारकवृत्त्युपाहितप्रमातृचैत-
 न्याभिन्नत्व विषयस्य प्रत्यक्षवमिति निर्वचनीयमिति प्रकृते रजतस्य वृत्त्व-
 नङ्गीकार शुक्ति वादेरिवाप्रत्यक्षवमप्रज्ञ इत्यविद्यावृत्तेरप्युपरोकरणात् । तथा
 च रजनस्यानिर्वचनीयस्यानुपपत्तौ अविद्यावृत्तेरपरोक्षस्य च दुर्बलतया तत्स्वी-
 कार । इति चेत्—

मैवम् ; अन्यथैवोपपत्ते । तथा हि—प्रातिभासिकरजतस्यापि
 प्रतीतिकाले पारमार्थिकमैव प्रतीतिसिति तत्र पारमार्थिकरजतमपि प्रातिभा-
 सिक किञ्चिन् किमिति न कल्प्यते । ननु यत्र इन्द्रियसन्निकृष्टसिद्धव-
 म्भुना निर्वाहे न भवति तत्रैव प्रातिभासिककल्पना , पारमार्थिकत्वं
 च शुक्तौ वर्तमानमिन्द्रियसन्निकृष्टमन्यथास्वभावात्प्रत्यक्षत्वेन प्रतीयत इत्ये-
 वमैवोपपत्तौ न तत्कल्पना । अत एव स्फटिके जपाकृमुमलौहित्यमपि

प्रातिभासिक नैप्यते । सन्निकृष्टलौहेत्यान्यथारूप्यात्सैव निर्वाहात् । एव-
 मस्त्रीकृत्य प्रातिभासिकरजते पारमार्थिकत्वस्यापि प्रातिभासिकस्याङ्गोकारे
 'नेद रजत'मिति प्रतीतिरेव नादेतुमर्हति । तत्र हि पारमार्थिकत्वेनापि
 रजतस्य प्रतीतिकालेऽभावे विषय इति वक्तुं न शक्यते । तेन रूपेणापि
 तत्र तदा रजतमत्त्वात् । अत एतद्विषयऽन्यथारूप्यातिरेकेति चेत् तर्हि
 प्रातिभासिकरजनानङ्गोकारण दूरस्वरजनस्मृतेशुक्तिधर्मिज्ञानाभ्यामेव प्रवृत्ति-
 निर्वाहे किमर्थं तत्कल्पना । रजत साक्षात्करोमोत्यनुभवमङ्गपरिहारायेति
 चेत् रजत पारमार्थिकमित्यनुभवस्य अन्यथारूप्यात्त्वा निर्वाहवत् रजतस्मृतौ
 शुक्तिज्ञानगतसाक्षात्कारत्वान्यथारूप्यात्सैव रजत साक्षात्करोमोति अनानिर्वाहे
 विप्रकृष्टरजतविषयत्वनैवोपपत्तिरिति व्यर्था प्रातिभासिककल्पनेति पश्यतु
 भवान् । अयंश्च रजतज्ञान चाक्षुषम् । चक्षुषा रजनं पश्यामीत्या-
 दीनामन्यथैव निर्वाहं कार्यं । रजतज्ञानस्याविद्यावृष्टिरूपस्य अन्तःकरण-
 वृष्टिरूपशुक्तिज्ञानभिन्नतया चक्षुरादीन्द्रियजन्यत्वस्य भवतैवानङ्गोकारात् ।
 एव 'चक्षुः सन्निकृष्ट रजत' 'रजतमुपादेद' इत्यादावप्यन्यथा निर्वाहं आव-
 श्यकं । एतच्च नेद रजन, अत्र रजनं नास्तीत्यादौ यथाश्रुतार्थ एव स-
 मज्जभो भवति । अन्यथा हि भवन्मते पूर्वक्षणे प्रातिभासिकरजतसत्त्वेन
 तैकालिकरजताभावासम्भवात् नात्र रजतमित्यत्र पारमार्थिकत्वरूपव्यधिकर-
 णरर्थावच्छिन्नाभाय विषयत्वेन कल्पनीय इति गौरवम् । अत स्वमत एवा-
 न्यथोपपादनायप्रमित्याभासग्रहेण प्रातिभासिककल्पनाप्रयासगौरव तद्दृष्ट्या-
 न्तेन जगदनिर्वचनीयत्वकल्पनं च सर्वथैवानुपपन्नमित्यलमल ।

'नेद नाने ति श्रुत्यर्थश्च निरूपयिष्यते । यत्तु 'यत्प्रतीयते तत्र
 सत् । यच्च सद्भूय तत्र प्रतीयते इति वचनम्—तत् 'नाप्यमत् । इदं
 रजनमिति प्रतीत्यनुपपत्तिरिति पूर्ववाक्येन व्याहृतम् । प्रतीयमानस्य सत्त्वा-
 निष्ठौ प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽसत्त्वनिराकरणाम्भवात् ।

यस्तु वेदा अपेदा, [वृ. ४. २. २२] इत्येवं शास्त्रेण स्वयमेव स्वानिर्वचनीयत्वस्य प्रख्यापनमिति तन्न । तस्यान्यार्थत्वात् शास्त्रस्यासत्यत्वे तस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्वासम्भवाच्च ।

य तु अमत्यान् मत्यात्यतिर्भवेतुमर्हतीत्यत्र दृष्टान्तवर्णनम्—
स्वप्नगजाश्वाद्योऽमत्याः सत्यमृतजनमुत्पादयन्ति मत्यमृतशुभमशुभं च सूचयन्ति चेति—तदप्यमत्, स्वप्नरथादीनामपि सत्यत्वान् स्वप्नभोगप्रद-
कर्माभिव्यक्तियुक्तत्वात् रथादिःसृष्टि स्वप्ने श्रुतिसिद्धेति भवतोऽपि मन्यन्ते ।
तत्रागन्तुकनिद्रादोषजन्यत्वान् जीवकल्पितत्वमिति यदुच्यते तदयुक्तम् ।
सर्वत्र ईश्वरस्य कर्मफलप्रदत्वेन तत्रापि तत्सृष्ट्वाभ्युपगमस्यैव युक्तत्वात्, जीव-
कल्पिते प्रातिभासिके रूपादौ, शुक्तौ रजतं सृष्टमिति सृष्टिव्यवहाराभावेन
श्रुत्या सृज्यमानत्वेन व्यवहृते स्वप्ने कल्पितत्वायोगाच्च । अल्पकालमात्रावसा-
नत्वं तु कर्मानुगुण सर्वाङ्गोक्तमिति श्रौते यथाधुताङ्गीकारं न किञ्चिद्वाचक-
लक्षणे । अतः स्वप्ने सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिः । किञ्च स्वप्ने प्रातिभासिकरूपदार्थ-
कल्पनमप्ययुक्तम्, स्वप्नज्ञानस्यानुभूतकालान्तरस्थितार्थस्मृतिरूपत्वेनैवोप-
पत्तेः । न च स्वप्ने रथं पश्यामि, अद्राक्षमित्याद्यनुभवानुरोधत् तत्कल्पनामिति
वाच्यम् । तत्र, चक्षुषा पश्यामि, चक्षुषाऽद्राक्षमित्याद्यनुभवानुरोधेन चक्षुरा-
दीन्द्रियानुपरमस्यापि स्वीकर्तव्यत्वापातात्, भवन्मते स्वप्ने देशकालरथादीनां
सर्वेषामपि चैतन्येऽध्यस्तत्वेन चैतन्यस्य च स्वयंप्रकाशस्य इन्द्रियग्राह्यत्वाभावेन
शुक्त्याद्यधिष्ठाने इन्द्रियसन्निकर्षवशेन रूपादिग्रहणवदापि स्वप्नरथादिग्रहणे
इन्द्रियसन्निकर्षायतत्त्वस्य दुर्बलतया चाक्षुषत्वादीनां तत्रारोपितत्वावश्यकत्वेन
पश्यामीत्याद्यनुभवस्यापि तथैवोपपत्तेः । अतः श्रुतिप्रामाण्ये स्वप्नस्य तत्काले
वर्तमानतैव । श्रुत्यनादरे च कालान्तरस्यवस्तुस्मृतिरिति न प्रातिभासिके
किञ्चित्प्रमाणम् । एवञ्च कालान्तरस्यस्मृतिपक्षेऽपि तेषां वस्तुना सत्यत्वेन
नामत्यात्प्रतिपत्तिः, न च तत्कालेऽपि कथं प्रत्यक्षरूपं ग्रहणमिति शक्यम् ।

अतीतानागतप्राहियोगेप्रत्यक्षवत् कर्मवशादुपपत्ते । प्राय सर्वेषां प्रत्यक्षस्य वर्तमानविषयकत्वेन अत्र प्रत्यक्षतया प्रतीते वर्तमानत्वग्रम । न वस्तु स्वमकालिकम् ॥ न खलु च कदाऽपि कुत्र प्यसत् ज्ञानस्यालम्बनमिति ग्रम । शशविषाणाद्यनुभवानङ्गीकारात् । अङ्गीकार वाऽसत्यस्यापि कश्चित् ज्ञानविषयत्वमात्रं न तु ज्ञानजनकत्वमिति कासत्यात्सत्योत्पत्तिः ?

यदापि सूचकत्वकथनं तदप्ययुक्तम् । रथगजादिज्ञानस्यैव शुभाशुभसूचकत्वात् । अर्थस्यासूचकत्वात् । ज्ञानस्य च सत्यत्वेन सत्यादेव सत्योत्पत्तेः । अधिकमुपरिष्ठात् ।

यदापि शास्त्रस्य तत्त्वज्ञानजनकत्वम्—अज्ञाननिवर्तकत्वमेवेति—तदप्यसत् । ज्ञानं अज्ञाननिवर्तकम् । अतः कथं शास्त्रस्य साक्षान्निवर्तकता, साक्षान्निवर्तकत्वे च विना प्रयासं सर्वेषां बन्धो निवर्तिष्यते । ज्ञानमिन्ननिवर्त्यत्वे च जगतो मिथ्यात्वमेव न स्यात् ।

यदापि [पृ १७ १८] प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्यनुपलब्धिभेदात् प्रमाणषाड्विध्यवर्णनं तत्

‘प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

तत्र सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता’ ॥ इति

प्रमाणविरुद्ध उपपत्तिविरुद्ध चेति प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदेन त्रैविध्यमेव युक्तम् । अन्येषां त्वत्त्वान्तर्भाव इत्यन्यत्र विस्तरः ।

यत्तु अन्तःकरणस्य बाह्यनिर्गम्य विषययास्तिरूपाया वृत्तिरुत्पत्तयश्चिदाभासस्य विषयचैतन्याभेदप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षशिक्षणम्—तत्रोच्यते । चिदाभासो हि नाम चित्प्रतिबिम्बः । विषयचैतन्यं नाम विषयावच्छिन्नचैतन्यम् । न त्विदं प्रतिबिम्बरूपम् । अस्वच्छे घटादौ तदसम्भवात् । एव च बाह्यचैतन्यस्य प्रतिबिम्बस्य चाभेदकथनमयुक्तम् । न खलु जल

स्थितमाकाश आकाशप्रतिबिम्ब चैकम् । अथ चिदाभाम इति चैतन्यमेव
विवक्षितम् । वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्य विषयावच्छिन्नचैतन्य चाभिन्न भवति
प्रत्यक्षम्वल इ याशय इति चेत् तदपि न । वृत्तरप्रतिघातेन विषयदेश-या-
प्या चैतन्याभेदसम्पादनेऽपि रूपवान् घट इति प्रयत्ने पारमाणादे कुनो
न विषयता ? न खलु परिमाणावच्छिन्नचैतन्यस्य घटावच्छिन्नचैतन्यस्य च
भेदोऽस्ति , गुणगुणिनोरभेदादपृथग्भावात् । परिमाणाकारवृत्त्यनुदयादि-
ति चेत् किमिदं वृत्त परिमाणाकारत्वम् ? किं तदधीनाकारवत्त्वम् , उत
तद्विषयकत्वं, आहोस्वित् तत्सम्बन्धि वम् । नाथ , विषयसमर्पिताकारशालि-
त्वस्य ज्ञाने वाद्वैरेवाहोकारादपसिद्धान्नात् । तत्सम्भतावपि समर्पणमेव
कुनो नास्तीति प्रश्नासमाधानात् । न द्वितीय , जडाया वृत्तेरविषयकत्वात् ।
वृत्त्ववच्छिन्नचैतन्यगत सविषयकत्वमादायोक्तो च, 'कुनो न परिमाणाविष-
यकत्वमिति प्रश्ने तस्यैवानुत्तरत्वात् । न तृतीय , अन्त करणात्मकवृत्तौ
घटायपरिमाणस्य साक्षात्सम्बन्धायोगात् । परम्परासम्बन्धस्य घटसम्बद्धा-
या वृत्तावनपायात् । इत्थं च रूपो घट इति प्रत्यक्षम्वले रूपाकारवृत्तेरिव
परिमाणाकारवृत्तेरप्युदय उक्तरात्याऽवर्चनीय इति तस्यापि प्रत्यक्षत्व तत्
दाकारवृत्त्युपहितत्वघटितलक्षणरीत्याऽपि दुर्वारम् ।

किञ्च विषयावच्छिन्नचैतन्याभेद वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य ज्ञानप्रत्य-
क्षत्वम् ? विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभेदो विषयप्रत्यक्षत्वमिति
विभाग एव निर्मूल । वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य यदवच्छिन्नचैतन्याभेदात्
ज्ञानप्रत्यक्षत्वम् तस्य विषयस्यैव प्रत्यक्षत्वमिति एकप्रकारस्यैव सुवच-
त्वात् । ज्ञानप्रत्यक्षत्वे वा प्रमातृचैतन्यस्यैव विषयावच्छिन्नचैतन्याभेद
कुतो नोच्यते । विषयस्यापि विषयाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्य प्रत्यक्षज्ञानमि-
त्येतावदेवात्ममिति विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदकल्पनमपि मुधा । अविद्या-
प्रतिबिम्बजापवादे च प्राग्नि-रूपे अन्त करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यप्रामा-

दाय जीवस्य प्रमातृत्वं दुर्घटम् । चैतन्यात्मकस्य च जीवस्य सर्वव्यापित्वे
 स्वत एव घटमन्वधात् घटावभास स्यादिति अन्तःकरणवृत्तिरिति किमर्था । न
 चान्तःकरणवृत्तिरिति स्वच्छा घटेन सम्बद्धय तस्य स्वच्छतामापादयति । तत-
 श्च घटस्त्वावच्छिन्न चैतन्यमभिव्यक्तोति तस्य चैतन्यस्य घटावभासकत्व-
 मिति वाच्यम् । घटस्य चैतन्याभिव्यक्तत्वेऽन्तःकरणस्यैव घटस्यापि चैतन-
 त्वेन प्रतीत्यापत्तिरित्यादिकमूढम् । किञ्च प्रत्यक्षस्थलेऽन्तःकरणवृत्तिनिर्गमनाद
 अननुभूयमानत्वेनाभावात् कथं वृत्तिरूपेण नि मरणम् ? कथं तरा च विषय-
 व्याप्तिरिति ? कथं तमा चाभेदवर्णनम् ? न चाननुभूयमानत्वेऽपि वस्तुतस्तस्यैतौ
 को दोष इति वाच्यम् मिथ्यात्ववादिभिः । अननुभवकाले वस्तुसत्ताङ्गीका-
 रासम्भवात् । रजन हि प्रातिभासिक प्रतिभासमात्रकालिकमिति तद्वदव
 मिथ्यात्वहेतुना तावन्मात्रसत्ताकत्वानुमानसम्भवात् । रजतदृष्टान्तेन मि-
 थ्यात्वानुमानवदेतदनुमानेऽपि विरोधाभावात् । एव प्रतीतिसमसत्ताकत्वान-
 नङ्गीकारे च, विमतं मिथ्या, इत्यनुमानं प्रतीतिसमसत्ताकत्वस्यैव उपाधि-
 त्वप्रसङ्गात् । मिथ्यावस्तुना प्रतीतिकालप्रभृति यावद्वाधोदय सद्भावसं-
 कारेऽपि प्रतीते प्राक् संस्वरस्याप्रामाणिकतया वृत्तिनिर्गमनादेरप्रतीतस्या-
 त्मलाभाभावेन प्रत्यक्षस्यैव दुर्बलत्वात् । न केवलमेतावत् । मृपावादिमते
 एवरीत्या सर्वत्र प्रापञ्चिकपदार्थसृष्टिलोकव्यवहारादिभङ्गो द्रष्टव्यः । अस्म-
 द्बुद्धिनिरपेक्षमेव वस्तुत्वविनाशाद्यङ्गीकारे सत्यवस्तुन एव मिथ्येति परि-
 भाषामात्र म्यादिति न तादृशस्य ज्ञानबाध्यत्वसम्भव इति ।

यद्यपि घटादिप्रत्यक्षस्थले घटादौ अन्तःकरणवृत्तिव्याप्तिरिति वृत्तिगत-
 चिदाभासव्याप्तिश्च । महावाक्यजन्यात्मसाक्षात्कारस्थले तु जीवब्रह्मणो-
 रकस्याज्ञानेनावृत्तत्वात् तस्याज्ञानस्य निवृत्तये अहं ब्रह्मासीत्याका-
 रकवाक्यजन्यान्तःकरणवृत्तिव्याप्तिमात्रमपेक्षितम् । तस्यैवात्मनः स्फुरणरू-
 पत्वात् न चिदाभासव्याप्तिरिति । तत्ताज्ञानावृत्तमेकत्वं न्यमातिरिक्तं वा

तदेव वा, नाद्य , तथा सति तस्य स्फुरणरूपत्वाभावेन चिदाभासव्याप्तेर-
 प्यावश्यकत्वात् । अण्डार्थमाशात्कारस्य च ब्रह्मातिरिक्ततादृशैकत्वाविष-
 यकत्वेन , तेनाज्ञाननिवृत्त्यसम्भवापत्तेश्च । अन्त्यपक्षे च ब्रह्माकारवृत्ति-
 व्याप्तिस्तत्रैतदेव दुर्निरूपम् । तथा हि— वृत्तेर्ब्रह्माकारत्वं न ब्रह्मण्यभ्यस्त-
 त्वम्, ब्रह्मावच्छेदकत्वादिकं वा, तस्य प्रपञ्चवृत्त्यन्तरसाधारण्यात् । नापि
 ब्रह्मविषयकत्वं, जडाया वृत्तौ तदसम्भवात् । न च वृत्त्यवच्छिन्नचैत-
 न्यस्य ब्रह्मविषयकत्वम्, तस्य ब्रह्मानतिरिक्तत्वेन विषयविषयिभावासिद्धे ।
 स्वप्रकाशत्वेन तस्य तद्विषयकत्वोपपादने च वृत्तिवैयर्थ्यम् । वृत्त्यवच्छि-
 न्नत्वामवेऽपि चैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वसत्त्वात्, सकलवृत्त्यवच्छिन्नचैत-
 न्यस्यापि तथात्वसम्भवेनाविशेषश्च । वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य ब्रह्मातिरि-
 क्तत्वे चैतन्यान्तराह्नोकारादपसिद्धान्त । स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वात् चिदा-
 भासव्याप्तिर्नापेक्ष्यत इति स्वोक्तिपरोक्षश्च । अतो ब्रह्माकारत्वस्य वृत्तौ
 दुर्निरूपत्वात् ब्रह्मणि वृत्तिव्याप्तिरपि वृत्त्यन्तरसाधारण्यविरहिता वक्तुं
 न शक्यते इति अण्डार्थमाशात्कार ब्रह्माकारवृत्तिरित्याद्द्रुस्यत्वादेव स-
 विक्लपकनिर्विकल्पकभेदेन प्रत्यक्षद्वैविध्यमपि परास्तम् । धर्मसामान्याविषय-
 कव्यक्तिमात्रविषयकज्ञानस्य लोके प्रसिद्धिविरेहेण निर्विकल्पकस्य तादृशस्य
 स्वीकर एव न शक्य इति च वक्ष्यते ।

यत्तु शब्दादपि तत्त्वमसीत्यादेतो निर्विकल्पकप्रत्यक्ष जायत इति
 तदत्यन्तदुस्सम् । पदस्य शक्यतावच्छेदकविशिष्टाकिञ्चिदर्थशक्तत्वेन, तत्स-
 मुदायरूपस्य वाक्यस्य नानाधर्मावेशिष्टवोधकत्वस्यावश्यकत्वात्, 'तत्त्व'मिति
 वाक्यस्य निर्धारितावच्छेदकप्रधनकत्वे, तादृशज्ञानस्य यत्किञ्चिज्ज्ञानवि-
 रोधित्वामावेन 'न तत्त्वमित्यादिभेदज्ञाननायकत्वासम्भवेन प्रपञ्चनायस्य
 दुर्बलत्वाच्च । तत्त्वमित्यत्र प्रतीयमानविशेषणाशपरित्यागेन विशेष्यमात्र-
 ग्रहणे लक्षणापत्तेश्च । एव गृहीतस्यापि विशेष्यमात्रस्यार्थवादस्यानेकपद-

समुदायात्मन प्राशस्त्यलक्षकत्वपक्षे लक्षितप्राशस्त्यस्यैव वाक्यार्थत्वाभावेन तज्ज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिमात्ररूपतया तत्त्वमिति वाक्यस्य बोधकत्वासम्भवाच्च । एव शब्दस्य प्रत्यक्षजनकत्वादपि इदमयुक्तम् । न चास्माभिः इन्द्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं नेष्यते । किं तर्हि वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयचैतन्याभेद एव । प्रमाणानि च वृत्तिज्ञानजनकानि, तथा च त्वं सुखीति वाक्यजन्यस्य, अहं सुखीति बोधस्य वृत्त्यात्मकस्य नित्यसन्निकृष्टविषयकत्वेन यथावृत्त्यवच्छिन्नविषयावच्छिन्नचैतन्ययोरभेद इति प्रत्यक्षरूपत्वम् । तथा तत्त्वमिति वाक्यार्थज्ञानस्यापि अहं तदित्याकारस्येति वाच्यम् । अहं धर्मवान् इति शाब्दनोघस्य प्रत्यक्षत्ववारणाय योभ्यपदार्थावच्छिन्नचैतन्यगतस्यैव वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याभेदस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वमङ्गीकृत्य धर्मस्यायोग्यत्वेन वारणस्यावश्यकतया अहमर्थतद्गतसुखादीना योग्यत्वेऽपि 'यतो वाचो निरर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' इत्ययोग्यतया प्रमितत्रक्षणि योग्यत्वाभावेन तदज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवात्, ब्रह्मातिरिक्तज्ञानाभावेन विषयपदेन ब्रह्म गृहीत्वा विषयावच्छिन्नचैतन्यसम्पादनस्य दुष्करत्वेन प्रकृते प्रयक्षलक्षणसमन्वयासम्भवाच्च, वृत्तेर्ब्रह्माकारत्वासम्भवस्य प्रागुक्तत्वेन वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याभावाच्च, बाह्ये मूर्ते हि पदार्थे वृत्तिर्व्याप्नुवन्ती शब्दे पित्तद्रव्यमिव विषयतुल्य परिमाण लभेतीति युज्येतापि तत्र तदाकारत्वम् । अन्यत्र तु वृत्तेर्विषयाकारत्व दुर्निरूपमेव, निष्परिमाणे च ब्रह्मणि को वृत्तेराकारः । यदि तु 'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धिया' इत्याद्युक्तप्रकारेण घटज्ञानं घटज्ञानमित्याद्यनुभवेन ज्ञानस्य विषयस्य च स्वाभाविक प्रतिनियतो निरूप्यनिरूपकभावो यथा, तथाऽन्तःकरणवृत्ते वस्तुनश्च निरूप्यनिरूपकभावः स्वाक्रियते, स एव वृत्तेस्तदाकारत्वमित्युच्यते । तर्हि सर्वत्र वृत्तेरेव सविषयकत्व ज्ञानशब्दवाच्यत्व च सुवचमिति जडायास्तस्या सविषयकत्व नास्तीत्युक्तिः तदर्थं तत्र चैतन्यप्रतिफ

लनादिकल्पनं च भवन्मतेऽनुपपन्नमेव । ननु अस्वयंप्रकाशायाः प्रकृतिपरि-
णामान्त करणकार्यायाः कथं स्वभावतः सविषयकत्वमिति चेत्, किं स्वयं-
प्रकाशस्य वा सविषयकत्वं क्वचित् भवता दृष्टमस्ति । ब्रह्मणः स्वयंप्रका-
शत्वेनाभिमतस्य निर्विशेषस्य सविषयकत्वाभावात्, न्यायमते अस्वयंप्र-
काशस्य ज्ञानस्यैव वृत्तः सविषयकत्वं वाचकाभावाच्च, प्रकृतिकार्यायामपि
वृत्तौ प्रकृत्यदृष्टस्य घर्मान्तरस्यैव स्वप्रकाशत्वस्यापि स्वीकारसम्भवाच्च,
स्वप्रकाशत्वं स्वव्यवहारकरत्वं, तच्चार्थान्तरव्यवहारेहेतोः वृत्तेरनुमातुं शक्यत
एव । न हि चैतन्यसम्बन्धवलात् वृत्तेर्विषयव्यवहारहेतुता, चैतन्येऽ
पि निर्विशेषे तददर्शनेन तदयोगात् । तथा च सविषयकवृत्तेर्वाहिर्निर्गताया
स्वेन विषयेण साक्षात्सम्बन्धे प्रत्यक्षमिति व्यवहारः, अन्यथा तु परोक्षमिति
एतावदेव वक्तव्यमिति वृत्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्याभेदादिवर्णनमसङ्गतमापतति ।
एव च भवदभिमतरीत्यैव ब्रह्मज्ञानस्य 'तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यस्य प्रत्यक्षत्वस्य
दुर्वचतया न भवदभिमतनिर्विकल्पकप्रत्यक्षे किञ्चित्प्रमाणम् ।

य तु तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वे कथं शाब्दवा-
धत्वम् ; शाब्दज्ञानस्य पदार्थमित्यसंसर्गावगाहित्वनियमादित्याशङ्क्या-
मुक्तम् । न शाब्दं ज्ञानं संसर्गावगाह्येति नियमः । किं तु तात्पर्य-
विषयविषयकमेवेत्येवेति—तन्न ; संसर्गावगाहित्वनियमस्य दृष्टस्य स्वीकार-
वाचकाभावात् । निर्विकल्पकस्य च निरस्तत्वात् । तात्पर्यविषयविषयक-
त्वनियम एव तु न भवति ; तात्पर्यभ्रमेण जायमानस्य बोधस्य शाब्दबोध-
त्वासम्भवप्रसङ्गात् । किञ्चापौरुषेये वेदे वस्तुतात्पर्यभावात् प्रकृते तत्त्व-
मसीत्यादौ एतत्समन्वयोऽपि दुर्घटः । ननु वस्तुतात्पर्यमिति न तत्प्रती-
तोच्छेषोच्चरित्वं विवक्षितम् । किं तु तत्प्रतीतिजननस्वरूपयोग्यत्वं
तात्पर्यमिति चेत्—इदं तात्पर्यं तात्पर्यभ्रमाहोषम्यलंऽस्ति न वा । न चेत् ;
उक्तनिधममङ्गलत्राम्येव । अस्ति चेत्, अनुकूलप्रतिहूलसर्वविधबोधाऽऽ

पादकस्यास्य किमिति कारणत्वकरणत्वात् । किञ्चाश्वपरेऽपि सैन्यवमानयेति वाक्ये लक्षणतात्पर्यापत्तिः । न च तदन्यप्रतीतीच्छयाऽनुधारितत्वविशिष्ट-
तत्प्रतीतिजननस्वरूपयोग्यत्व तात्पर्यमिति वाच्यम् , उभयपरतया प्रयुक्ते
वाक्येऽन्यात्वापत्तेः । न च तदन्यप्रतीतीच्छयस्य तदन्यमात्रप्रतीती-
च्छयस्य इति न दोष इति वाच्यम् । एवमपि नानार्थग्रोधनाहस्य वैदिक-
वाक्यस्य पूर्वापरपर्यालोचनया नियन्त्रितस्य सर्वतात्पर्यकत्वापत्तेः । तत्रापौ-
रुपेयै किञ्चि प्रतीतीच्छयोच्चारितत्वाभावात् । न चेश्वरप्रणीतत्वाङ्गीकारात्
वेदे किञ्चित्प्रतीतीच्छयोच्चारितत्वमस्तीति वाच्यम् , ईश्वरानङ्गीकर्तृमीमांस-
कादिमतेऽपि बाधदर्शनेन तदनुसूयतात्पर्यस्यैव निर्बचनीयत्वात् तथैव परि-
भाषाग्रन्थस्य प्रवृत्तत्वाच्च ।

किञ्च तत्प्रतीतिजननस्वरूपयोग्यत्व चेद् किं रूपम् ? यदि शक्ति-
लक्षणादिशक्तिरूपम् । तर्हि तद्ज्ञानकारणत्वातिरिक्त तात्पर्यज्ञानकारणत्व
न सिद्धयति । यदि समभिध्याहारविशेषरूपम् ; तदाऽपि तादृशाकाक्षा-
ज्ञानकारणत्वातिरिक्तं तन्न सिद्धयति । आकाक्षायोग्यताऽऽमर्यादिकल्ल-
सातिरिक्तयोग्यता च दुर्बला । वाक्यं पृथक्त्वं नैवाकारणवदस्वीकाराच्च
न विलक्षणशक्तिरूप तात्पर्यं भवेत्तुमर्हति । यद्यपि सर्वत्र कारणानां का-
र्यजनकत्व शक्तिमत्त्वेनेति काचन शक्तिः स्वीकार्या स्यात् । अथापि वा-
क्यस्य स्वरूपसत कारणत्वाभावात् भूतभावाविवाक्यस्थल इव च वाक्यज्ञान-
स्यैव कारणत्वात् तत्रैव तादृशी शक्तिः स्यादिति तस्या स्वरूपसत्या एव
कारणत्वात् ज्ञानमनेपेक्षितमिति न तादृशतात्पर्यज्ञान कारणम् । एव तदन्य-
प्रतीतीच्छयोच्चारितत्वज्ञान प्रतिबन्धकम् । तदभावश्च कारणमिति लाघवात्
स्वीक्रियते ; न तु तदन्यप्रतीतीच्छयाऽनुच्चरितत्वविशिष्टतत्प्रतीतिजनन-
स्वरूपयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वकल्पना । तस्या योग्यताया स्वरूपसत
एव कार्यप्रयोजक वसभवे ज्ञायमानत्वनिर्बन्धस्यानुचिन्तत्वात् । अत ईदृश

तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वाभावात् , अस्य तात्पर्यरूपत्वाभावात् , तात्पर्य-
 ज्ञानाभावेऽपि बोधस्यानुभावेकत्वाच्च न शब्दबोधस्य तात्पर्यविषयविषयक-
 त्वनियमः , किन्तु संसर्गावगाहित्वनियम एव । न च तत्त्वमस्यादिवा-
 क्यजन्यज्ञानस्य संसर्गावगाहित्वाभावादव्याप्तिः ; अमेदान्वयावगाहित्वस्य
 परिभाषायांमव सूचितत्वात् ; यथाऽऽगमपरिच्छेदे , 'अमेदान्तये च समान-
 विभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्व' इति । न चदं नीलो घट इत्यादिवाक्यमात्रविष-
 यकमिति शङ्क्यम् , समानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वरूपनियामकस्योक्तस्य
 तत्त्वमसीत्यत्राप्यक्षतत्वेन सञ्ज्ञेचायोगात् ; व्याख्याविरोधाच्च । न च
 परिभाषारम्भे संसर्गानवगाहित्वोक्त्या तद्विरोध इति वाच्यम् ; तत्रोक्तस्था-
 नुपपन्नत्वात् । तत्र हि संसर्गानवगाहित्वमुक्त्वा , 'वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वे
 पदार्थसंसर्गत्वं तन्नामिति पश्चादाक्षिप्य , 'न पदार्थसंसर्गत्व तन्त्रं , किन्तु
 तात्पर्यविषयत्व' इत्युक्तम् । तत्र तात्पर्यमिदं सत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूप
 षेदेऽपौरुष्यत्वादितो न सम्मतम् । सत्प्रतीतिजननस्वरूपयोग्यत्वरूप तु
 तात्पर्यम् , अथपरतया प्रयुक्त सैन्धववाक्ये लवणप्रतीतिजननस्वरूपयोग्य-
 त्वस्यैव तत्त्वमस्यादिवाक्ये मतान्तरसम्मतान्यादृशार्थप्रतीतिजननस्वरूपयो-
 ग्यत्वस्यापि सत्त्वादस्त्रण्डार्थमात्रपरत्वासाधकत्वात् प्रकृतानुपयोगि । न चा-
 स्त्रण्डार्थप्रतीतीच्छयाच्चरितत्त्वमस्य सुवचम् ; अपौरुष्यत्वात् । अतस्तात्प-
 र्यविषयवमपि वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वे न तन्त्रम् । न च तर्हि पदार्थसंसर्गत्व
 कथं तन्त्रम् ? अनभिमतममर्गस्यापि मानापत्तेरिति वाच्यम् ; न हि यो य-
 संसर्गः सप्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषय इति घ्नः । किन्तु शब्दबोधत्वं
 यत्र तत्र किञ्चि-संसर्गावगाहित्वाभावश्चकमिति । कस्मसर्गो भासत इत्यत्र
 नियामकं त्वन्यत् । न च तत्त्वमस्यादिवाक्येऽभेदसंसर्गावगाहनस्वीकारे
 ऽपि न निर्विकल्पकत्वप्रतीतिरिति वाच्यम् । प्रतिपदं विभिन्नधर्मावच्छिन्नो-
 पस्थापनाऽभावे बोधासम्भवेन तदावश्यकत्वे निर्विकल्पकत्वाप्रमत्तेरित्यलम् ।

यत्तु जगतो ब्रह्ममिन्नत्वेन मिथ्यात्वं ज्ञायत इति तदप्येकमनुमान-
मिति—तत्र ; प्रतिपन्नोपाधौ बाधादर्शनात् । हेतोरप्रयोजकत्वाच्च । न च
प्रतिपन्नोपाधौ बाधितत्वस्य द्वापविशेषजन्यत्वादेर्वा मिथ्यात्वप्रयोजकत्वाप-
क्षया लाघवाद्ब्रह्ममिन्नत्वस्य प्रयोजकत्वं युक्तमिति वाच्यम् । तदपेक्षया
वस्तुत्वस्य प्रयोजकत्वेऽतिलाघवमिति । विमर्तं मिथ्यावस्तुत्वादित्यनुमा-
नेन ब्रह्मणाऽपि मिथ्यात्वापत्तेः । ब्रह्मणस्सत्यत्वप्राहिश्रुतिविरोधात्तत्र यु-
क्तमिति चेत्—जगतः सत्यत्वप्राहिश्रुतिप्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणाविरोधादिदमपि
न युक्तम् । अधिष्ठान विना कुत्राप्यास इति चेत्—दांपादिकं सत्यमूतं
विना केनाध्याय इत्यलमिदानीम् ।

उपमानार्थापत्त्यनुपलब्धीनां पृथग्निर्दिष्टानां (पु. १८) मतिरिक्त-
प्रमाणत्वाभावश्च । न्यायपरिशुद्ध्यादिष्वार्थावयवैरवर्णयति किमत्र प्रसङ्गन,
अथापि किञ्चिदुच्यते— गवये गोसादृश्यज्ञानमुपमानम् । गवि गवय-
सादृश्यज्ञानं पश्चाज्जातमुपमितिरिति ह्युच्यते । तत्र गवये गोसादृश्यज्ञाने
सति गवयनिष्ठसादृश्यनिरूपकत्वं गवि ज्ञातमवेति तस्य सादृश्यनिरूपकत्व-
रूपहन्ते गवि गवयनिरूपितसादृश्यस्य च सामानाधिकरण्यसत्त्वादनुमानमे-
वात्र निराबाधम् । न्यायकुमुमाज्जलौ च 'साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्र-
सज्यते । अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम्' इत्युक्तमनुमन्य-
यम् । गवयो गवयपदवाच्य इत्युपामितिस्तु न्यायविदादृता न भवेत्सम्भवात् ।
साऽपि न भवति । गवयस्य प्राणित्वादेव विलक्षणजातिमत्त्वेऽनुमिते गो-
सादृशो गवयपदवाच्य इत्यनिदेशवाक्यावगतसादृश्यस्य च गुरुभूतत्वात् ।
गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वासम्भवे बुद्धे गवयत्वजातिमान् गवयपदवाच्य इत्य-
नुमिते शोधे जातत्वात् । गवयविशुद्धदर्शनकाले तु प्राणभूतत्वगवयत्वजातेः
प्रत्यभिज्ञामात्रम् । अयमसौ गवय इति । अतो नोपपानमतिरिक्तम् ।

व्यतिरेक्यनुमानस्य पृथगनङ्गीकारेऽपि अर्थापत्तिस्थले यत्र रात्रिभोज-

नामावः तत्र दिवाभोजनविरहविशिष्टपीनवामात्र इति अभावये ज्यासि-
ग्रहणे स्वार्तरंकव्याप्त्याऽऽन्यथयासिमनुमाय रात्रिभोजनमनुमिनोतीति न प्र-
मणाधिक्यम् । यथा क्षटति प्रचुरा प्रवृत्तिरम्भसि पिपासुनां जायत
इत्येवं सच्यपि पिपासोपशमनशक्तिरम्भसि न प्रत्यक्षा । किं त्वनुमेयैव ।
एवमेवात्रापि जाटित्वमिति ।

अनुपलब्धेर्मानान्तरत्वमपि भवन्मते दुरुपपादम् । अधिकरणेन्द्रि-
यसन्निकर्षम्यापेक्षिततया अभावेऽपि संयुक्तविशेषणतारूपसन्निकर्षस्य सुवच-
त्वेन अधिकरणग्रहे इन्द्रियस्योपक्षेण वकलने प्रमाणाभावात् , अधिकरण-
गतरूपादिग्रहणाय परम्परासन्निकर्षम्यापि हेतुत्वात् । समवायस्य वेदान्ति-
भिरनङ्गीकारेण गुणादिप्रयत्नेऽधिकरणाश्रितत्वरूपसन्निकर्षस्यैव वक्तव्येन
तस्यात्ताप्यनपायात् । भवन्मते प्रमात्रभिन्नत्वस्यैव विषयप्रत्यक्षतारूपतया
अधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षवलात् अधिकरणरूपविषयावच्छिन्नचैतन्यस्यान्त क-
रणावच्छिन्नचैतन्यस्य चाभिन्नत्वात् , अधिकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य च तद्ग-
त्यभावस्वरूपवर्मावच्छिन्नचैतन्यभेदस्य ध्वन एव सत्त्वात् , अभावस्य प्रमातृ-
मूतान्न कण वच्छिन्नचैतन्यमत्तानतिरिक्तमत्ताकत्वेन तदभिन्नत्वमस्तीति अ-
भावप्रत्यक्षवस्थाङ्गीकरणमभ्येनानुपलब्धिरूपमानान्तरामम्भवाच्च । न चाह-
र्घमवानित्यादिघर्माधर्मविषयकरोधस्य प्रत्यक्षवद्वारणाय विषययोग्यत्वस्य
प्रत्यक्षत्वे तन्त्रताया इष्टतया अभावस्य चायाग्यत्वात् प्रत्यक्षमिति वान्य-
म्—‘इदं योग्य इदमयोग्य’मित्यत्र फलवत्कल्प्य स्वभाव एव शरण’ (परिभाषा)
मित्यस्य सर्वस्वीकृतत्वेन अभावसाक्षत्करामोत्यनुभववशाद्भावयोग्यताया
अक्षतत्वात् । अनुपलब्धिरूपमानान्तरकल्पनाय तदयोग्यत्वकल्पनस्य चा-
युक्तत्वात् । एतेन अभावज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्करणमातिरिक्तमेव ,
अधिकरणवृत्तपेक्षयाऽनुपलब्धिजन्याया अभाववृत्तरनिरिक्तत्वात्—इति
शङ्काऽपि निरस्ता ; रूपवान् घट इत्यादौ रूपे घटाद्याकारवृत्त्यतिरिक्ताया

अनतिरिक्ताया बोद्धियवृत्तेरिव अमाधवत् भूतलमित्यन्ताभावादेशऽपीन्द्रियवृत्ते स्वीकारे बाधकाभावात् । अनुपलब्धिजन्यातिरक्तवृत्तिस्वीकारेऽपि तादृश वृत्तिकारणतयाऽनुपलब्धे प्रमाणांतरत्वकल्पने सुरादुत्साद्यात्मधर्मविषयक-वृत्तेरेन्द्रियमज्ञिकानिधीनाया अतिरिक्ततया तत्करणस्यापि कस्यचिद्वाच्यत्वेन प्रमाणपाङ्क्तिविध्यमङ्गमसङ्गात् ।

एव शुक्तिरूप्यादिस्यल इन्द्रियजन्यशुद्धितवृत्त्यपक्षया रजतविषयका-विद्यावृत्तेरतिरिक्ततया तत्करणस्यापि कस्यचिद्वाच्यतया प्रमाणपाङ्क्तिविध्यमङ्गमसङ्गात् । न च रजतवृत्तेर्भ्रमत्वात् न तदर्थमतिरिक्ते प्रमाणकल्पनापत्तिरिति वाच्यम् , इदं रजनमिति ज्ञानस्य रजते पारमार्थिकत्वात् अमत्वेऽपि अनिर्वचनेयोरजनोत्पत्तिस्वीकारेण वर्तमानरजतावगाहिन्या वृत्ते रजतत्वविशिष्टधर्म्ये प्रमात्वात् । न चाबाधितवस्तुविषयकज्ञानत्व प्रमात्वम् । तच्च रजतवृत्ते न सम्भवतीति वाच्यम् , येन रूपेण यस्याभावो गृह्यते , तेन रूपेण तस्य बाधितत्वेऽप्यन्यरूपेण तस्य बाधितत्वे प्रमाणाभावात् , अनुभवविरुद्धत्वाच्च । अतः पारमार्थिकत्वेन रूपेण तस्य बाधितत्वेऽपि रजतत्वेन रूपेण तस्याबाधितत्वादबाधितार्थविषयकत्वरूप प्रमात्वमक्षतम् । किंचाबाधितार्थविषयकत्वं न तावत् परिभाषायुद्धिशा सप्तादशाकालिकज्ञाननिवर्त्य , प्रातिभासिक . आगन्तुकदोषजनयो य पदार्थस्तद्विज्ञविषयकत्वरूपम् , रक्तस्फटिक इति ज्ञानस्य प्रमात्वापत्तः । तत्र सन्निहतजपाकुमुमलौ हत्यनैव निर्वाहण मिथ्यावस्तुकल्पनाऽभावात् । तद्विदं निरूपयिष्यते । अतस्तदनुसारेण बाधितत्व गृह्यमाणप्रकाराभाववत्त्वम् ? अबाधितत्व च गृह्यमाणप्रकाराभाववत्त्व-यत्वं गृह्यमाणप्रकारवत्त्वमेव , अबाधितार्थविषयकत्व तद्वृत्तित्त्वरूपमत्वात् रजनवृत्तरपि रजतत्ववति रजतत्वप्रकारकत्वमत्वात् प्रमात्वमन्याहतेमव । तथा च तद्विषयवृत्तिं प्रति करणस्यापि प्रमाणत्वेन सुरादिवृत्तिकरणस्यैव प्रमाणपाङ्क्तिविध्यमङ्गकत्वमापद्यते ।

एवं तत्त्वमास्यादिवाक्यस्यापि प्रत्यक्षकरणस्य इन्द्रियातिरिक्ततया प्रमाणान्तरत्वापत्तिः । अन प्रत्यक्षप्रमाकरण प्रत्यक्षमित्येव तत्प्रमाणलक्षणस्य वक्तव्यतया तथैव परिभाषायामुक्ततया चानुपलब्धेः प्रत्यक्षप्रमाकरणतया प्रत्यक्षान्तर्भूतत्वेन न पष्ठप्रमाणत्वम् । अपि च तार्किका रूपादिविषय-प्रत्यक्षे क्लृप्तेन सयुक्तममवायादिना सन्निकर्षेणाभावप्रत्यक्ष न सम्भवति , अभावस्यासमवेतत्व दित्यालोच्य अनुपलब्धिमात्रेणानिर्वाह च निरूपयन्तो विशेष्यविशेषणभावारूपं सन्निकर्षमापे कल्पयित्वाऽभावप्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वमनिष्ठन्ते । एवं स्थिते कैमुतिकन्यायसिद्धमिदमस्मन्मते ; यतोऽग्नाभि समवायानङ्गीकारात् स्यादिप्रत्यक्षनिर्वाहायैन्द्रियमयुक्ताश्रितविषयकप्रत्यक्षे इन्द्रियसयुक्ताश्रितत्वं सन्निकर्ष इत्येव वक्तव्यम् । अनोऽभावप्रत्यक्षस्यापि क्लृप्तकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् क्लृप्तसन्निकर्षजन्यत्वमक्षतमिति दुर्बारेवाभावविषयेऽपीन्द्रियाधीनताने अनुपलब्धरहितिकरणत्वरूपमानत्वस्यैवाभिद्धौ कुनोमानान्तरत्वशङ्कति । तथा च (पु १८) अभावप्रत्यक्षे इन्द्रियस्याकरणत्वअभावे इन्द्रियामत्रिरूपे व अनुपलब्धरिन्द्रियाद्विज्ञानया प्रमाणासाङ्ग्यं च भवदुक्तं प्रयुक्तम् ॥

य तु- 'अत्मनोऽहमर्थत्व ज्ञातृत्व च प्रामाणिकमपह्नव्याहङ्कारस्यैवाहमर्थत्वं ज्ञातृत्व चेत्युक्तम् । तत्र प्रामाणिक्यस्य स्थापन पश्चात् कारित्येन । इह त्वेतावदुच्यते , भवता हि 'ज्ञानाऽहङ्कार' इति (पु १३) प्रागुक्तम् । अत्रापि (पु. १८ १९) 'अन एव तत्र ज्ञातृत्वमन्त करणस्य' इत्युक्त्वा, 'ज्ञातृत्वमपि नात्मन , किन्तुहमर्थस्य । अहमर्थस्तु नात्मा, किन्त्वविद्यापारिणामान्तर्गतोऽहङ्कार' इत्याभिहितम् । तत्र हङ्कारान्त करणे किमनिष्ठ एत भिन्ने ? नाद्य , अन्त करणस्य पञ्चभूतसात्त्विकाशमह्वात्मजन्यतायाः प्रागुक्तत्वात् अहङ्कारस्य च महत्त्वात्तान्तरस्य तन्मात्रपूर्वभाविनस्ततोऽन्यत्वात् परिभाषाया (त्रि प) 'तदा प्रकृतय सप्त कल्पन्ते प्रथमाय हि' इति वच

नोदाहरणेन 'अष्टौ प्रकृतयः' इति प्रसिद्धप्रकृत्यष्टकान्तर्गतमूलप्रकृत्यतिरिक्तमहदहङ्कारतन्मात्रपक्षरूपप्रकृतिसप्तकार्ङ्गकारदर्शनात् भाष्यादावापि तथैवोपलम्भात् अहङ्कारस्य तादृशस्य निषेधासम्भवात् । नान्त्य ; अन्त-करणपरिणामारूपाया वृत्तरेव ज्ञाननया तदाश्रयत्वरूपज्ञातृत्वस्थान्त-करण एव सम्भवेन, तथैव भवता वर्णितत्वेन च तद्भिन्नोऽहङ्कारे तस्य वस्तु तत्सद्भावासम्भवादिति ॥

यदपि(पु १२)ब्रह्मज्ञानेऽधिकारो साधनचतुष्टयसम्पन्न एवेति—तत्र किं श्रवणापयोगित्व साधनचतुष्टयस्य, उत्र साक्षात्कारोपयोगित्वम् । नाद्य ; भवतैव 'तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तिस्तिक्षु श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मान पश्येत्' (बृ. ४. ४. २३), 'शान्ता दान्त उपरतस्तिस्तिक्षुर्योनूचानो ह्यभेजज्ञौ समान' (शा. ५) इति वाक्योदाहरणेन साक्षात्कार साधनत्वस्यैव प्रतिपादनात्, श्रवणसाधनत्वस्य प्रमाणादलाभात्, भगवता वादरायणेनापि, 'शमदमाद्युरत स्यत्' इति पञ्चादेव तदपेक्षावर्णनात् । नान्त्य, श्रवणाधिकारत्वेन तस्य भवता भवदोयैश्च गृहीतत्वेनापामिद्धान्तात् । किञ्च साधनचतुष्टयसम्पन्न एवेति एवकारेण किं व्यावर्त्यते । विशिष्ट द्वैतिमि अथशब्दार्थान्तर्प्रेप्रतियागिनया समाहत कर्मविचार इति चेत्— किं कर्मविचरस्याधिकारत्व न सम्भवति, येन स व्यावर्त्येन । न च कर्मविचारोऽनेपेक्षित, तदभावे भवदोयसाधनचतुष्टयस्यैवासम्भवात् । भवत्साधनचतुष्टये ह्यय क्रमोऽवश्यमेव भवताऽपि स्वीकार्य, यत्प्रथमत 'इद नित्य इदमनित्य'मिति विवेक लब्ध्वा, अत एव हेतोरनित्ये इहागुण फले विरज्य, तदोपाधिककर्मानारम्भेण शान्तो दान्तश्च भूत्वा, नित्यवस्तुलि-प्यारूपा मुमुक्षा निरन्तरामोतोति । इय च दशा न फलेतिकर्तव्यता दिप ररूप्य हेनकर्मरूप विच र।वना भविष्यति । न च विशिष्य कर्म-तत्फलानित्यत्वज्ञानाभवे सन कश्चित् विरज्येत् । अत्र एव भाषितम् ।

‘नित्यानित्यधस्तुविशेषादयश्च मीमांसाधयणमन्तरेण न सम्पत्स्यन्ते’
इति । अतः पृथक्परिगणितानामंशानां कर्मविचारजन्यत्वान् साधनचतुष्टयवा-
दिना तदनपेक्षा वा तस्याधिकारत्वात्सम्भवे वा न मन्तुं शक्यते । एवञ्च विशिष्य
तत्तन्निर्देशं विहाय यदुक्तौ तेषां सर्वेषामर्थतः सिद्धिः तस्य कर्मविचारस्य
तत्त्वेन निर्देशे च ब्रह्ममूत्रकरिष्यमाणमगुणत्रयोपासनतदितिकर्तव्यत्वरूप-
कर्मकृतपत्रद्वोर्यवत्त्वापादकवियगविशेषविचारपूर्वमीमांसान्यायातिदेशप्रका-
रादिमर्षाशोपयोगिमाधनं प्रदर्शितं भवति । ‘परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्’
इति श्रुत्यर्थोऽपि रक्षितोऽनुमृत्तश्च भवति । व्याख्येयवेदक्रमानुसरणं च
व्याख्यानस्य समर्थितं भवति । संसारसङ्गतपुरुषप्रवृत्तिरूपश्चैवमौत्सर्गिकः
परिशोभितो भवतीति ब्रह्मयोगिनः प्रामाणिकस्य कर्मविचारस्य व्यावर्तनं
अभिमन्तुमपि न शक्यते । एव च ब्राह्मणनिपट्वाङ्गम् —

‘साधनं प्रभवेत् पुनः वैराग्यादिचतुष्टयम् ।

नित्यानित्यावेवंकश्च इहामुत्र विरागता ।

शमादिषट्कमस्पृत्तिर्मुमुक्षा ता समप्रभेत् ॥’ (२. ३)

इति भवदुद्धतं यदि प्रमाणं तदाऽपि कर्मविचरामिद्धाशक्यनरूपमिति
न तस्य कर्मविचारनिषेधकत्वम् । अतश्च शमदमादिरपि श्रमणात् पूर्वं
सम्भवन्नेव प्रसङ्गः । न साक्षात्कारनिर्वर्तनाय पेक्षितो यावास्तावानिह सुवच ॥
विनैव कर्मविचारं हितकारिवाङ्गविक्षम्भात्सम्पन्नमुमुक्षा भविष्यतीति चेत्—
तादृशस्तस्य हितकारिणो वाक्यादेवाह ब्रह्मास्मोत्यपि ज्ञास्यतीति किम-
र्थस्तस्यैतावान् वेदान्तविचारः । ननु ब्रह्मादिक्रमव नास्तीत्यर्थमीमांसक-
संशोभितहृदयस्य निश्शङ्कत्वाय ब्रह्मविचारोऽपेक्षित इति चेत्—तादृशहृदय-
स्यैव कर्मफलमप्यशक्यमित्याशङ्कवारिहाराय कर्मविचारोऽपि यथावदपेक्षित
एव । एव अत्र येषु फलेषु विरागो लिप्यत तेषां तदुपायानां च साक्षा-
त्प्रतिपादकस्य वेदभागस्य कर्मकाण्टस्य यथावत्परिशोभनं विना प्रकारा-

न्तरेण शास्त्रान्तरादिना कथञ्चित् सम्भवत्प्राप्तिकोऽपि नित्यानित्यरस्तु-
विवेक कर्मकाण्डविहृदत्वशङ्कया विश्वसनीयत्वविरहेण तत्र तत्र कर्मफल
निन्दनस्य 'न हि निन्दा' न्यायेन उपपन्नत्वसम्भावनाया च न्वयमप्रतिष्ठित
एव भवतीति, अवश्य कर्मकाण्डविचार पञ्चात्माभ्यार्हतापायो लक्ष्यते ।
तत्रापि जैमिनीयमीमांसाभागमेव योन पुन्येन स्वाभिमतार्थोपयोगतया गृह्यन्
भगवान् चादरायण त कृतेभ्य कर्मविचारमवश्योपेक्षितमाकलयतीति औचि-
त्यचित्तनया सुहृदमवधार्यत इतीदृशस्य कर्मनिर्णयस्य साधनत्व निराघाघम् ।

'शमादीनामनरङ्गसाधनत्व, श्रवणादीना त्रयाणात्त्वन्तरङ्गतरसाधनत्व'
इत्यपि न युक्तम् । श्रवणमननाननरमापि शमादे साक्षात्कारपर्यन्तमपेक्षि-
तत्वात् । पर तु शमदमादर्शनातिरिक्तकर्मादिविषयकत्वात्, श्रवणादेश्च
प्रज्ञाविषयकत्वाद्भैव साक्षात्त्वमन्धित्वमितोद् वैलक्षण्यमुचित भावयितुम् ॥

यदपि—'कर्म तु चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनमिति बाहिरङ्गम् इति ता-
वता ज्ञानसाधनत्वस्य कण्ठोक्त वन कर्मविचारस्य साधनत्वमपाकृत न भवति ।
किं तु आवेदानचतुष्टयायीश्रवणममाप्तिज्ञानपयागितया चित्तशुद्धये कर्म
णामनुप्रेयत्वसिद्ध्या कर्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वमेव समर्थित भवति । किञ्च
'ब्रह्मलोकप्रपन्नमुक्तकर्मविशेषानुसारिणी ब्रह्मलोकच ७ ऽपि कस्यचित् जाय
माना भाविप्रतिबन्ध एव (पु २१) इति सगुणब्रह्मप्राप्ते सासारिकफलतया
हयत्वेन कार्त्तनात् वेदान्तश्रवणपूर्वभाविनी मुमुक्षा किं निर्गुणब्रह्मप्राप्ताच्छा-
मात्रमित्यमिमत् । उन सगुणप्राप्तेरपि क्रमशुक्तिवाचदिच्छाऽपि मुमु-
क्षेति । नाथ, तथा सति । इ तावद्विवक्त विरक्तस्य चतुरध्यायी नार-
व्यन्या, तत्र सगुणब्रह्मनदुपासनतदुपकरणादेरेव वर्णनात् । अतो न ता-
दृशमुमुक्षाया ईदृशवेदान्तार्थश्रवणसाधनम् । न खलु श्रीशङ्कराचार्यादि
मिराप निर्गुणब्रह्मपतिपादकनया, वेदान्ताना सगुणब्रह्मपरत्वशङ्कापक्षपूर्वक
निर्गुणब्रह्मपरत्वस्थापनपरतया वा सूत्राण्ययोज्य त । नान्त्य, तथा । इ मति

सगुणत्रयोपासनसाधनपधृत परमार्थे तत्परिकरत्वेन खेनैव वक्ष्यमाण
 कर्म यैर्न विचारितं, न विचारयिष्यते च, तादृशानधिकृत्य सूत्राणि प्रणि
 नायेतोद कथका युज्यताम् । अतः प्रकृतचतुर्ध्यायीविचार कर्मविचा
 रनापेक्ष एव । अतस्साधनचतुष्टयसाधनत्वसमर्थनेन कर्मविचारस्य साध-
 नत्वमवश्यं प्रातपेक्षम् । विशेष्य निश्चानित्यवस्तुविवेकादिपदार्थस्वरू-
 पशोधनतत्त्वप्रमाणं चान्यत्र द्रष्टव्यम् ।

यत्तु, 'शब्दशक्तिविषय युक्तिनो निरूपण श्रवणम् । तेन वेदान्त-
 वाक्यान्यद्वितीये ब्रह्मणि प्रमाण नवाति सशयनिवृत्ति । वस्तुतत्त्वविषयं
 युक्तिनो निरूपण नननम् । तेन प्रपञ्चसत्यत्वज्ञावपरभदादिसशया निवर्तत ।
 निदिध्यासनेन ननसञ्चितिमात्रधारणरूपेण अहमज्ञ इत्यादिभ्रमोऽपैति ।
 एव सशयभ्रमनिवृत्तौ प्रतिगन्धाभावे अहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षप्रमा जायते'—
 (पु २०) इति तत्रापि विचार्यते । एव श्रवणानन्तरमप्यनुवर्तमान-
 वस्तुविषयसशयनिवर्तकं वं मननस्य प्रतिपाद्यता भवता हीदमुक्तं भवति, यत्,
 यत्रापि वेदान्तवाक्यस्याद्वितीयप्रत्यय एव शक्तिरस्ति, न त्वन्यथा ।
 अथापि वस्तुतत्त्वमात्रमेव स्यादुक्तान्यथाति शङ्कापरिहारायानुकूला युक्तय
 पारिशील्यत इति । तथा चैव शङ्कमानो वस्तुतत्त्वविरुद्धमेव वेदान्तोक्त
 स्यादिति चेन्नन्यथा—तर्हि वेदाप्रामाण्य पर्यवसानामति मूले कुठार । एवञ्च
 वेदान्ताभिहितार्थस्य सशयितत्वात् श्रवणस्य निर्णयरूपत्वोक्ति तेनाप्रामाण्य-
 सशयनिवृत्त्युक्तिश्च विरुद्धये । वेदान्तस्य प्रमाणतयाऽप्रमाणतया वाऽद्विती-
 यब्रह्मप्रतिपादकत्वं निर्णय पर कथञ्चित्स्यात् । यदि वस्तुतत्त्वविरोधेन वेद-
 स्यान्व्योऽर्थस्यादित्यध्यवस्थति, तदाप्यद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यबुद्धि-
 रेवाप्रतीतेति च श्रवणन सशयनिवृत्ति * तस्मादित्य विषयव्यवस्था विधूय
 वेदाप्रामाण्यस्य प्रागेव सिद्धतया गुरुमुखाच्छून एव किं वेदार्थ, उतान्य
 इति शङ्कापरिहारायाद्वितीयब्रह्मपरत्वस्यापनायैवानुकूलतर्का वस्तुतत्त्वशोधन

मुख्येन प्रवर्त्यन् इति विवेचनं भवतो युक्तम् । नदापि, ध्यानेन अनिष्ट-
 तिरिति—तर्क्षपरोक्षप्रमाण्य वृत्तज्ञानं किमर्थं स्वीक्रियते । भावरूपाज्ञान-
 निवृत्त्यर्थमिति चेत्, तर्हि तन्निवृत्तिपर्यन्तं अत्र उदेष्यत्येवेति कथं अम-
 निवृत्तिः । ध्यानात् प्राक्तनास्तु अत्र स्वयमेव क्षणिकतया विनोदयन्तीति
 न तेषामिति निवृत्तवृत्तयोः, अन्यथा ध्यानादपि अनिष्टवृत्तिः, ततोऽपरोक्ष-
 प्रमायां ज्ञातार्या तथापि अनिष्टवृत्तिरित्यङ्गोकारे अनिष्टवृत्तपरोक्षप्रमयो-
 परस्परश्रयवृत्तिश्च । तस्मात्तन्मनश्चित्तमाल एव निवेशितत्वेन विषयान्त-
 रासंस्पृशीन्द्रो नावकाशं लभते इत्येव अनिष्टवृत्तिर्नदार्थो वक्तव्यः । अत-
 श्च व्युत्थिते मनोऽन्यत्र प्रवृत्त्ये अम्यति विहरति चेत्यनुभवसिद्धं स्वीक-
 र्तव्यमिति ईदृशानुभवानुपारेणोपरोक्षप्रमायां ज्ञानाद्यमापि मध्ये अममूलमूल-
 स्य भावरूपाज्ञानस्य तथा निवृत्तिर्न वस्तु शक्यते ; कार्येण कारणमत्तस्या-
 नुमानात् । अनिष्टवृत्तौ अज्ञानादभिद्यत्वात् न स्यादिति चेन्माभूत् । अज्ञान-
 निवृत्तावपि सप्तारानुवृत्तिकथनं नु निराकरिष्यते । 'भिद्यते हृदयमान्ये रिति
 शास्त्रेण च साक्षात्कारस्य कर्मसंशयरागादिप्रान्थिनिवर्तकत्वमेवेत्तम्, न पुन-
 र्जगन्निवर्तकम् । शुक्तिरूप्यादिसंके च पूर्वं रजनमनिष्टवृत्तिः, पश्चा-
 द्रजनत्वादकाविद्यानिष्टवृत्तिरित्येवमशद्वयं नानुभविकम् ; एव निवर्तकज्ञानद्व-
 यमपि, अधिष्ठानज्ञानस्यैकस्यैव तद्वत्त्वानुभवात् । तस्मात् ध्यानेन अनिष्टवृत्तिः,
 साक्षात्कारेण ज्ञाननिवृत्तिः इत्यादिकमखिलमनुपपन्नम् ।

यदापि—कर्णो व्याधकुल एव वर्धिता राधयत्वेनात्मानं गृहीतवान्
 शापावमानादिलक्षणं दुःखं प्राप्तं सूर्येण 'कौन्तेयस्व न राधेय' इति स्मरि-
 तनिजरूपं राधेयत्वनिवृत्तौ दुःखं त्यक्त्वा कौन्तेयत्वप्रयुक्तं श्रेयं प्रापेति
 दृष्टान्तवर्णनम्—तत्र कथं कर्णो व्याधं आपीत् ? कथं च सोऽननुमूतं क्षत्रि-
 यत्वकौन्तेयत्वादेनिजरूपं ससारं ? कथं च शापादिदुःखत्याग इति भवत्येव
 त्रिमूर्तीनाम, सर्वस्य प्रमाणयुक्तिर्विद्वत्त्वात् । नत्र राधेयत्वोत्पत्तिस्तन्निवृ-

स्यादिकथनं तु शुक्तिरूप्यादिस्वलकत्वेन स्वमतवासनावशायतमिति न तत्रापि प्रमाणमस्ति ।

य तु, संमरद्भक्त स्याद्विद्याकल्पेन न शास्त्रे गोत्यादितया स्वगोचरविद्यया .... अविद्यानिवृत्तौ नित्यमिद्वनिरतिशयानन्दस्वरूपेणावतिष्ठत इति-तत्र यदि ब्रह्म स्वयमेव शस्त्रे स्वाविद्यया कल्पयति, तर्हि कल्पनावसर एव तदर्थमपि विज्ञ नातीति तत्र एवाविद्यानिवृत्तौ निरावाधायां क्व गुरुशिष्यादि-कल्पनाक्यावकाश इति विमृश्यताम् । अत्र कल्पनात् प्रागेवार्थज्ञाने शास्त्रमपि व्यर्थम् । अर्थज्ञानेऽसंशयविद्यया कल्पितत्वेऽपि गुर्वादिकल्पनात् प्रागेवार्थो ज्ञात एवेति । न स्वच्छ ज्ञानस्यात्पटद्वाराऽविद्यानिवर्तकत्वम् । येनेदमेव निवर्तकम्, तत्रानिवर्तकमिति नियम्येन । कथं च संमरद्भक्त शास्त्रकल्पनासमर्थं स्वदुःखनिवृत्तये स्वयमेव न प्रवर्तते । कथं च क्वमपि समर्थशिक्षामपि सपदि स्वयमनुपाद्य एवमनन्तमनसंमारसागरान्त पातमात्मनः कल्पयति । निश्चयशुद्धयं किमस्ति दुःखमिति चेत्-तर्हि वृथैवायमद्वैतोपदेशप्रवर्तनार्माणपरमलक्षणानादिपरिथय इति मूकमवितव्यम् । एवाविद्यामिसन्निपरिष्कृतपकृष्टमानसाना धर्माधर्मतदुपायतदादरणपद्धतिप्रभेदा अपि न कथञ्चित्सन्ताति सर्वविप्लवप्रसङ्ग इत्यलमतिप्रसङ्गन ।

य पुन - 'इयञ्च मुक्तिर्जीवतोऽपि भवति बाधकामावात्' इत्यादिवचनम्- तत्र प्रमाणप्रत्यक्षदृष्टस्य जीवन्मुक्तशब्दस्य वयमपि कश्चिदबाधितमर्थं ब्रूम एव । उक्तञ्च भगवता बादरायणेन- 'अमृतत्वं चानुसोष्ये'ति । भवदभिमतता पुनर्जीवन्मुक्तिर्भवन्मताऽऽलम्बेनैव विचार क्रियमाणे किं शक्योपपादना ? उत नेति पर विचारणीयम् । मुक्तिशब्दे ह्यविशेषादसङ्कोचात् सर्वस्मादपि बन्धान्मुक्तिमाह । बन्धश्च न कश्चित् पारमार्थिकोऽस्तीति व्यावहारिक-सर्वनिवृत्तावरोक्षिनाया मुक्तिशब्दमुक्त्यर्थेऽया विवक्षणीयाया च सत्या तत्र प्रारब्धक शेषक मूत्रशरीरधारणभोजनादिबहुविधभ्यापारव्यूहविधाधिजीवन-

विशेषमात्रस्य परिचयाग्रेण तदतिरिक्तव्यनिवृत्तेश्च मुक्तिशब्दमुख्यार्थ इति कथनं नोपपत्तिसहम् । कर्मविशेषार्थानस्य तस्य व्यन्तमेव नास्त्यप्यनुभवविरुद्धम् । सुखादेः पारमार्थिकदुःखाजनकत्वं च सर्वत्रद्वयाधारणमिति सर्वेऽपि सर्वदा मुक्ता एवेति नैव जीवन्मुक्ते विशेषः । तस्य दुःखामावेऽपि अन्यदृष्ट्या तथा बुद्धिरिति चेत् — इदमपि सर्वदैव सर्वेषां सुवचम् । न एकत्वं किञ्चिदस्ति । मिथ्याभूतमूल्याविद्याच्छन्द तत्कार्यसर्वच्छन्देऽश्नमात्रपारिशेषमनुपपत्तिमस्तम् । कतिपरशक्तिविशेषाविनाशश्च शक्त्यापि मिथ्यात्वेन पारिशेषयितुमशक्यत्वादेव दुर्वचः । विस्तरश्च पश्चात् ।

यानि तु जीवन्मुक्त्यवस्थायोजनानि ज्ञानरक्षा, तपः, विसंवादाभावः, दुःखनिवृत्तिः, सुखाविर्भावश्च्यति पञ्च परिगण्यन्ते । तत्र ज्ञानरक्षा नाम संशयविपर्ययानुत्पत्तिः । सा च तपस्येवान्तर्भवति तस्याः खिलवृत्त्यनुदयेन चित्तैक्यमग्ररूपत्वात् । अखिलवृत्त्यनुदयशब्देऽहंन्द्रियान्तरवृत्त्यनुत्पत्तिपिब संशयविपर्ययानुत्पत्तिमप्याह । अथापि चित्तैक्यमग्रमात्र तप इति चेत्, तर्हि संशयविपर्ययानुत्पत्तिरिति विभागं परिचय्याखिलवृत्त्यनुदय एव रक्षापदेन विवक्ष्यताम् । यदि ऐक्यमग्रमित्यनेन स लब्ध इत्युच्यते ; तदा संशयविपर्ययानुत्पत्तिरपि तत्र प्रविष्टेति तुल्यम् । वस्तुत इदं तप एव न संभवति, बहुविधवाह्यव्यापारव्यग्रमनसां—

‘ज्ञात्वा वयं तत्परिनिष्ठां ननु मोदामहे वयम् ।

अनुशोचाम एवान्यात्त आन्तैर्विवदामहे ॥’

इति भवदुदाहृतश्लोके कानुशोचनादिवृत्तिशालिनां कथमाखिलवृत्त्यनुदयसाध्यं तपः । न च न्युत्थानदशायां वृत्त्यन्तरमद्भावेऽपि योगदशायामक्षनं तप इति वाच्यम् । न्युत्थानदशायामपि वृत्त्यन्तरानुदयस्य भवददृष्टत्वेन तद्विरोधात् ॥ दुःखनिवृत्त्यतिरिक्तसुखाविर्भावकथनं च न घटते ; दुःखामा-

वातिरिक्तस्य सुखस्य भवन्मतेऽभावात् । आनन्दो ब्रह्मेत्यादीनां तावन्मा-
तार्थत्वात् । अतश्च 'परिपूर्णब्रह्मानन्दानुभवसुखाविर्भाव' इति सकल-
पर्यायशब्दप्रवेशनेऽपि न दृःशनिवृत्तेरन्यत्वेत्यस्यति ।

'न शन्यते वर्णयितुं गिरा तदा

स्वय तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥'

इति भवद्गृहीत वचनमपि भवन्मते अत एवापार्थम् । ब्रह्मात्मनः सुखस्या-
ग्राह्यत्वादपि अन्तःकरणग्राह्यत्ववचनमसङ्गतम् । यदपि विदंहमुक्तो ब्रह्म-
भावसाधकम्—

'घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्वयम् ।

तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम् ॥'

इति वचनम् । तदपि मतस्यापनाचार्याव्याख्यातापारंगृहीतोच्चावचोपनिषदन्त-
र्गतात्मोपनिषद्गन्तवाद्ब्रह्मेयम् । ब्रह्मेयत्वेऽपि, उपक्रमे 'त्रिविधः पुरुषो यत
आत्माऽन्तरात्मा परमात्मा चे'ति देहजीवपरात्मनो विमज्य देहजीवाविशेष
जीवपरयोर्भेदप्रदर्शनात् । उपर्यापि—

'क्षीरं क्षीरं यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जलं ।

संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः ॥'

इति क्षिप्यमाणक्षीरादेः क्षेपाधारक्षीरादित एव जीवस्य परतो भेदवर्णनाच्च
न ब्रह्मजीवोभेदविषयम् । किन्तु ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति ब्रह्मण्यप्यगत्
प्राक् स्थितत्वेन निर्दिष्टस्य ब्रह्मैव सन्निति ब्रह्मभावस्य ग्राह्यगुणवत्त्वात्मक-
स्वस्वरूपाविर्भावस्य सर्वोपाधिविलये सम्भवतः प्रतिरोधकमिति ध्येयम् ।
'विभेदजनके' इत्यादिबिष्णुपुराणवचनार्थश्च विवेचयिष्यते ।

अद्वैतमतस्यानुपपत्तनाविषये यावद्दक्ष्यम् तावतोऽप्यर्थस्य प्राक्तन-
परमाचार्यैरेव प्रतिपादितत्वेन वक्तव्यभावात् अद्वैतामोदमग्निरूपित-

कतिपयमांशनाप्रसंक्षिप्तगण्डन एव सम्प्रति प्रवृत्त्याद्य विश्वारवर्जनेन उक्ता-
 द्वैतमतपरिशोदनविषये एतावत्परम्परस्य विशिष्टाद्वैतमतानुपपत्तिमाविष्कृता-
 मितः गण्डविषयः । तथापि यथाधर्मार्थभाष्यमापि तत्परम्परस्यैव सा-
 मप्रयोगपरिशोदनविशिष्टाद्वैतमतानुपपत्तिकल्पने व्यापृतस्य अद्वैतामोदकर्तु-
 रस्य पूर्वापरभाष्यमार्गेणैव सर्वत्र दृष्टानुत्तरमिति न व्याख्यानग्रन्थेषु वर्तमान-
 स्यापि विचारस्य सम्प्रति प्रकटनमपेक्षितम् । अनेकत्र चापथावत्प्रवृत्तय-
 नुवादात् यथावस्मिन्नाधर्महणाद्य केवलमवद्धं कृत्वा कुचोद्यकरणमव तेन
 कृतमग्नि । इत्थं स्थिते, प्राज्ञाः पश्यन्तु कियन्तेऽवश्यवक्तव्यं भविष्य-
 क्षिति । अथापि यथोचितं सम्प्रदेष्टुमाऽऽनुसूच्येणानुपपत्तिः परिहरता तन्मु-
 रोत् पुनरपि प्रागिवाप्रेऽप्यभिनययुक्तिकरमितेन मङ्गल्यन्तरेण अद्वैतमतानु-
 पपत्तय एव मुख्यमाविक्रियन्त इति विज्ञेयम् ॥

मत्तद्वृत्त्यादिपरदशतनिमित्तग्रन्थशातितं तु गतम् ।

तादृङ्निरीक्षणालक्षमशङ्काशमनाय क प्रयासो न ॥'

पश्यन्तु पण्डिता इह परिभाषापरिमृष्टादिदृष्टाना ।

अज्ञानामपि विहितान्यवसरतो दृषणान्यघृष्ट्यानि ॥

यदत्र-मायावादस्य प्राचीनतापरिरक्षणाय प्रथमं कथितम्, अयं च
 मायावादः श्रीमच्छङ्कराचार्यैः अपूर्व एव स्वकपोलकल्पनयोद्भावित इति न
 अभितव्यम् ; परैरेव तत्र तत्र सूत्रेषु तस्य पूर्वपक्षत्वेन ब्रह्ममूलकाराभिपत्त-
 ताया प्रदर्शितत्वा(पु. ५.०)दिति । तत्रोच्यते—

देहात्मैक्यवादः कैश्चिदधीनैः अपूर्वः स्वकपोलकल्पित इति
 न अभितव्यम् ; उपनिषदेव तद्दर्शनात् । बृहस्पतिना सूत्रमपि प्रण-
 यनात् । मीमांसाकारैः आत्मनित्यत्वस्थापनाय एतत्पूर्वपक्षवर्णनात् । किं
 बहुना, श्रीशङ्कराचार्यैरेव 'एक आत्मन शरीरे भावा'दित्यधिकरणं (३. ३)

देहात्मवादिमतस्य पूर्वपक्षत्वेन भगवद्भाररायणविवक्षितत्वेन वर्णितत्वाच्चेति कथनमात्रेण यथा न चार्वाकमतं कश्चिदाद्रियेत, तथैवाद्वैतमपीति हि शक्यं प्रतिवस्तुमिति । यदपि अयं मायावादे ब्रह्मसूत्रकारानभिमत इति न कल्पनीयम्, 'मायां तु प्रकृतं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति ध्रुता-
वेव तद्दर्शनादिति लेखनम्—इदमेव तावत् सूत्रकारानभिमतिं सम्यगाविष्क-
रोति । यतः पञ्चव्यवहारिशुद्धतरपञ्चगतीसंख्यातपु ब्रह्मसूत्रेषु एकस्यापि
हि मायावादे प्रमाणतया प्रदृशं भवत एवाशक्यमासीत् । मुधैव सूत्राण्यु-सृज्य
सूत्रकारहृदयं विधान्तरेण कुर्यायितुं प्रयत्नये, न च भवदुपात्तायां ध्रु-
तावपि भवन्निरुक्तमाथैव मायाशब्दार्थ इति निरूपितमस्तीति किमनेन ? यो
ऽपि ब्रह्मसूत्रसिद्धान्तदर्शनं निरञ्जनभाष्य तदुदाहृता श्रुतिः इत्येतेषामभ्ये-
षणेन मायावादस्य सूत्रकारानभिमतत्वकल्पनप्रयासः, सोऽपि तेषां सर्वशिष्टा-
पारिगृहीतानां श्रद्धाधिक्येन कैश्चिन् कल्पितानां सूत्रकारानभिमत्यसाधकत्वात्,
तत्रापि भवदभिन्नरीत्या मायाशब्दनिर्वचनाद्यभावेन भवन्मतविस्मयवर्णना-
भावाच्च सर्वथोपेक्षणीय एव ॥

बृहत्त्व पुष्कलं यत्र तदेव ब्रह्म शब्दितम् ।

न जीवति भवंमुक्तिं न चैषा ब्रह्ममालता ॥

यदुक्तम्—विवर्तोपादानभूतः पुरुष एव ब्रह्म । बृहत्त्वं व्यपनम् । उपादान-
कारणं हि कृन्तं कार्यजात व्याप्तोत्येव । श्रीभाष्ये 'बृहत्त्व च स्वरूपेण
गुणैश्च यत्रानपेक्षानिशयं सोऽस्य मुक्तोऽयं ट्युक्तं न घटेने । बृह-
त्त्वस्य परिणामविशेषतयाऽनपेक्षातिशयबृहत्त्वस्य परममहत्त्वरूपस्य गुणेष्व-
सम्भवात् ; गुणे गुणानङ्गीकृतात् । गुणवाचकशब्दानां च गुण एव सामान्य-
तः प्रवृत्तिनिमित्तमिति तत्रानपेक्षातिशय-वप्रवेशोऽपि न युक्त । महत्त्वे निर-
तिशयत्वाभावेऽपि महान् गज इत्यादिमुद्रप्रयोगादिति—नदिदं व्याहृतं युक्ति-

११
 ११११११

रमाणविरुद्ध च । तथा हि-भगवदुक्तव्यापनमात्रस्य प्रथमदार्थत्वे व्यापिगु
 कालाकाशादिष्वपि प्रथमशब्दप्रयोगसम्भवात् उपादानमात्रे कथं सञ्ज्ञोच्यते ?
 तत्राप्युपादानमूले मृदादौ परिणाम्युपादाने भावरूपाजने च तत्प्रयोगस-
 म्भवात्, विवर्तोपादानमूत एव, तत्रापि पुरुष एवेति कथं सञ्ज्ञोच्यते ?
 बृहन्महच्छब्दादेरेव ब्रह्मशब्दस्यापि गुणमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे, महान् गज,
 ब्रह्म घट इति सर्वत्र महत्त्वयोगेषु तद्विवक्षया कथं न तत्प्रयोगः ? अत्र
 भवताऽपि सञ्ज्ञोच्यते कृत । कर्तव्यश्च । अतोऽन्यत्र तत्प्रयोगवारणाय मामा
 णिकाशस्य प्रवृत्तिनिमित्तकौटो निवेशो युक्त इति धनवाधिकातिशयत्वस्य
 निवेश क्रियते, न तु विवर्तोपादानत्वाद्, अप्रामाणिकत्वादसिद्धत्वान् ।
 न च बृहत्त्व गुणे न सम्भवतीत्यालोचनीयम् । गुणे गुणाभावस्य वैशे-
 पिकमात्रगृहीतत्वास्माभिरनादरणात्, धर्मभूतज्ञानस्य विशेषणत्वात् गुणभू
 तस्यैवास्मन्मते द्रव्यत्वाच्च । न च भगवतो धर्मभूतज्ञानस्यैकस्य गुणस्य
 परममहत्त्वेऽपि अन्यस्य तादृशस्याभावात् कथं गुणैरिति बहुवचननिर्देश इति
 शक्यम् । अत्र हि परिमाणविशेष इत्युच्यमानगपि शोधने कृतेऽनेक
 वस्तुसम्य धरूपमेव पर्यवस्यतीति तादृशस्य बृहत्त्वस्य भगवत्त्वस्य इव सर्व
 लगद्भवे सर्वाभिष्टप्रदस्य सर्वनीवमेवस्य तस्य क्षमा दयादिव्यपि निराश्रय
 सम्भवेन बृहत्त्वाश्रयगुणगणलाभेन बहुवचनमामङ्गल्यात् । अत एव महा
 कारणिक इत्यादि निर्देशः । तदिदं बहुधन्यपरिशीलनावसेयम् । न च
 भवत इव निर्गुणत्वं ब्रह्मणोऽस्मन्मते । न च वयममृत किञ्चित् मृतम् ।
 बृहति बृहत्याति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म । इत्यादि प्रमाणत्रयै त्वरूपगतस्य
 गुणगतस्य च बृहत्त्वस्य ब्रह्मणोऽर्थेऽपि निरुक्तत्वात् ।

विदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च साङ्गिणि ।

तस्मिन्नेव प्रथमशब्दे मुख्यवृत्तौ महामुने ॥

यस्मिन् प्रयुज्यमाने तु गुणयोगः सुपुष्कलः ।

तत्रैव मुख्यवृत्तेऽयमन्यत्र ह्युपचारतः ॥'

इति च श्रीमद्गारुडं पुगणम् । सूत्रकारैश्चालैव 'परं' 'मिनिर्मुख्यत्वादि' 'स्यादौ ब्रह्मशब्दस्य भगवति मुख्यत्वं कण्ठग्वेणोक्तम् । न च परतत्त्व-
विचारं प्रयतमानः अमुख्यं सर्वसाधारणं वा शब्दं ब्रह्मजिज्ञोसेति आदौ प्रयुं-
क्षीत । न च शक्त्या वा लक्षणया वा ब्रह्मशब्दप्रयोगविषयेषु सर्वत्रानु-
गतानतिप्रसक्तं किञ्चिन्निमित्तमस्ति । न चानेकशक्तिरूपना न्याय्या ।
न च भगवदतिरिक्ते क्वचित्पदार्थे परं ब्रह्मशब्दमुख्यत्वकथनस्य विनिगमकं
किञ्चिदस्ति । अतो युक्त्या प्रमाणेन च बृहत्त्वविशेषणतया निवेशित
मनवधिकातिशयस्वमेव ब्रह्मशब्दस्य भगवन्मात्रमुख्यत्वे नियामकं भवतीति
तत्र मुख्यो ब्रह्मशब्दस्तस्मादन्यत्रोपचारिक इति सर्वमिदं श्रीमति माये
श्रुतप्रकाशिकादौ च विस्पष्टमिति अदृष्ट्वा चाबुद्ध्वा चाक्षेपकरणमयुक्तमेव ।

यदपि—(पु. ५२) अशरीरत्वावस्थामुक्तिः । सैव चामृतत्वम् । श-
रीरसत्त्वे मरणस्य नियतत्वात् । इदमेव चामय भयात्यन्ताभावः । द्वितीय-
वस्तुप्रतिभासे च मयसम्भावनाऽस्त्योति द्वितीयवस्तुप्रतीत्यभावोऽपि तदा । इयं
च मुक्तिः द्विविधा विदेहमुक्तिः जावन्मुक्तिश्चेति । तत्रोच्यते । मुक्तावपि
शरीरपरिमहस्य 'द्वादशाहवदुभयविधम्' इति सूत्रोक्तत्वात् । स एकधा
भवति द्विधा भवती'त्यादिश्रुतिभिर्द्वत्वाच्च कर्मजन्यशरीरराहृत्यरूपा मुक्ति-
रिति स्वीकुर्मः । सशरीरस्य दुःखसम्बन्धोऽऽर्जनीय इति चेत् भगवतोऽपि
सशरीरत्वेन सर्वाभ्युपेतस्य दुःखित्वापत्तिः । शास्त्रप्रकारात् तत्र तद्वारणं च जीवे
ऽप्येवमिति । कर्मजन्यशरीरवत्त्वे च दुःखित्वं भवेदेव । एवं हेयतया
ऽभ्यवसितं यन्मरणं तन्मुक्तव्यस्याया नास्त्येवेति ध्येयम् । द्वितीयवस्तु-
प्रतिभासे भयमिति च न व्यति । 'भीतानां भयपरिहारायापि द्वितीयसहा-
यापेक्षाऽनुभवेन तत्प्रतीतिमात्रेण भयोक्तव्यमभवत् । 'द्वितीयोद्वै भयं भवति'

इति श्रुतिरपि यत्र प्रकृत्ये द्वितीयमेव नास्ति तत्र प्रतिकूलद्वितीयस्य कः प्रसङ्ग इति , कथं भयमिति स्वकृतायां भयोक्तौ स्वयमनुशयं दर्शयति । प्रतिकूलद्वितीयवस्तुप्रतिभासं भयमिति तु युक्त वदतुम् । तत्र च द्वितीयोति व्यर्थम् । तथा च प्रतिकूलवस्तुप्रतीत्यभावो मोक्षेऽस्माभिरपीप्यते ; सर्वस्यानुकूलतयैव तदा भानात् । मुक्तिद्वैविध्यं चायुक्तम् ; जीवन्मुक्तो अशरीरत्वावस्थारूपभवदुक्तमुक्तिशब्दार्थाभावात् । न च बन्धमुक्त्योरकदा सद्भावः सम्भावनामप्यर्हति ।

यत्तत्र—विदेहमुक्तौ दर्पणस्यानीयबुद्ध्याद्युपाद्ध्यभावेन तत्प्रतिबिम्बरूपजीवाभावात् स्वदृष्ट्या परदृष्ट्या च मुक्तात्मनि द्वितीयवस्तुसम्बन्धप्रतीतिरित्यस्याभावोऽपि जीवन्मुक्तस्य बुद्ध्याद्युपाधिसत्त्वेन तत्सम्बन्धप्रतीतिरित्येव । पर तु तस्य जीवे न कवलं जीवत्वबुद्धिमात्रम् , किन्तु अयं प्रतिबिम्बभूत इत्यपि ज्ञानमस्तीति अहर्मावादिधर्माणामस्वगतत्वेन अहङ्कारादिगतत्वेन च विवेचनमस्तीति — तद्भवन्मतरतीत्या काममाप्ताम् । यत्तु (पु ५३) तत्र चटकदिदृष्टान्तकथनम्, तत्र तु विषयमस्ति, यथा चटक आदर्शे स्वप्रतिबिम्ब चटकान्तरत्वेन पश्यति, न प्रतिबिम्बत्वेन ; तथा जीवन् प्रतिबिम्बभूतः प्रतिबिम्बभूतोऽङ्गमिते न जानातीति कथनं हि विषयमेव । न हि दृष्टान्ते चटकप्रतिबिम्ब चटकं वन स्वं पश्यति, न च प्रतिबिम्बस्य चेतनत्व नाम । एव यथा मनुष्य ज्ञानाधिक आदर्शे स्वप्रतिबिम्ब प्रतिबिम्बत्वेन पश्यति, न मनुष्यत्वेन , तथा जीवन्मुक्त स्वात्मानं प्रतिबिम्बत्वेन पश्यति, न केवलजीवत्वेनेत्येवमपि विषयम् । न एतन्न दृष्टान्तविषयमानीयो जीवन्मुक्त इति ।

यद्यपि (पु. ५३, ५४) यथा बालानां सादृशगतमालिन्यस्य स्वप्रतिबिम्बे भातस्य विम्बे समारोपण भ्रमं पश्यन् विवेकी मनुष्य आदर्शादनुवृत्तमेव मालिन्यामिति बालशिक्षणैस्त्वयमभ्रान्तेऽपि सादर्शं मार्जयति,

तथा जनक दिर्जीव-मुक्तो लोकप्रदाय कर्माकार्षीदिति—तत्र, 'कर्मणैव हि ससिद्धिगायिता जनक दय' इति स्वार्थमेव कर्मानुष्ठानस्य जनकादिषु प्रसिद्धतया जीवानां चित्तशुद्धिद्वारा स्वग्रान्तिदूरीकरणायानभिसहितफले कर्मणि प्रवृत्तिसिद्धयर्थमेव तै कर्मानुष्ठितमिति कल्पनस्वाशयत्वात्, जीव-मुक्तौ प्रमाणाभावाच्च ।

यत्तु, 'तमेव विद्वानमृत इह भवतीति श्रुतौ इहशब्दात् जीव-मु-क्ति स्पष्टमुक्तेति । तदत्रैव श्रुतौ अमृतशब्देनाशरीरावस्थोच्यते [पु ५२] इति भवद्वानय-याहतम् । न हि जीव-मुक्तव्यवस्थाऽशरीरावस्था । न चेह-शब्देन जीव-मुक्तिप्रतीतिः, भव-मते विदेहमुक्तावपि देश-तरगमनाभावेन 'न तस्य प्राणा इरु मन्तीति श्रुत्यैकार्थेन च जावन्मुन्यनङ्गीकारेऽपि तस्योपपन्नत्वात् । असदभिमतार्थध्यानपेक्षितत्वादिह नोच्यते । अधिष्ठान-साक्षात्कारे सति अध्यस्तस्य सञ्चितकर्मण इव प्रारब्धकर्मणोऽप्यवश्यनिवृत्त-त्वेऽभ्युपगन्तव्ये कथं जीवतो मुक्तिः । 'तस्य तावदेव चिर'मिति श्रुति-बलात् प्रारब्धस्य भोगेनैव क्षय इति चेत् तर्हि मिश्र्यात्वे तन्निवृत्तरावश्यक-त्वेन तत्तत्त्व-वन्वैक्य-यथाऽनुपपत्त्या स्वीकर्तव्यत्वेनाविशेषात् सञ्चित-कर्मादेरापि सत्यत्वमेवेति ज्ञाननिवर्त्य-यथाऽनुपपत्त्या प्रपञ्चमि-यात्वक-ल्पन भवता गच्छतिमेव । अतो मि-यात्वपक्षे मूलाज्ञानस्य साक्षात्कारेण निवृत्तत्वात् न प्रारब्धशेषसम्भवः । प्रारब्धफलोपर्ययकशक्तिविशेषमात्र-सद्भावान् तदुपपत्तिरित्यपि न युक्तम्, तस्या अपि शक्तेरज्ञानगताया मिश्र्यात्वेन साक्षात्कारनिवर्त्यत्वाविशेषात् ।

एतेन जीव-मुक्तस्य स्वार्थयथागायनुष्ठानासम्भवेऽपि शरीरयात्रार्थ-स्वार्थमिक्षाटादेः, परार्थस्य पारचर्यालोकप्रदायकर्मणश्चानुष्ठान सम्भवति । एवमवुद्धिपूर्वं कर्मापि सम्भवतीत्येतदपि निरस्तम् । भेदवासनाभिवर्धकस्य दृशकर्मकरणस्य बन्धापादकत्वात् । अत्राह करोमीत्यभिमानाभावेन कर्म-

संसारबन्धाय न भवतीति भवदुवतं तु—'अहंभावाऽपि भासते एवेति जीव-
न्मुक्तस्यापि कचिदहमर्थपूर्वको व्यवहारो दृश्यते (५४) इति भवदुक्तविरु-
द्धम् । यदि जीवन्मुक्तः स्वस्मितवर्तमानत्वेन अहङ्कारादिगतत्वेन च सर्वं
विविभक्ति, तर्हि क्षुत्पिपासादिजनितं दुःखमापि तथैवेति कुतो भिक्षाटनादि-
प्रयासः । स्वदृष्ट्या च सर्वस्यापि मिथ्यात्वावसायेन कल्याणभावेन पर-
परिचर्येति वा लोकसंग्रह इति वा कथं कर्मप्रसक्तिः ? एकजीववादस्यैव
भवता प्राङ्निष्कृष्टत्वेन सर्वस्य लोकस्यामर्यादं व्यापृतत्वेऽपि स्वस्य यथाव-
स्थितसाक्षात्कारस्य निष्पन्नत्वेन देहपातसमनन्तरमेव सर्वप्रविलयेन शुद्धब्रह्म-
परिशेषं भाविने बुद्धयमानस्य जीवन्मुक्तस्य किमिति लोकसंग्रहार्थं किञ्चित्
कर्तव्यं भविष्यति । अत एव स्वदृष्ट्या जगन्नास्ति, परदृष्ट्याऽस्ति ।
बद्धजावाश्चानन्ताः । वामदेवादयः कानिचिदेव मुक्ताः इत्येवं जीवन्मुक्ति-
कतिपयविदेहमुक्तिसमर्थनाय भवद्वचनं एकजीववादरूपभवत्परमसिद्धान्तव्या-
कोपावहत्वादश्रद्धेयम् । अतो यदि पारम्यकर्मणा किञ्चित्कर्मकरणं सं-
गन्तव्यम् अभिमन्यतां तर्हि ओदेहपातं बन्धनिवर्तकः साक्षात्कार एव
नोत्पन्न इति । अथ तत्र साक्षात्कारप्राप्तेपादकवहुश्रुतिविशेषो लक्ष्यते,
त्यज्यतां तर्हि जगन्मिथ्यात्वपक्षः । न च सत्यत्वं भवतो वा कथं ज्ञानेन
तन्निवृत्तारति शक्यम् । अस्मन्मते जगन्निवृत्तरेषामावात् साञ्चितकर्मण
एव निवृत्ते । तन्निवृत्तिरेव कथमिति चेत् यथा साञ्चितकर्मस्वरूपे ज्ञानं प्रमा-
णम् तथा भावद्वक्तिरूपज्ञानयत्नेन तन्निवृत्तावपि प्रायश्चित्तान्तरेण पाप-
निवृत्ताविवं ज्ञानमथ प्रमाणासि क्विमतानुपपन्नम् ।

यत्तु—(पु. ५२) तत्त्वज्ञानादेव मोक्ष इति सिद्धान्ते तत्त्वज्ञानित्यत्र
तत्त्वस्य ज्ञानमिति तत्पुरुषो न भवति । निर्विशेषत्वात्तत्त्वस्य विषयविषय-
भावभोकारं द्वैतापत्तिरित्याशंस्य तत्त्वमव ज्ञानमिति कर्मधारयसमर्थनम्—तद-
पि तावन्मात्रापातदशनमूलम् । समेष विदित्वेत्यं द्वितीयादिनिर्देशमालं

ज्ञाप्यभावस्यावश्यकत्वात् । ब्रह्मरूपज्ञानस्य च सर्वदा सत्त्वेन सर्वदैव मोक्षः सिद्ध इति सर्वप्रयत्नवैयर्थ्यापत्तेश्च । बाधकज्ञानसत्त्वेन विपरीतप्रतीतेरेव कदाऽप्यप्रसक्तेश्च । यदापि तत्त्वस्य ज्ञानमिति षष्ठीतत्पुरुषमेव स्वीकृत्य तत्त्वविषयकज्ञानस्य मोक्षं प्रति कारणत्वात् विषयविषयिभावस्य मोक्षप्राक्कालिकत्वेन न पश्चात् द्वैतप्रसक्तिरिति समाधानान्तरम्—तदपि न युक्तम् । तत्त्वस्य निर्विशेषत्वे ज्ञानविषयत्वासम्भवात् । तदर्थं ज्ञानस्य सविशेषसम्बन्धित्वे तत्त्वज्ञानत्वासम्भवत् । स्वप्रकाशस्य च तत्त्वज्ञानस्य तत्त्वनिष्ठस्वविषयता-विषयकत्वस्यावश्यकत्वेनापि न निर्विशेषविषयकत्वम् । किं च तत्त्वविषयकज्ञानान्तराभ्युपगमेऽपि तत्त्वस्यापि स्वप्रकाशत्वेन स्वत एवाज्ञाननिवर्तकत्व-प्रसङ्गः । तस्य तत्रासामर्थ्ये तु तद्विषयकज्ञानान्तरस्यापि तदनधिकविषयकत्वे निवर्तकत्वासम्भव एव । तदधिकविषयकत्वे तु सविशेषविषयकत्व-मवज्ञेनीयमिति कथं तत् तत्त्वज्ञानम् । अत एव ब्रह्मात्मकज्ञानोपेक्षया ब्रह्मविषयकज्ञानस्य वैलक्षण्यसम्पादनाय तस्य तत्त्वज्ञानत्वरक्षणाय च ब्रह्मणो यथाकथञ्चित् यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टत्वमप्रकम्प्यमिति अनाभासभूतं द्वैतमव-श्यमूरीकार्यम् ।

यच्च—(पु. ५६) तत्त्वज्ञानं कथं मोक्षकारणमित्येतदुपपादयितुं बहू-
पन्मस्यताभिहितम्—कार्यस्य घटादेः उपादानकारणं मृदेव तत्त्वम् । तत्त्वं सत्यं परमार्थ इति पर्यायाः । परमात्मैव सर्वस्य कारणमिति स एव तत्त्वम् । अतः कार्यभूतसंसारबन्धात् मोक्षः कारणभूततत्त्वज्ञानाद्भवति । अथापि कथं कार्यविनाश इति चेत् यथा शुक्तिज्ञानात्प्रातिभासिकरजतविलयः तद्वत् मृद्वत्स्थलेऽपि मृदूज्ञानेन घटादिनाशोऽपि जातप्राय एव । पृथगास्तित्वप्रती-
त्यभाव एव हि नाशः, न तत्र कारणसत्तातिरिक्तकार्यसत्ता प्रतीयत इति । तदसत् । मोक्षस्य नाशरूपत्वाभावेन नाशोपपादनस्यानपेक्षितत्वात् । प्राति-
भासिकपदार्थस्यैव अप्रामाणिकतायाः प्रागुक्तत्वेन तद्दृष्टान्तासम्भवात् ।

नाशस्य पृथगस्ति-वप्रतीत्यभावरूपत्वे घटोऽपि मृदेवेति विवेकिनां घटसत्ता-
दशायामपि घटो नष्ट इति व्यवहारापत्त्याऽवस्थान्तरापत्तेरेव नाशपदार्थतायाः
आवश्यकत्वात् । अन्यथा घटसत्त्वेऽपि मृत्तेो घटस्य पृथक् प्रतीत्यभाव-
मात्रेण घटनाशं स्वीकृत्य प्रकृते परमात्मतत्त्वज्ञानात्तथा मोक्षवर्णने, वर्तमा-
नेऽपि जगति पृथक्प्रतीत्यभावमात्रेण मुक्त्युपपत्तौ मुक्तौ जगत्प्रविलयस्य
भवदभिमतस्यानापत्तेश्च । श्रुतौ कारणवाक्येषु मृदादिपरिणाम्युपादान-
स्यैव दृष्टान्तत्ववर्णनेनाप्रामाणिकशुक्तिरूप्यदृष्टान्तस्य स्वकपोलतः कल्पनस्य
विवर्तवादाश्रयणस्य चायुक्तत्वेन जगन्निध्यात्वासिद्ध्या च मुक्तं कार्यनाश-
रूपत्वतत्सापेक्षत्वयोरभावाच्च । न च मोक्षो नाश इति च पर्यायौ ।
न च कारागृहान्मोक्ष इत्यस्य कारागृहनाश इत्यर्थः । अतः स्वरसार्थ-
त्यागः अप्रामाणिकार्थस्वीकारश्च सर्वत्र भवताम् ।

यदपि (पु. ५७)कार्याणां कारणसत्त्वानतिरिक्तसत्ताकत्वात् कारणी-
भूतायामविद्यायां कार्यतत्त्वतया स्थितायां तत्रापि किं तत्त्वमिति विचारे
ज्ञानरूपं ब्रह्म परिशिष्यत इति । तत्रोच्यते । शुक्त्यादौ रूप्यादिरिव ब्रह्मणि
घटादेः प्रपञ्चस्य साक्षादध्याससम्भवेन अविद्यात्मकतत्त्वस्यैव व्यर्थता ।
अन्यथा अविद्याकल्पनार्थमविद्यान्तरप्रसङ्गः । न च रूप्याद्यध्यासस्थले तत्प-
रिणाम्युपादानं किञ्चित् प्रत्यक्षसिद्धमस्ति । येन तद्वदिहापोत्युच्येत ।
अविद्याकार्यजगद्दृष्टान्तेन मूलाविद्यादिकार्यतया शुक्तिरूप्यादिकल्पनं अत्रैव
विवादे सत्यसम्भवे । दोषामवे भ्रमो न भवतीति दोषः कामं कल्प्यताम् ।
न तस्यान्यस्य बोधादानत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । एवं च श्रुतौ सृष्टिक्रमः
सर्वोऽपि अद्वयासपक्षेऽनुपपन्न एव ; परिणाम्युपादानस्यानपेक्षणात् । एवं
अविद्यायास्तत्त्वे विमृश्यमाने ज्ञानात्मकब्रह्मपरिशेष इत्यपि न युक्तम् ; अ-
विद्याया अनादित्वेन ब्रह्मकार्यत्वाभावात् । न चाविद्यायाः ब्रह्मणि कल्पि-
तत्वात् तत्सत्त्वानतिरिक्तसत्ताकत्वमिति वाच्यम् , कल्पितत्वेऽनादित्वासम्भ-

वात् । अथ परिशेषिताभिद्याज्ञाने जाते ज्ञानस्य ज्ञातृज्ञेयस्वरूपरूपत्मकसिपु-
ष्टिरूपतया तत्र ज्ञातृज्ञेययोर्निरासे ज्ञानपरिशेष इति चेत्—कथं तयोर्निरामः ?
तन्निरासे हि विषयनिरूप्यत्वात् ज्ञानस्य, ताभ्यां सह ज्ञानमपि निरस्तं
भवतीति शून्यमेव तत्त्वं स्यात् । अत एव हि विज्ञानमात्रवादी बाह्या-
लम्बनावश्यकत्वेन सर्वैर्निराक्रियते । तस्मादध्यासाद्यसम्भवात् ब्रह्ममात्रस्य
तत्त्वताद्भवसाय इति ।

विचार्य कर्मकाण्डार्थं फलं बुद्ध्याऽऽव्यमस्मिरम् ।

स कर्मभक्तिलभ्यं तद् ब्रह्म जिज्ञासेते द्विजः ॥

साधनचतुष्टयमेव ब्रह्मजिज्ञासापूर्ववृत्तमित्येतत् (पु. ५८) प्रागैव निरस्तम् ।
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्यशब्दश्चारभ्याधीतत्वात् किञ्चित्प्रकरणानन्तरवा-
च्यस्याशब्दस्य तत्प्रकरणार्थानन्तर्यपरत्वात् पूर्ववृत्तकर्मविचारानन्तर्यपर एव ।
न च सूत्रकारभेदात्, कर्मब्रह्मकाण्डप्रतिपाद्यार्थयोर्भेदात्, मियोविरुद्धत्वात्,
उत्तरमीमांसाविषयस्य जैमिन्यनभिमतत्वात्, एकशास्त्रताप्रयोजकैकार्थप्रति-
पादकत्वाभावाच्च ऐकशास्त्रतामावादयमशब्दः अनारभ्याधीत एवेति
वाच्यम् ; कर्तृभेदेऽपि विभिन्नकालिकानेककर्तृकरणगोपुरपासादादिषु एकत्व-
दर्शनात्, अद्भ्ययभेदेन प्रतिपाद्यभेदे सत्यपि द्वादशलक्षण्याः एकशास्त्र-
त्वात्, बादरायणशिष्यत्वेन पुराणप्रसिद्धस्य तेनैव ब्रह्मसूत्रेषु 'साक्षादप्यवि-
रोधं जैमिनि' रित्यादौ श्लाघितस्य उत्तरमीमांसार्थासम्मत्ययोगात्, आराध-
नाराध्यमृतयोः सम्भूय भोगमोक्षोपयोगिनोः कर्मब्रह्मणोः अविरोधस्य वक्ष्य-
माणत्वात्, भगवतोऽपि धर्मत्वेन धर्मविचारस्वरूपस्य वा वेदार्थविचारत्व-
रूपस्य वा अनुगतधर्मस्य सद्भावाच्च ऐकशास्त्र्याशये । न च 'कृष्णं धर्मं सना-
तनम्' इत्यादौ धर्मप्रयोजकत्वेन औपचारिको ब्रह्मणि धर्मव्यपदेश इति
वाच्यम् ; 'श्रेयः साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते' इति वार्तिकोक्तरीत्या
'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति जैमिनिसूत्रानुसारेण च वेदबोधितश्रेय साधन-

ताकत्वरूपधर्मत्वस्य श्रीकृष्णेऽप्यक्षतत्वेन मुख्ये सम्भवति औपचारिकत्वा-
श्रयणस्यायुक्तत्वात् । अतो विधौ यावत् श्रयस्त्वेनान्वितं तावन्निरूपित-
साधनत्वस्य कर्मणां व्रक्ष्यप्यक्षततया तस्य धर्मत्वं निरावाधम् । न च
वेदार्थत्वेनैक्येऽपि वस्तुतो वेदार्थस्य भिन्नत्वात् शास्त्रभेद इति मन्तव्यम् ;
धर्मत्वेनैकत्वेऽपि वस्तुतो धर्माणां दर्शज्योतिष्टोमादीनां भिन्नत्वेन तत्तद्विचा-
राणां एकशास्त्रान्तर्गतत्वासम्भवप्रसङ्गात् ।

किं च कर्मव्रक्ष्यपरयोः कर्मकाण्डोपनिषद्भागयोः कथमर्थभेदेऽप्येक-
वेदत्वम् । न केवलमर्थभेदः, विरोधोऽपि ह्यर्थयामिवदिष्टः । तत्र या गतिः
सा तद्विचारमृतमीमांसायामप्यक्षरैव ।

यत्तु शास्त्रकर्तृजैमिनेरेव एकशास्त्रत्वं नामिमतामिति-तत्र ; पूर्वमी-
मांसायामुत्तरस्यां वा ऐकशास्त्रघलण्डनादर्शनात् । प्रत्युत उत्तरस्यां 'तदुक्तं'
'तदपी'त्येवं बहुषु स्थलेषु पूर्वमीमांसोक्तस्मारेणैकशास्त्रज्ञापनात् । किं
बहुना-शास्त्रभाष्य एव 'एक आत्मनः शरीरे भावात्' इत्यधिकरणे 'ननु
शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे' इत्यादिना ऐकशास्त्रघं स्पष्टमभाषि । मामती-
कृता च 'पौनहवत्य चोदयती'त्यवतार्य हृदोकृतम् । एवमन्यत्र । ततश्च
विवरणप्रमेयसंग्रहादिवाक्यमाकरविरुद्धत्वादविश्वसनीयम् । अतः ऐकशा-
स्त्रघमज्जनमर्वाचौनकुसुतिरेव । अतः 'शास्त्रैकत्वसिद्धि'रिति वृत्तिकारमतनि-
रासे शास्त्रभाष्यादिकर्मव निरस्त भवतीति कथं न विभेति भवान् ।

'कपिलस्य कणादस्य गौतमस्य पतञ्जलेः ।

व्यासस्य जैमिनेश्चापि शास्त्राण्वाहुः षडेव हि ॥'

इति प्रत्येन जायसङ्कलनसपि, पूर्तोक्तयुक्त्या,

'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिधिताः ।',

'मीमांसा न्यायवित्तर' । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या क्षेताश्चतुर्दश ॥

इति प्रामाणिकमरुयानविरद्धत्वाच्च शास्त्रभेदवादिवासनाजलाद्वा कर्तृसख्याया
ग्रन्थे-वारोपेण वा उच्यते । अत एव च प्रमाणात्, एकव्याख्येय-
व्याख्यानरूपत्वात्, प्रागुक्तगमकत्रलाच्च ऐकशास्त्रमिति कथमिदमप्रामाणि-
कम्? अत आरभ्याधीतत्वात् ब्रह्मसूत्रोपक्रमेऽथशब्द कर्मविचारानन्तर्यार्थक
एव । अस्त्वयमारभ्याधीत विचारः । ब्रह्मजिज्ञासया नियमेनापेक्ष्यमाणत्वादपि
कर्मविचारानन्तर्यमेवायशब्दार्थः । इदमघस्तादेवावोचाम । एव साङ्ग-
वेदाध्ययनजनितापातप्रतीतिकाल एव, केवलकर्मणैवानन्तस्विरफललाभसम्भवे
किमिति कर्मोपकारबलेन फलहेतुतया प्रतीयमानब्रह्मज्ञानसम्पादनमिति
बुद्ध्याऽपि कर्मविचार एव प्रवृत्तिः प्रार्थमिकाति युक्त तदानन्तर्यम् ॥

यत्तु(पु ५९)कर्मज्ञानयोर्विरोध इति तन्न युक्तम् । ज्ञानस्यापि
सविशेषविषयकत्वेन भेदगर्भत्वात् कर्मणोऽपि अधिकारीतिकर्तव्यताघोषस्य
तथात्वेन साजात्ये स्थिते को विरोधः? भवन्मतरात्या ज्ञानस्य निर्विशेषविष-
यकत्वेऽपि न कर्मणो ज्ञानेन विरोधः शक्योपपादनः, नानाविधानियमपुर-
सरयथावस्थितश्रवणमनननिदिध्यासनानामनन्तभेदगर्माणा ज्ञानाविरोधित्वे
प्रत्युत तत्प्रयोजकत्वे कर्मणः पर कथं विरोधिता? प्रत्युत निदिध्यासनान्तो-
पयोगीचित्तशुद्धिरूपपरिहरसम्पादकत्वेनानुकूलैव ।

यत्तु, 'विविदिषन्ति यज्जन दाननेति' श्रुत्या कर्मणा विविदिषार्थत्वं
न तु वेदनार्थत्वमिति तन्न-विविदिषा हि वेदनेच्छा । सा च कर्मणा फल-
मित्युच्यते । न च फलेच्छा विना उपायेच्छा भवति । न च ता विना
उपायमूतकर्मानुष्ठानं भवतीति विविदिषारूपफलविषयिणी इच्छा काचित्
कल्प्या । विविदिषाया अपि स्वयफलत्वाभावात् तदिच्छाऽपि तत्फलेच्छा
धीना । इच्छाया इत्यमाणप्रधानत्वात् विविदिषाया वेदनमेव फलम् ।
तथा च वेदनेच्छा विना विविदिषेच्छा न भवतीति तस्या सर्वप्राग्भा-
वित्वे, कर्मानुष्ठानं त्रिनेव विविदिषा निष्पन्नमिति कृतं कर्मानुष्ठानम्? अतो

वेदनार्थमेव कर्म । अभ्युपगत चेद् भवदीयैरपि बहुषु ग्रन्थेषु । यदि तु विविदिषाया पूर्वं जातायामपि तदनुवृत्त्यर्थं कर्मानुष्ठानमित्यत इति-तत्र । विविदिषन्तीत्यत्र अनुवृत्तिवाचकपदाभावात् । अस्तु वा कथञ्चित् । एवमपि निदिध्यासनान्तव्यापारान्तरमाविशाब्दापरोक्षरूपवेदनेच्छाया तादृशवेदनपर्यन्तमनुवर्तनीयत्वेन तदर्थमातदुत्पत्तिकर्मणा अपेक्षाऽस्त्येवति श्रवणरूपब्रह्मविचारस्य कर्मणश्च विरोधासम्भवादपेक्षया आवश्यकत्वाच्च न कर्मज्ञानानन्तर्यं शक्य निरासितुम् । वस्तुतस्तु अश्वेन ङिगमिषतीत्यादाविव इष्टत्वेनावगतस्य वेदनस्य उद्देश्यत्वे सम्भवति तथाऽनवगताया वेदनेच्छाया उद्देश्यत्वमयुक्तमवेति कर्मणा वेदनमेव फलम् । न वेदनेच्छा । न चेच्छाया उद्देश्यत्वासम्भवं बुभुक्षारूपक्षुक्षामस्य कथमौषधसेवनमिति मन्तव्यम्, भोक्तव्यमिति कामनयाऽहमौषध सेव इति तत्त्वानुभवेन भोजनेच्छाया प्रागेव सद्भावनिश्चये । तत्रापि भाजनस्य वा भोजनप्रवृत्तिप्रतिबन्धकामिमान्धानिवृत्त्यादरेव वेद्देश्य वस्यावश्यकत्वात् । इह च धृतस्य वेदनस्योद्देश्यत्वसम्भवादित्यन्यत्र विस्तरः । अथ वा क्रिमनानात्मज्ञोपयुक्तविचारण । विविदिषाया साध्यत्वेऽपि क्षपराक्षज्ञानौपयिकरूपाणानुवर्तनपर्यन्तं कर्मणामावश्यकत्वाच्च विरोधित्वमित्युक्तमव ।

यत्तु- (पु ६०) उद्बोधादिविचार ब्रह्मजिज्ञासाया प्रासङ्गिक इति-नत्रोच्यते । अस्तु प्रासङ्गिक एव, अद्यापि प्राक्कर्मनिर्णयरहिताधिकारिविषये प्रसङ्गाऽपि न भवितुमर्हतीति कर्मज्ञान पूर्ववृत्तम् । आचार्यस्य कर्मनिर्णयवत्तय' तद्वुद्ध्या प्रकृतविचारप्रसक्तिरिति चेत् अज्ञातकर्मा अनपेक्षितकर्मोपयोगिविचारश्च शिष्य किमितीद श्रोष्यति । कथं च शिष्यतादशायामेवोपेक्षितकर्मानुबन्धिविचारस्य सम्प्रत्याचार्यकसमये स्वस्वशिष्यानुपयोग्यविचारप्रसङ्गावसरगन्धोऽपि । अतोऽसिद्ध मसङ्ग । किं चैव प्रधानाप्रधानपर्वविचारोपेक्षितकर्मविचारविवक्षा परित्यज्य एकमात्रोपेक्षित

साधनचतुष्टयविपश्चा न युज्यते । कर्मविचारस्य प्रधानापोक्षितता च प्रागु-
क्ता । किं च भवन्मते ब्रह्मदृष्टिपुरस्मरणा कदाऽनुष्ठानम् ? न श्रवणात्
पूर्वम्, ब्रह्मज्ञानाभावेन दृष्टिकरणासम्भवात् । न पश्चात्, पूर्वमेव कर्म
त्यागस्य विवक्षितत्वात् । अविवक्षितत्वे कथं कर्मणा विरोधित्वोक्तिः ?

वस्तुतस्तृतीयचतुर्थचरणरूपातिकर्तव्यताभूतकर्मविचारस्येव उद्गीथादि-
विचारस्यापि ब्रह्मज्ञानापोक्षितवान्मुस्यैव सद्गतिरस्तीति न प्रासङ्गिकत्वकल्प-
ना । अथ 'महद्दार्ढ्यवद्वे'त्यादी वैशेषिकशास्त्रप्रस्तावात् तज्ज्ञानस्यापि पूर्ववृत्तत्व
कल्प्यतामिति चेत्—तर्हि वैशेषिकशास्त्रार्थज्ञानवत् कर्मज्ञानमनपेक्षितमेव ?
साङ्गोपाङ्ग वेदमधीतवतो विचारात् प्राक् वैशेषिकशास्त्रज्ञानमपि पूर्ववृत्तमेव ।
मा मूञ्च पूर्ववृत्तत्वम् ; तत्तच्छ्रुत्यर्थप्रस्तावसमय एव तदध्ययनमपि कारिष्य-
ते । तद्वदेव कर्मविचारोऽपि मध्ये कारिष्यत इति चेत् कथं तर्हि कर्मणा
विरुद्धत्वोक्तिः ? अविरोधित्वे च औचित्यादिना प्रागुक्तप्रक्रियया मुमुक्षुत्वोप-
यागिनयाऽवद्यापोक्षितस्य कर्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वमवर्जनीयमिति तदानन्तर्य
मशक्यपरिहारम् ।

यत्—विनाऽपि कर्मज्ञानं ब्रह्मनिज्ञानमाया कर्तुं शक्यत्वात् ए क तथा
दृष्टत्वाच्च न कर्मविचरो ब्रह्मनिज्ञानानियतपूर्वभावीति न तथा तदाक्षय
सम्भव इति । तत् विनाऽपि वेदाध्ययनं धर्मनिज्ञानमाया कर्तुं शक्यत्वात् ए क
तथा दृष्टत्वाच्च न वेदाध्ययनं धर्मनिज्ञानानियतपूर्वभावीति पूर्वमीमा-
सायामशब्दो न वेदाध्ययनानन्तर्यार्थक इति वचनेन तुल्यम् । न च
पूर्वतन्त्रे द्वितीयमध्यायमपठे वाऽपि तृतीयं पठितुं शक्यत इत्यतः प्रता 'अ-
थात् शेषलक्षणमिति सूत्रे द्वितीयाध्यायार्थनिरूपणानन्तर्यं अथशब्दस्यार्थो
न भविष्यति । अतो 'यो ब्रह्मण विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहि-
णोति तस्मै' इत्युक्तरित्या एकैकमपि चेतनं सृजन् भगवान् ग्रहणयोग्यताया
मागताया सृष्टिसार्थिकया यथावस्थितार्थज्ञानमपि विपरीतप्रवृत्तिविघटना

मिमत्पुरुषार्थसाधनोपयोगि विधित्सन्, यथाकालमुपनयनं, वेदाध्ययनं, यथाक्रमं कर्मविचारं, ब्रह्मविचार इत्येतत्संविधानसम्पत्तिं पारिकल्प्य यथारुचि पुरुषमुपायेऽनुमन्यत इति न कर्मविचारानन्तर्यबाधः ।

यस्तु—(पु. ६०) 'अर्घात्सङ्घसशिरस्कवेदस्याधिगताल्पास्थिरफल-
केवलकर्मज्ञानतया सञ्जातमोक्षाभिलाषस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तर-
भाविनी'ति मूर्च्छिं गृहीत्वा तावता कर्मज्ञानानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासानैयत्यलोमेऽपि
कर्मज्ञानस्य ब्रह्मजिज्ञासानियतपूर्वभावित्वं नावगम्यत इति— दूषणम्—तद-
युक्तम् । तथा सति सञ्जातमोक्षाभिलाषस्येत्युक्तमुमुक्षाया अपि भवदीयसाध-
नचतुष्टयान्त पातिन्या नियतपूर्वभावित्वं न स्यात् । इतस्तदनवगमेऽपि
वाक्यान्तराद्युक्त्या वाऽवगम्यत इति चेत्—तथैव कर्मविचारनियतपूर्वभा-
वित्वस्य उपर्याक्षिप्य स्थापयिष्यमाणतया तदवश्यं सेत्स्यति । इदं तु भाष्ये
घृत्तवर्तिष्यमाणप्रदर्शनेन वर्तिष्यमाणे घृत्तानन्तर्यसम्भवमात्रावगमनप्रघृत्त-
मध्यवसोयताम् ।

वस्तुत इहैव कर्मविचारस्य नियतपूर्वभावित्वमवगम्यते । कथम् ?
इत्थम् । प्रथमतः सौत्रयोरयातशब्दयोः प्रत्येकमर्थं भाषित्वा, 'अथशब्दो-
क्तानन्तर्यस्य ब्रह्मजिज्ञासोपयोगिनि प्रतियोगिनि लब्धे तस्यानन्तर्यार्थकत्वम-
प्यप्रतिहतं भवति । अत्र इत्यस्य- एतच्छब्दस्यापि स्वरसत उपस्थितवाचिन
आनन्वयेपतियोगितयोपस्थितादर्थादन्यार्थपरत्वे प्रमाणाभावात् उपास्थिति-
कृत्वासाधनेन तस्यैव ग्रहणे तद्वस्तु क्वचपि जिज्ञासाया ज्ञातं भवति । एव
तद्वस्तुकत्वकथनाच्च, अनियतयत्किञ्चिदानन्तर्यस्यावर्जनोपत्वेन तत्कथनस्य
व्यर्थतया सौत्राथशब्दस्य केवलानन्तर्यवाचित्वेऽपि नियतपूर्वभाव्यानन्तर्य-
परत्वस्यावश्यकतया कथमनियतपूर्वभावि यत्किञ्चिदानन्तर्यमुच्यत इति शङ्का
ऽपि निरस्ता भवतिति विमृश्यैव तद्वस्तुत्वोपपादनपूर्वकमानन्तर्यप्रति-
योगीदमिति प्रष्टवभाष्येणोच्यते । अधिगत कर्मज्ञानतयेति प्रतिबन्ध-

कामावो दर्शितः । तृतीयया च हेतुहेतुमद्भाव उक्तः । सज्ञातपदेनापि कार्यत्वं कण्ठोक्तम् । मोक्षाभिलाषति ब्रह्मजिज्ञासारूपोपायेच्छाहेतुमूता फलेच्छोच्यते । मुमुक्षाजिज्ञासयोः कार्यकारणभावश्चोभयसंप्रतिपन्नत्वात् विस्पष्टं वक्तव्यः । अतः कार्यकारणभावावगमात्, कारणस्य कार्यानियतत्वात्, कर्मविचारस्य कार्यमूतब्रह्मजिज्ञासानियतपूर्वभावित्वं लभ्यत एवेति नामोष्ठासिद्धिः । तथा च यथा सूत्रे अथात इत्यन्त्याशब्दस्यानन्तर्यमात्रवाचित्वेऽपि आनन्तर्यप्रतियोगिना नियतपूर्वभावित्वावगमः, तथेहापि । विशिष्य च नियतपूर्वभावित्वप्रकारविशदीकरणाद्विस्पष्टमिदमिहेति ।

यत्तु—कर्मज्ञानाभावेऽपि मोक्षाभिलाषभावात्तन्मात्रमलमिति—तत्र कर्मज्ञानं त्रिनाऽर्थात्साङ्गवेदस्य मोक्षाभिलाषो न भवतीति प्रागेव प्रपञ्चितम् । अनर्थात्वेदस्तु ब्रह्मजिज्ञासायामप्यनधिकारी । गवन्मते तु साधनचतुष्टयमात्राधिकारक्यनात् तस्याप्यधिकारित्वापत्तिः । जिज्ञासा ह्यनेकविधा । यथा—सर्वथैवाज्ञस्य जिज्ञासा, को घर्मादिरिति सामान्यतः ; गृहीतवेदमात्रस्य जिज्ञासा द्वितीया, किमनेन शब्देनाच्यत इति, गृहीतपदपदार्थमङ्गलिकस्य वाक्यार्थसन्देहाधीना जिज्ञासा चान्या । तत्र प्रथमया न शास्त्रारम्भः । तदुक्तं शाबरभाष्ये—‘तादृशीं धर्मजिज्ञासामधिकृत्याशब्दप्रयुक्तवानाचार्यः । या वेदाभ्ययनमन्तेरेण न सम्भवतीति । न्यायरत्नमालायां च—

‘जिज्ञासैकोपनीतस्य द्वितीया पठितश्रुते ।

ज्ञातवेदाङ्गकस्यान्या या मीमासापुरम्सरा ॥’ इति ।

तद्वदिहाप्यनर्थात्वेदस्य नाधिकारित्वम् । अथोपनिषद्भ्यामित्यपि पञ्चममधिकारीविशेषणं स्वीक्रियत इति चेत्— अनुपनीतस्यापि तद्वत्तु । उपनयनसंस्कृतस्यैव ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यभ्ययने विनियोगात् असंस्कृतस्य कथमुपनिषदध्ययनमिति चेत्, तर्हि तत्र क्रमशास्त्राभ्ययनस्यैव वि-

हितत्वेन उपनिषन्मात्राध्ययनं न शास्त्रार्थ इति कृत्वाध्ययने आवश्यकं तस्य कर्मविचारं विना न मुमुक्षात्भवः ; प्रथमप्रतीते सुकरे कर्मण्यनन्तस्विर-फलापातप्रतीतेस्तत्प्रतिबन्धकत्वादिति । अशक्तस्य ब्रह्मविचारमात्रेऽधिकारोऽस्ति न वेति चेत्—अत्यन्ताशक्तस्य 'अयमात्मा ब्रह्मे'ति वाक्यार्थमात्रश्रवणात् मुक्तिर्भवति न वा ; अध्ययनाशक्तस्य कर्मविचारोऽधिकारोऽस्ति न वेत्यादिविचारतुल्यमेतत् । किं च यदि मुमुक्षोपयोगित्वेन परम्परोपयोगो न साक्षादिति कर्मनिर्णयस्य साधनत्वत्यागः ; तदा नित्यानित्यवस्तुविवेकादेरपि मुमुक्षोपयोगितया परम्परैव साधनत्वमिति साधनचतुष्टयपरिगणनमयुक्तमेव ।

यस्तु—वाक्यार्थसंशयविपर्ययनिवर्तनाय वेदान्तवाक्यविचारवत् धर्म-विचारस्य कर्मव्यवहारेऽपि तस्य वेदान्तविचारात् प्रागवश्यकर्तव्यता नैव सिद्धयतीति—तदपि न ; आदित आरभ्य आन्तमापातप्रतीतौ वेदे ममानायां आदिमविचारं पारैत्यज्यान्त्रिमविचारप्रवृत्तौ प्रमाणाभावादेव तत्प्राग्भावित्वमिदं । त्रिगुणावप्यस्य सहजतया, 'अत्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वते प्रजत' इति न्यायेन च दुरारोहनिर्देशेपब्रह्मज्ञानपर्वपर्यन्तपारिश्रमवर्जनेन नुकम्भेदवासनानुकूलावश्यकर्तव्यकर्मनुष्ठानादेवानन्तस्विरफललिप्सया तद्विचारस्यैव प्राग्भावित्वाच्च । चतुरध्यायीनिरूपितेष्वर्थेषु बहुषु कर्मविचारोपजावित्वसत्त्वेनापि तत्पूर्ववृत्तत्वापेक्षायाः प्रागुक्तत्वाच्च ।

यस्तु—कर्मणोऽस्विरफलवृत्तद्वया तद्विचारात् प्रागेव ब्रह्मविचारकल्पचित् प्रवृत्तिमभवात् न तस्य पूर्ववृत्तत्वनियम इति—तन्न—कर्ममीमांसां विना कर्मण्यस्विरफलत्वबुद्धेरेव प्रमाख्यायाः निष्पत्त्यसम्भवात् । हितकारिवचनश्रवणेन विरक्तस्य तु तद्वचनबलादेव निष्कृष्ट'तत्त्वमसि'वाक्यार्थोऽपि सुज्ञान इति ब्रह्मविचारोऽपि न प्रवृत्तिः । एवं सगुणब्रह्मोपासनफलपर्यन्त-विरक्तस्य हितकारिवचनविस्तम्भशालिनो व्यर्थ एवायमेतावान् वेदान्तविचारः । एवं शमदमादिसाधनचतुष्टयसम्पत्तिप्रसक्त्यभावेऽपि प्रवचनधनाग्नेप्रतिष्ठा-

सम्पादनसम्भेण सप्रतीव सर्वदाऽपि प्रज्ञाविचारप्रवृत्ते सम्भावितेन प्रज्ञा
विचारस्य नियमेन शमदमादिसाधनचतुष्टयसम्पत्त्यपेक्षया असम्भवेन तस्य
पूर्ववृत्तवासिद्धेश्च । कतिपयप्रवृत्तेरवमूर्त्वेऽपि श्रीमार्गिक तदेवेति चेत्—
बहुपपत्तिपलेन कर्मनिर्णयानन्वयमेवौ सर्गिकमिति पश्यतु भवान् । अन्यत्र
प्रागुक्तम् ।

यत्तु (पु ६१) भक्तरूप यत्वापलापमभिन्धायामिहाहृतम्—'महा-
वाक्यजन्यमात्मप्रत्यक्षमविद्यानिवर्तकम् । श्रवणमनननिदिश्यत्तनानि च
दर्शनमाधनम् । श्रीभाष्ये 'अविद्यानिवृत्तय वेदान्तवाक्यैर्विधिस्मितज्ञान
वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, तस्य विधानमन्तरेणापि सिद्धे, तान्मात्रेणाविद्यानि-
वृत्त्यनुपलब्धेश्च' इत्युक्तं न युक्तम्, अर्थज्ञानाय विध्यनेपेक्षायामपि श्रवणे
प्रवृत्त्यर्थं विधेरावश्यकं वात् । केवलशाब्दज्ञानस्याविद्य निवर्तकं वामावात् ।
श्रवणादिपश्चाद्वा यपरोक्षवाक्यार्थज्ञानात्पत्तिममनन्तरं प्रारब्धकर्मरूपान्पाश
सङ्गोवेऽप्यविद्याया निवृत्तं वाञ्छति—तदत्यन्तदुःस्यम् । तथा हि आत्मसाक्षा
त्कारस्तावत् वाक्यजन्य एव न भवति । न च दशमः प्रमतीति वाक्यस्य
दशमोऽहमिति प्रत्यक्षजनकत्वदर्शनात् वाक्यजन्यत्व सम्भवताति वाक्यम् ।
ज्ञानस्य साक्षात्कारत्व नाम किमिन्द्रियजन्यत्वम्, अथ स्वप्रकाशविषयकत्व
उत वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यभेदः नाथ, आत्म
साक्षात्कारस्येन्द्रियजन्यत्वाभावात् । बहिरिन्द्रियाणा तत्प्रापकमात् । मनस
इन्द्रियत्वस्य भवदीयैर्निराकृतत्वात् । आत्मन स्वप्रकाशत्वेन मुखादीना
साक्षिभास्यत्वस्य भवत्सम्मतत्वेन मनस कस्यापि प्रत्यक्षजनकत्वाभावाच्च ।
अनिन्द्रियजन्यस्यापि साक्षात्कारस्य सिद्धान्तसिद्धत्वेन प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रियजन्य
त्वरूपं शमावाच्च । न द्वितीय, घटादेप्रत्यक्ष स्वप्रकाशविषयकत्वाभावाद्
व्याप्ति । स्वप्रकाशविषयकानुमित्यादीनामपि प्रत्यक्षत्वापत्तेश्च । ज्ञानमा
मान्यस्य स्वार्थे प्रत्यक्षेऽपि विषयार्थे तत्त्वाभावात् । अन्यथा श्रवणदे

सर्वस्यापि ब्रह्मापरोक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः, ब्रह्मसाक्षात्कारे तदुप-
पादनासम्भवात् । तत्र को विषयः ? किं चैतन्यम् ? कथं तयोरवच्छेद्या-
वच्छेदकभाव इति विवेचनं दुष्करमिति प्रागेवोपपादितत्वात् । अस्तु वा
सुकरत्वम्, अथापि यथा दशमस्त्वमसीति वाक्यं मनननिदिध्यासनानपेक्ष
श्रुतमात्रमेव प्रत्यक्ष जनयति, तथा तत्तन्मसिवाक्यमपीतरानपेक्ष ब्रह्मज्ञान
साक्षात्कारात्मक जनयेदेव ; ब्रह्मण सर्वदा सन्निहितत्वात् योग्यत्वाच्च अ-
न्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्न विषयावच्छिन्नचैतन्ययोरभेदस्य वृत्तिदशाया सर्वदेवा-
वश्यकत्वात् । एव ब्रह्मविषयकानुमानादिजन्यज्ञानमपि पूर्वोक्तचैतन्याभेद-
सद्भावेन प्रत्यक्षरूपमित्येव युक्तम् । अङ्गोक्रियते हि भवदीये पर्वतो व-
ह्निमानित्यनुमिते पर्वताशे प्रत्यक्षत्वम् । तथा च सर्वविधोपायजन्यमपि
ब्रह्मज्ञान साक्षात्काररूपमेवेति प्रथमोत्पन्नज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिरवश्यभाविनी-
ति चित्तशुद्ध्यापादककर्मनिष्ठान निदिध्यासनादिक च शास्त्रोक्त भवन्मते
व्यर्थमेव । ततश्च तावदनन्तरमेव वाक्यमपरोक्षज्ञान जनयतीति सिद्धान्तोऽ-
प्यनुपपन्नः । यदि पश्चादेवापरोक्षज्ञानमिर्ताप्यते, तर्हि चैतन्याभेद
प्रत्यक्षत्वमिति लक्षण परित्यज्यताम् । एव निदिध्यासनसंस्कृतमनसोऽपरोक्ष-
ज्ञानकारणत्वस्यावश्यकत्वात् वाक्यस्य प्रथमतः शाब्दबोधोत्पादनं चरितार्थ-
स्यान्यथासिद्धस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वकल्पनं सर्वथा न युक्तम् । मनस एव
च ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्व श्रुतिषु ज्ञेयते । वाक्यश्रवणस्य प्रत्यक्षज्ञान
जनकत्वे च मननस्यापि प्रत्यक्षजनकत्व कुतो न भवति । अतो भवदीय
प्रत्यक्षलक्षणनिर्वचनानुसारेण ब्रह्मज्ञाने परोक्षापरोक्षविभागस्यैवासम्भवात्,
प्रमाणान्तरस्येव वाक्यस्यापि तत्प्रत्यक्षजनकत्वायोगात्, अन्यथा सिद्धत्वा-
च्च 'वाक्यजन्य प्रत्यक्षज्ञान' मित्तीदमयुक्तमेव ।

यच्च-वाक्यार्थज्ञानाय विध्यनपेक्षायामपि श्रवणे प्रवृत्त्यर्थं विधेयपेक्ष-
ति-तत्र — न खलु श्रवण एव विधिर्दृश्यते, 'उवासीत', 'विद्यात्' 'प्रज्ञां

कुर्वीत' इति ज्ञानेऽपि विधिदर्शनात् । उपासनातिरिक्तमविधेय विलक्षण वाक्यार्थज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति चेत्— तन्निराकारिष्यते । वस्तुत इह श्रवण न विधेयम् । आपातप्रतीतिमत , स्वयमक्षमतया विन्यन्तरविहितेनावश्यविधात येन गुर्वभिगमनेन च तस्य प्राप्तत्वात् । मनन च यदि 'एवमेव किं वेदवाक्यार्थ उत तादृश इति चिन्तनरूपम् । यदि वा वेदस्य गुरुरूपदिष्ट एवार्थो न त्वन्य । अत एव तत्त्वस्थितिरप्येवमेव । अस्मिन्नेवार्थे लौकिकयो युक्तय क्रियद्भू प्रवर्तितुमर्हन्तीत्यभिसान्धिजनितचिन्तनरूपम् । सर्वथा श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वात्प्राप्तेमेव । अतो ध्यानेमेव विधेयम् । अन्तिमकार्यविधौ च पूर्वयो प्राप्ति सुवचा । न त्वन्यदा । अतोऽपि तदेव विधेयमिति ।

यद्य—वाक्यार्थज्ञाने सति अविद्यानिवृत्ति प्रारब्धकर्मानवसानेऽपि भवत्येवेति—तत्परोक्षज्ञानादविद्यानिवृत्तावपसिद्धान्तात्, अपरोक्षस्य न वाक्यजन्यत्वामावात् , तादृशसाक्षात्कारऽप्यविद्यानिवृत्त्यदर्शनाच्चायुक्तम् । अविधेय इति भिक्षाटनादिवहुर्विषयप्रारब्धकर्मपरीतेषु लक्ष्येते । अविद्याया तु निवृत्ताया तदर्धानात्मलाभाना भिक्षाटनादीना, नित्यनैमित्तिककर्मणा सञ्चितकर्मणा चैव, निवृत्तिर्भवेदेव, न त्वेकाशपरिशेषणमुपपत्तिसट्टमिति प्रागेवाभिहितम् । यदि तन्निवृत्तावपि काचिद्भेदवामना न निवर्तते—तर्हि निवर्तकामावात् सा सर्वदैव स्यादिति न मोक्षप्रसक्ति । स्वयमेव वासना कालान्तरे निवर्तन्त इति तु न युक्तम्—वासनाना मिन्यामूनाना ज्ञानैकवाद्भ्यत्वात् ज्ञानाभावे निवृत्त्यसम्भवात् ।

यत्तु(पु ६२)तत्त्वज्ञाने सति भेदवासनाना निवृत्त्यारम्भमात्रम् , यत्तु तदैव निवृत्त्यनिवृत्तिरिति—सदपि च , तथा, सत्यनादिसाञ्चिताना भेदवासनाना क्रमिकनिवृत्तावनन्त एव कालाऽपेक्षित इति विद्वेहमुक्तिरेव न स्यात् । किं च रज्जुज्ञाने सति सर्पभूदृशान्बुध राशामनाना क्रमिको

विश्रम्भितश्च विनाश इत्येतदपि नानुभविकम् ।

यदापि, छिन्नमूले वृक्षदण्डेदसमकालमेव न म्लानो भवति ; अपि तु क्रमेणैव । तद्वदिति—तदापि सत्यमिध्यावस्तुवैषम्यापरिज्ञानद्विलसितम् । यदापि ब्रह्मात्माभेदज्ञानस्योत्पन्नमात्रस्यानादिर्भद्रवासनानिराससामर्थ्यविरहे-
णाभेदवासनासम्पादनाय निदिध्यासनानुष्ठानार्ङ्गाकारोऽपि अनाद्यपरिमितभेद-
वासनाधिकभेदवामनार्जनस्याशक्यत्वेनानिर्माक्षप्रमङ्ग इत्याशङ्क्यामुक्तम् ,
व्यापकं बहुकालभ्रममपि तिमिर सद्य एव प्रविष्टो दीप यथा विनाशयति
तद्वदुपपद्यत' इति—तदसत् । तथा सति तेनैव प्रदीपन्यायेन प्राथमिक-
वाक्यार्थज्ञानस्याप्यविद्यानिवर्तकत्वापत्ते । प्राथमिकादनन्तरमेव विषयवैल-
क्षण्यदर्शनेनाविशेषात् ।

का चैयमविद्या, या प्राथमिकज्ञानेन निवर्तयितु न शक्यते ?
किं सा ज्ञानप्रागभाव ? अथ वा विपरोक्षभ्रम ? आहो भावरूपाज्ञानम् ?
नाथ ; प्रागभावस्य स्वप्रतियोगनिवर्त्यत्वेन प्राथमिकज्ञानेन तन्निवृत्तेरावश्य-
कत्वात् । न द्वितीय . तस्याप्युत्तरोत्पन्नज्ञाननिवर्त्यत्वात् प्राथमिकयथा-
वास्तितरञ्जुज्ञानेनापि सर्वभ्रमनिवृत्तिदर्शनेन प्राथमिकज्ञानानिवर्त्यत्वासिद्धेश्च ।
'प्रत्यक्षरूपभ्रमस्य प्रत्यक्षप्रमथैव निवृत्ति' न तु परोक्षप्रमया । अतो न
प्राथमिकज्ञाननिवर्त्य व'मिति चेत्—कुत एवम् । एकश्चन्द्र इति परोक्षप्रमाया
सत्यामपि द्विचन्द्रप्रत्यक्षस्य जायमानत्वादिति चेत्—तर्हि तन्निवृत्तौ क
उपाय ? एकचन्द्रप्रत्यक्षमिति चेत्—तदेव कथम् ? सत्यपि सन्निकर्षेऽनु-पत्ते ।
दोष- प्रतिबन्धकोऽस्ति । उपायान्तरेण तस्मिन् निरस्तो भविष्यत्येकचन्द्र-
प्रत्यक्षमिति चेत्—तर्हि द्विचन्द्रभ्रमे दोष- कारणम् । दोषनिवृत्तौ च
कारणामावात् भ्रमानुत्वाद् इति कथमेकचन्द्रप्रत्यक्षस्य तन्निवर्तकत्वम् ।
तथा चैकचन्द्रपरोक्षनिश्चयस्य द्विचन्द्रप्रत्यक्षेऽपानागप्यनिश्चयापादकत्वेऽपि
तद्वेतुदोषनिवर्तनसामर्थ्यविरहात् भ्रमानुत्पत्तिरित्युक्तं भवतीति, तत दोषस्य

सत्यतया ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेऽपि प्रकृते मिथ्याभूतस्य दोषस्य प्राथमिकप्रश-
ज्ञानेनैव निवृत्तिमभवान् कथमपरोक्षप्रमानुवृत्त्यवकाशः । अमानुवृत्ता-
वपि च साक्षात्कारानन्तरमिव प्राथमिकज्ञानानन्तरमपि तत्राप्रामाण्यनिश्च-
यस्यावश्यकत्वेन तत्र आरम्भैव कुतो न जीवन्मुक्तव्यवहारः । न च परोक्ष-
ज्ञानेन तत्राप्रामाण्यनिश्चयो नोत्पाद्यते इति वक्तुं शक्यम्—दोषवशाच्छस्य-
पीत इति सदृशसो दर्शनेऽपि श्वेत शय इति तत्त्व विदुषः श्वेतमा-
नयेत्युक्तौ शयानयनदर्शनात् । तदानीममुक्तवानुभवविरोध इति चेत्—
अथ साक्षात्कारानन्तरमप्यविशिष्टः । वस्तुतः कारणस्य मिथ्यात्वेन निवृ-
त्त्यावश्यकतया अत्र एव न भवितुमर्हतीत्युक्तम् ।

अथ प्रत्यक्षस्यानिर्वचनीयस्य रजतस्य नेद रजतमित्याप्तोपदेशजन्य
परोक्षज्ञानमात्रेण न निवृत्तिरिष्यते । दोषवशात् पुनः पुनः रजतोत्पत्त्य-
पेक्षया पूर्वोत्पन्नानिवृत्तिपक्षस्यैवोचितत्वात् । यदा तु स्वस्यैव शुक्तिरत्त्वप्र-
त्यक्षम्, ततस्त्रानिर्गतं एव । ततो रजतदर्शनपरिहातः । तद्वदत्र भाव-
रूपमज्ञानमपि प्रत्यक्षमूलं परोक्षप्रथमज्ञाननिवर्त्यं न भवतीति चेत्—तर्हि
तृतीया पक्ष एव परिगृहीतः । तत्रोच्यते । ज्ञानाभावस्य अत्रस्य च ज्ञान-
निवर्त्यत्वमेव लोकानुभवसिद्धमेति, वस्तुनो ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यैवाप्रामाणिक-
तया 'प्रत्यक्षं वस्तु प्रत्यक्षज्ञानेनैव निवर्त्यते, न तु परोक्षेण'त्यादिकल्पनाया-
मेव प्रमाणाभावेन तथोक्त्यमभवान् । शुक्तिरूप्यद्विचन्द्रादादिदृष्टमित्युक्त-
मिति चेन्न—अनिर्वचनीयवस्तुपक्षेणप्रामाणिकत्वस्य प्रागेव प्रतिपादितत्वेन
दृष्टान्तस्यैवाभावात् । तर्ह्यनिर्वचनीय भावरूपाज्ञानमपि न सेरस्यतीति चेत्
एवमेव न सिद्धात् । एव भावरूपाज्ञानस्य प्रत्यक्षविषयत्वनेत्यापि निरू-
पाश्रित इति अप्रत्यक्षस्य तस्य परोक्षज्ञानादपि निवृत्तिर्भवेदेव । भवन्मत्-
सिद्ध प्रत्यक्षरक्षण प्राथमिकप्रशज्ञानेऽप्यविशिष्टमिति च प्रागेवाक्तम् । अत्र
प्रथममवित्यानिवृत्तिर्न भवतीति दुर्बलम् । एव मन्यापि यदि भेदानुभववशात्

नेष्यते—तर्हि साक्षात्कारानन्तरमपि तस्मादेव सा नोपितुं शक्येति प्रार-
 क्त्वावसान एव साक्षात्कारो भवतीत्यङ्गीकारो वरम् । तर्हि पूर्वमेव
 साक्षात्कारमतिपादकसर्वप्रमाणविरोध इति चेत्—एव सति जगन्मिथ्यात्वपक्ष-
 ात्मणिक परित्यज्य साक्षात्कारस्यान्यादृशत्व वाक्याजन्यत्व च यथावन्
 गृह्य प्रारब्धकर्मावसान एव ततो मुक्तिरपपाद्यताम् ।

यत्तु—(पु ६३) 'वेदनमुपासनमित्यवगम्यते ; विद्युपास्योर्व्यतिक-
 ापक्रमोपसहारदर्शना'दिति सुक्ति'विद्युपास्त्योरव्यतिरेकेणे'ति उपास्ति-
 ष्वाव्यतिरेकशब्दप्रयोगेणायथावदनुद्य दूषण कृतम्, 'एतावता वेदनोपा-
 नयोरैक्यलाभेऽपि वेदनमुपासनमिति कृतो वक्तव्यम् ' उपासनं वेदनमि-
 वगम्यत इति कुनो न भवतीति तदतिस्वीय —उपासन नामासकृदावृत्त
 द्गुणमिति भवतैवोच्यते । सामान्यस्य हि विशेषरूपत्व विशेषान्तरव्या-
 चये वक्तव्यम्, न तु विशेषस्य सामान्यरूपत्वम् । उपासिच्छब्दश्रवणेनैव
 । तस्य वेदनत्वमवगम्यत इति उपक्रमोपसहारदर्शनपर्यन्तानुधावन तत्र
 केमर्थम् ? अत एतद्दर्शनात् वेदनमुपासनरूपविशेषरूपमवगम्यते, पशु-
 रेव च्छागरूप इत्युक्तमेव रमणायमिति ।

यदपि—स्मृतिसन्वतिरूपध्यानजन्यसाक्षात्कारस्य मुक्तिसाधनत्व
 दृष्टव्य श्रोतव्य 'तस्मिन् दृष्टे परावर' इति श्रुतिसिद्ध परित्यज्य स्मृतिर्द-
 र्शनसमानाकारा प्रकृते दृशिपदार्थ इति लाक्षणिकार्थक्यनमन्याप्यम् । 'स्मृति-
 लम्भे सर्वप्रतीना विप्रमोक्ष' इति वचन तु स्मृते स्वजन्यसाक्षात्कारद्वारा
 शान्तिमोक्षहेतुत्वाभिप्रायमिति—तदपि न— स्मृतिरूपस्य ध्यानस्य दर्शनजन-
 कताया लोके कुत्वाप्यदर्शनात् । दर्शनत्वेन्द्रियसन्निकर्षन-यत्वात् । न
 चासन्नित्कामिनाध्यान लोके तद्दर्शन जनयति । सन्नित्कामिना-
 दर्शन तु सन्निकर्षाधीनमिति न तस्य ध्यानजन्यत्वम् । अत एव, 'अवि-
 द्यावैदेहाशतलिपिकरीणा मम धियाममी हन्नात्म विपिनविनिवेशा विदधते'

इत्यविद्यावैदेर्हीति कविराह—‘वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीनकृष्णाजिनाम्बरम्’ इति चादिकावे । न च प्रतिवृक्षं वस्तुतो राम. सन्निहित । न चासन्निहिते साक्षाद्दर्शनम् । अतो दर्शनसमानाकारस्मृतिसन्ततिमेवेह ‘पश्यामी’-त्यनेन महर्षिरभिप्राेति । यदि च योगप्रमावायत्त विलक्षणं वस्तुदर्शनमत्ताविवक्षिष्यत—यत्र तद्दस्त्वस्मि तन्नस्यत्वेनैव तदध्यक्षमवर्णयिष्यत ; न तु सर्वत्र तद्दर्शनम् । भावना च प्रकृत्यमाणा दर्शनसमानाकारता प्रतिपद्यत इत्यानुभविकम्, अंशपशास्त्रसम्मतं च । अतो लोकदृष्टप्रक्रियावल्म्बेन ‘द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यनये, सम्भवदैकरस्य परित्यज्य अपरिदृष्टान्यादृशकार्यकारणभावकल्पेनन श्रुत्यर्थवर्णनमनुपपन्नमेव । एव च ‘स्मृतिलम्भे .विप्रमोक्ष’ इति श्रुतिरप्याज्ञस्येनोपपद्यते । दर्शनवद्भानेऽपि वस्तुनो दर्शनत्वामावेन स्मृतिवत्साक्षतत्वात् । अतो दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् श्रुत्यन्तरस्वारस्याच्च विशद ध्यानमेवेह साक्षात्कार इति युक्तम् । भगवद्भगानादौ ध्यानप्रातेनानुग्रहबुद्ध्या स्वेच्छया विग्रहपरिमृष्टेणाऽऽविर्भूय साक्षात्कारप्रदान तावन्न निरस्यत । तावता तन्न ध्यानस्यादृष्टविधयोपयोगेऽपि न दृष्टविधया साक्षात्कारजनकता । भवदभिमत तु निर्गुणब्रह्म ईदृशानुग्रहबुद्ध्या सन्निधाय स्वात्मान दर्शयतोतीद स्वप्नऽपि न भविष्यति । अन्यादृशरीत्या ध्यनस्य साक्षात्कारजनकत्वप्रामाणिकमप । अतो लोकदृष्टप्रक्रिययाऽपि पूर्वोक्तमेव श्रेय ।

यत्तुक्तम्—अनुभवभिज्ञाया स्मृते कथ प्रत्यक्षानुभवत्वम् । इदमलस्वीर्बता च त्वया शाब्दज्ञानस्य वाक्यजन्यस्य प्रत्यक्षानुभवत्व न स्वीक्रियत इति महदाश्चर्यामिति—तत् ‘दर्शनसमानाकार’ इति पूर्वभाष्यानुसारेण ‘दर्शनरूपतेति रूपशब्दधट्टनम्युक्त्यर्थमधिगन्तुमसमर्थस्य चाद्यम् । इतोऽपि किं नु महत्तरमाश्चर्यं भविष्यति, यत् तन्नभवान् व्यक्तमुक्तमर्थं वाक्यानुपूर्वमपि च सर्वथाऽनवबुद्धय अनुक्तमकाण्ट एवारीष्य अत्यन्तामभ्यद्रमेव लिग

त्रीदृशमदृत्तमग्रन्थखण्डने प्रवृत्त इति । अतः साक्षात्कारस्य प्रकृतस्य वाक्य-
जन्यत्वकथनमिव ध्यानजन्यत्वकथनमप्यनुपपन्नमेव ॥

यदापि 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेघया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्नू स्वाम्' इति श्रुतौ स्मृ-
तेरुल्लेखाभावनं स्मृतिं विशिनष्टीति स्मृतिगतविशेषान्तरपरतया श्रुतियोजन-
मयुक्तमित्युक्तम्—तदापि न—मेघाशब्दस्य 'घोर्घारणावती मेघा' इति कोशा-
नुसारेण स्मृत्यर्थकतया तदुल्लेखस्यैव सत्त्वात् । मवन्मते चास्त कोवा वाक्यार्थः ?
निर्गुणं ब्रह्म कथं वृणुते ? कं वृणुते ? का तस्य तन्नू ? कथं तां विवृणुते ? कथं
च तत् केनेतो लभ्यमिति । अतः स्मृतेर्मैघाशब्दोक्तायाः निरुक्तरूपायाः
मोक्षसाधनत्वस्यान्यत्र श्रवणादियं श्रुतिस्तदविरोधेन नेया । अतश्च 'न मेघ-
ये'ति स्मृतिनिषेधः इह विवक्षितविशेषणरहितस्मृतिविषयः । विवक्षितवि-
शेषणविशिष्टा तु स्मृतिर्न निषिद्धयते, 'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यः' इतिवादि-
ति नानुपपत्तिगन्धाऽपि । तच्च विशेषणं भक्तिरूपत्वं प्रीतिरूपपन्नत्वम् ।
तच्च वरणवचनसिद्धमित्याद्याकर एव शक्तम् ।

यदापि—भक्तेर्दर्शनरूपत्वे—'भवत्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधो-
र्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे'ति स्तोपात्तवचनविरोधः ।
तत्र ज्ञानदर्शनप्राप्तीनां भक्तिसाध्यत्वकथनेन भक्तिदर्शनयोर्भेदावगमादिति—
तदापि न—तत्र हि, 'सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम'(गी. ११. ५२)
इति प्रकरणानुरोधात् अर्जुनकृतविध्वरूपदर्शनतुल्यं वास्तवसाक्षात्कारात्मकं
दर्शनमुच्यते ; भक्तिशब्देन तु स्मृतिसन्ततिरेव वैश्यातिशयात् दर्शनस-
मानाकरतामापत्वा वास्तवदर्शनभिन्ना बोद्धव्य इति उभयोर्भेदस्यासाद्वि-
क्षितार्थावाधकत्वात् । दर्शनसमानाकारज्ञानस्य च वास्तवदर्शनसाधनत्वं
न दृष्टप्रक्रियया, किं तु सत्प्रीतभगवदनुग्रहवशादित्युक्तम् । तदेवोक्तम्—
'यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन्नू स्वाम्' इति । अतो

भवदभिमतनिर्गुणत्रयदर्शनं न ध्यानजन्यं भवितुमर्हति । अत्र च 'तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं प्रवेष्टुं चेति त्रिष्वपि भक्तिसाध्यत्वं स्फुटमवगम्यते । त इमे ज्ञान-दर्शनप्रवेशाः किंरूपाः, विभिन्नकालिकतत्तसाधनत्वेनोक्तायां च मक्तौ केऽ-वान्तरभेदा इतीदं यदि भवता विदितम्, तर्हि भक्तिदर्शनयोर्भिन्नयोः कथ-मैक्यमितीयं शङ्का नैवान्मिषेत् । ततश्च सिंहास्तन्यवद्विजातीयाज्ञातरस-मस्तात्सिद्धान्तरहस्यामृतमिति प्रसिद्धिरियमेव संप्रति भवताऽपि सत्याप्यते ।

यदापि—'अत एव श्रुतिस्मृत्योरेवमभिधीयते 'तमेवं विदित्वाऽति-मृत्युमेति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते, ' 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । .... भक्त्या त्वनन्यथा शक्यः' .... इति सूक्तिरयुक्ता ; अत एवेत्यस्य भ्रुवानुस्मृतेर्भक्तिशब्देनाभिधानादेव इति वा, भक्तिशब्दस्यो-पासनपर्यायत्वादेव इति वाऽर्थस्य वाच्यतया स्मृतौ भक्तिशब्देऽपादानेऽपि श्रुतौ तदनुपादानेन तद्ग्रहणस्य प्रकृतानुपयोगादिति दूषणम्—तदपि अत एवेति सूक्त्यर्थाज्ञानविलासितम् । अनेन च प्रागुक्तमस्तात्सिद्धान्तरहस्यविषयं सिंहास्तन्यसोहार्दमस्मदाचार्यवर्यश्रीसूक्तावप्यवतार्यत इति निश्चिनुम । श्रुत्युक्तं वेदनमुत्तरोत्तरप्रमाणयुक्तिप्रदर्शनेन भक्तिरूपोपासने पर्यवसाय्य हीदं भाष्येन । तथा चाल अत एवेत्यस्य वेदनस्योक्तरीत्या भक्तिरूपोपासना-त्मकत्वादेवेत्यर्थः । एवञ्च भक्तिवेदनयोर्भेदे श्रुतौ वेदनांपायत्वविधानपूर्वं तदतिरिक्तोपायनिषेधः, स्मृतौ भक्त्युपायत्वविधानेन भक्त्यातिरिक्तोपाय-निषेधश्च मिथो विरुद्धः स्यात् । अतोऽपि हेतोर्वेदनं भक्तिरूपोपासन प्रति-पत्त्यमिति ।

यत्तु, ध्यानस्याप्रयाणादनुवर्तमानत्वं न सार्वत्रिकम् ; लब्धाद्वैतात्म-साक्षात्कारपुरुषदृष्ट्या वस्तुभेदाभावेन तेषां तदनुवर्तनासम्भवादिति—तत्र-तर्हि तद्दृष्ट्या वस्तुभेदाभावेन भिक्षाटनादेरप्यनुपपत्तः । इतरजीवदृष्ट्या ज्ञानिनि भिक्षाटनादिश्मस्ति ; न वस्तुन इति चेत्—तथा सति तथैव ध्या-

नमापि कुतो न भविष्यति । 'भिक्षाटनस्य क्षुन्नवृत्तिसाधनत्वात्तदस्ति । साक्षात्कारवलेन ब्रह्मणः प्राप्तत्वात्ततः परं क्रियमाणस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वं कथमिति चेत्—एवं ब्रह्मप्राप्तस्य क्षुधोऽप्यभावात् तन्नवृत्तिसाधनत्वं भिक्षायाः कथं? अन्यबुद्धयो तदुपलम्भ इति चेत्—अन्यबुद्ध्या ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वमपि गृह्यताम् । किञ्च तव मते लोकसंग्रहार्थमेव ध्यानमवश्यमाप्रयाणमनुष्ठेयम् । न चेत् लोकसंग्रहार्थं प्रवृत्तो जीवन्मुक्तो भिक्षामटन् ब्रह्म चानिध्यायन् सम्यगेव लोकं संसारितामापादयतीति अयमेव विलक्षणो लोकसंग्रहः स्यात् ।

यच्च 'आप्रयाणात्त्रापि हि दृष्टम्' इति सूत्रस्यानुत्पन्नात्मसाक्षात्कारविषयत्वेन नयनं—तच्चायुक्तम्—सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । (अन्यथाऽऽवृत्तिसूत्रस्यापि तथा नयनप्रसङ्गात् ।) आवृत्तिविधानवलादेव साक्षात्कारपर्यन्तध्यानसिद्धौ मध्ये स्वयमलब्धसाक्षात्कारस्याप्रयाणं ध्यानानुवृत्तं स्वयमेव संभवेन तत्र सूत्रधृत्यादेः वैयर्थ्यप्रसङ्गेन लब्धसाक्षात्कारस्यापि तावत्पर्यन्तानुवर्तनीयत्वपरत्वेनैव तत्सार्थक्यस्य वर्णनीयत्वात् ।

यत्तु—आप्रयाणमूलस्यानात्मविद्वेषयतया योजनान्तरधावनम्—तत् स्वामिमत्तत्त्वपरतया फलाध्यायार्थवर्णनेऽत्यन्तस्फुटमनेकविधमनौचित्यमाकलयतामापतितेऽनेकाधिकरणार्थवर्णनहृत्स्करणेष्वन्यतममित्यलं बहुनाल्लक्ष्येपग्रन्थे ।

यत्तु—साक्षात्कारोत्तरं भेदस्य सत्यत्वेन प्रतिभासाभावात् कर्म न सम्भवात् । अथापि ज्ञानिना लोकसंग्रहार्थं लोकदृष्ट्या क्रियत इति—तत्र अयं लोकसंग्रहार्थमनुतिष्ठतीति न लोकानां द्वाष्टः । किं तु अनेन क्रियेत तदस्माभिरपि कर्तव्यमेव ; स्वयं लोकसंग्रहार्थं करोतीत्यपि न ; स्वदृष्ट्या सत्यवस्तुभेदाभावेन, को लोकः? कः संग्रहः? कथं च तस्योद्देशः? कथं च कर्मकरणमिति सर्वमसम्भावि । किञ्च अस्माननुमृच्य लोकोऽप्येवं करोत्विति मन्वानस्य जातः साक्षात्कारः कथं अद्वैतसाक्षात्कारः स्यात्? अपि च अचेष्टमान-

मेव ज्ञानिनमयं लोक एवं व्यापृतं गृह्णातीति हि अन्यदृष्ट्या, लोकदृष्ट्या इत्याद्युक्तेर्भावो वाच्यः । एवं सति स वस्तुतो विनष्टसर्वोपाधिरिति न जीवन्मुक्तः स्यात्—कथं चाद्यतनाः शुकवामदेवादीनपि जीवन्मुक्ततया संप्रति न पश्यन्तीति विचिन्त्यम् ।

एवमत्र—‘साक्षात्कारोत्तर कर्मणोऽसम्भव एव, मंदस्य सत्यत्वेन प्रतिभासाभावात्’, ‘लोकसंग्रहार्थं क्रियमाणं कर्म’ ; लोकदृष्ट्या क्रियमाणं कर्म’ ; (५४ पु) ‘जीवन्मुक्त न कर्म करोति । किं तु कर्म जायते ; पर-परिचर्यादिकं लोकसंग्रहार्थं च बुद्ध्या क्रियमाणं कर्मास्ति’ इत्येवमादि बहु-व्याहृतवादिना त्वया स्वरूपन्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेन स्वयमेव जीवन्मु-क्तिः स्पष्टयत इति कृतमधिकेन ।

यत्तु—विवेकविमोक्तक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षाणां साधनचतुष्ट-येऽन्तर्भावकथनम्—तत् ध्रुवानुस्मृतिसाधनतया वाक्यकारोक्तानां तथैव भाष्ये उपपादितानां तेषां सप्तानां, श्रवणसाधनत्वेन त्वदभिमतचतुष्टयेऽन्तर्भावस्य त्वदिष्टसाधकतयाऽनपेक्षितमसङ्गतं च । यदि श्रवणपूर्वभावित्व एषामुप-वर्ष्यं ततो विविदिषाया जाताया श्रवणं च निष्पन्नं तेषामनपेक्षते विवक्ष्यते ; तर्हि न केवलं प्रमाणविरोधः ; किं तु, साक्षात्कारोत्तरं न कर्मण कश्चिदु-पयोग’ इति तत् पूर्वमात्मसाक्षात्कारच्छायायकचित्तशुद्ध्यापादकत्वस्य सप्त-कान्तर्गते कर्मणि भवतैवाभ्यनुज्ञानाद्याहतिश्च ।

यच्च—आत्मैक्यविधानिष्पत्तौ द्वैतप्रतिभासमूलककर्मानुष्ठानस्य केनापि प्रकारेणोपयोगासम्भवात् विहितकर्मानुष्ठानेनैव विधानिष्पत्त्युक्तिरयुक्तेति—तत्र विमृश्यते । ईदृशभेदप्रतिभासवर्धकस्य कर्मण अभेदज्ञानेच्छोपयोगिचित्त-शुद्धिकरत्वमपि कथम् ? यदा चित्तशुद्धिरिच्छोपयोगिनी, तदा इष्यमाणा-द्वैतात्मविद्योपयोगिन्यापि । न खल्विच्छामात्रेण सति प्रतिबन्धके कार्यं स-पद्यते । अतस्तदर्थचित्तशुद्धिकरत्वमपि कर्मणस्त्वदाश्रितेनैव पथा भवेदेव ।

यत्तत् विरोधिता, तर्हि इच्छाविरोधित्वमपि दुष्परिहरम् । ईश्वरज्ञानगर्भ-
त्वात् कर्मणामोश्वर. प्रीतश्चित्तशुद्धिमापादयतीत्यानुकूल्यमेवेति चेत्—तत्
विद्यापयोगिचित्तशुद्धिविषयऽपि तुल्यम् । कर्मणा साक्षाज्ज्ञानजनकत्व नास्ती-
ति चेत्—साक्षाद्द्वन्द्वेच्छाजनकत्वमपि नास्ति ; चित्तशुद्धेर्मध्येऽपेक्षणात् ।
फलामिसन्धिरहितकर्मानवरतानुष्ठानबलेन मूलाभिसन्ध्यभ्यासे विच्छिद्यते ।
ततश्च ब्रह्म जिज्ञासत इति चेत्—अनवरतेदशकर्मनुष्ठानव्यमस्य तादृशकर्म-
कलापानुतिष्ठानैव कथं ब्रह्मजिज्ञासा न प्रतिवर्धनीयात् ? प्रथमतः कर्मकलाप
सावधानं प्रवृत्तोऽपि क्रमेण ब्रह्मणि निक्षिप्तमना अव्यम एव फलामिसन्धि
राहर्तं कर्म अभ्यासवशनाऽऽवर्तयतीति न कर्मानुष्ठानेऽपि तस्य तीव्रच्छेति
चेत्— तर्हि तादृशस्य जिज्ञासाब्रह्मज्ञानगर्भमेव कर्मानुष्ठानमिति कथं ज्ञान-
पूर्वभाविजिज्ञासाप्राक्तन कर्मानुष्ठानमिति नियन्तुं शक्यम् ?

अपि चानुष्ठितशुद्धकर्मणा अन्यफलव्यमाणा अजिज्ञासायामपि
'अयमात्मा ब्रह्मे'ति वाक्यश्रवणे ज्ञानमपुरुषतन्त्रत्वाज्जायत एवेति कथं जि-
ज्ञासामन्तरा ज्ञानानुत्पत्ति ; उत्पन्नमपि न प्रतिष्ठितं भवतीति चेत्—तर्हि
आतत्प्रतिष्ठ कर्मानुष्ठानस्वीकारे कथं श्रवणानन्तर कर्माभाव ? किञ्च चि-
त्तशुद्धिजनन नाम चित्तगतरजस्तमोनिवर्हणम् ; सत्त्वमयत्वापादनमिति या-
वन् ? ततश्च 'सत्त्वात् सजायते ज्ञान' मिति ज्ञानोत्पत्तिरेव सत्त्वफलतया
प्रमाणसिद्धा, नच्छेति सिद्ध कर्मणश्चित्तशुद्धिद्वारा विधायित्वम् । अल्पा-
स्थिरफले विरक्ताना अनल्पस्थिरफलेऽप्युना तदुचितोपायवेदनेच्छा निष्काम-
कर्मकलापाननुष्ठानेऽपि भवत्येवेति च न तत्र कर्मणा करणत्वम् । न च
जन्मान्तरानुष्ठितकर्ममृदितकपयत्वात् विविदिषोति वाच्यम्, असिन् जन्म-
न्यजन्ममल्पफलकर्मप्रसक्ति, क्रमेण तु बैराग्येण विविदिषेत्यनुभूयमानतया
तथोक्त्यसम्भवात् । तथा हि सति जन्मतः प्रभृति विरक्तं विविदिषु
स्यात् । एव खलु प्रत्यधिकारि जन्मान्तरकर्मवर्णनेन विविदिषोपपादनेनेह

जन्मनि कर्मनिषेधे फलागिसन्धिराहितकर्मानुष्ठानाधिकारिदोर्लभ्यात् तद्वि-
धयो व्यर्था एव भविष्यन्ति । अङ्गीकृतं च भवता भवदोषैश्च, 'अग्नि-
होत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्' इत्यत्र तत्कार्यायेत्यस्य ज्ञानरूपकार्याये-
त्यगं वर्णयद्भिः । प्रमाणानि च कर्मणा ज्ञानार्थत्वे पर शतानि । सत्यम् ;
अथापि जिज्ञासाद्वारा ज्ञानार्थत्वमिति चेत्—सत्यं जिज्ञासाऽस्ति । पर तु
सा कर्मानुष्ठानात् पश्चादिव प्रागापि वर्तत इति न तस्याः द्वारत्वमिति विशेष
इत्यलमधिकेन । अयं च विविदिषासाधनत्वपक्ष प्रागापि निरस्त ।

यदापि—(पु. ६ ६) आत्मोपासनारूपकर्मण आत्मविज्ञानसाधनत्वेऽप्य-
ग्निहोत्रादिविहितकर्मणश्चित्तशुद्धिद्वारैवात्मविज्ञानसाधनत्वमित्यस्मन्मत्तशिक्षण-
पुर सरं, ततश्चाश्रमविहितकर्मानुष्ठानैव विद्यानिष्पत्त्युक्तिश्चिन्त्यैव' इति
कथन--तदापि हेयम् ; अस्मन्नेव उपासनाया एव विद्याविज्ञानादिपदार्थतया
उपासनारूपकर्मणो विज्ञानसाधनत्वसिद्धवत्कारायोगात् । कर्मणश्चित्तशुद्धि
द्वारा साधनत्वे 'कर्मानुष्ठानैव विद्यानिष्पत्ति'रिति सूक्ते कुतश्चिन्त्यता'
साक्षात्साधनत्वस्यानुक्ते । कर्मणा विद्यानिष्पादकत्व विद्यात्पत्तिहेतुशुद्ध
सत्त्वविरोधिरजस्तमोविषृद्धिकरप्राचीनपापापोहनेनेति हि श्रौभाष्य एव स्प-
ष्टमभाषि । जिज्ञासोत्पत्तौ स्थिताया कर्मानुष्ठानविरहेऽपि विद्यानिष्पत्तिरिति
भवदभिमतखण्डनाय प्रयुक्ताऽयमयोगव्यावृत्त्यर्थ एवकार । यदापि—साक्षा-
त्साधनत्वाभावेन कर्मणा विद्याकृत्व न भवतीति—तत्र—न हि साक्षात्साध-
नत्व एवाङ्गाङ्गीभावः । ब्रौह्मादीनामतथामृतानामपि दर्शाद्यङ्गत्वदर्शनान् ।
अन्यथा विविदिषा प्रत्यपि कर्म नाङ्गं भवितुमर्हति । तदुद्देशेन विहितत्व-
रूपं तदङ्गत्व तु विद्या प्रति कर्मण सुस्थमेव ।

यत्तु—'विद्या चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तो-
र्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इत्यत्र सहशब्देन साहित्यं विद्याकर्मणोरुच्यत
इत्ययं भ्रमः । स इति यच्छब्दप्रतिसम्बन्धी तच्छब्देऽप्ययम् । हेति पृथ

गीति—तत्र यच्छब्दपलादेव तच्छब्दस्य तत्र तत्रेवात्रापि सुलभत्वेन सा-
हित्यपरताया अयुक्तत्वाभावात् । पूर्वार्थस्यपदार्थस्य उत्तरार्थान्वयमेकेशं
विनैव पादव्यवस्थानुरोधस्य च यावत्सम्भवं स्वीकार्यतया साहित्योक्त्या अत्रैव
वन्देत्स्नान्वयौचित्यात्, अपूर्वतया ज्ञापनीयमृत्युतरणादेवावयवार्थे हेत्यु-
क्तप्रसिद्धैरनन्वयाच्च पृथक्पदत्ववादेन एव अत्र इत्यापि सुवचम् । पर त्विह
चकारद्वयेन उभयामिति पदेन च साहित्यं प्रतीयत एवति सहेत्येतत् यथा-
युक्तमस्तु ।

यच्च—'इयाजसोऽपि सुवहन् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रय । ब्रह्मविद्याम-
धिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥' (विष्णु. ६. ६. १२) इति ज्ञानिना केशि-
ध्वजेन कर्मानुष्ठानकथनं ज्ञानानन्तरमपि कर्मत्यागस्यायुक्तत्वं दर्शयतीत्याक्षिपं
परिहर्तुमुच्यते, लोकसमहार्यं तत्र प्रवृत्तिरिति—तत्र—श्लोक एव 'तर्तुं
मृत्यु मिति मनामलतरणार्थत्वाक्त्या तदयोगात् । निर्वापिताङ्गारतुल्याव-
शिष्टमनोमलनिरासाय चित्तशुद्धिस्त्रिरतायै च कर्मानुष्ठानमिति चैत्—हन्त !
स एव महात्मा चित्तशुद्धिमवर्जनीयां तदर्थं कर्मणां सर्वदा अपेक्ष्यमाणतां
च स्वानुष्ठानेन स्पष्टयतीति कथं कर्मत्यागः । अतः कर्मणां सर्वदाऽपेक्षि-
तत्वात् कर्मविचारानन्तर्यमेवाथशब्दार्थः ।

यत्तु—(पु. ६७.) नित्यत्वानित्यत्वादिकं गुर्वादिमुखाच्छ्रुतवतां वि-
ध्यासवतो मीमांसाश्रवणमन्तरंणापि नित्यानित्यवस्तुविवेकादयः सम्पत्सन्त
इति—तत्र—तथा सति तस्य तथैवोत्तरमीमांसाश्रवणमन्तरंणैव ब्रह्मज्ञानस्या-
पि सुखेन सम्भवादिहापि न प्रवृत्तिः स्यात् । अर्थात्वेदस्य विलक्षणा
जिज्ञासात्वादिमभागोऽप्यविशिष्टा । अन्तरेण मीमांसाश्रवणमलम्ब्यो विवेक
इति च प्रागुक्तम् । यत्तु—विनिमोगविध्वानोऽङ्गत्वोपध्म मीमांसोक्त्यु-
त्पादित एव भवतीति कृत्वा जैमिनिमीमांसायाः पूर्ववृत्तत्वकथनमयुक्तम् ।
न हि जैमिनिना धृत्यादीनां विनिमोजकवमलोकमिदमपूर्वं प्रतिपाद्यते ।

अधमानयेत्यादौ लोक एव द्वितीयाधृत्याऽधस्यानयनाङ्गत्वस्याधृतमीमासे-
नापि ज्ञातत्वादिति—तदिदं त्वद्वाक्यं लोकमात्रोपजीवने मीमासाया अग्र-
वणे अङ्गाङ्गिभावो नावगम्येत, कथञ्चित् प्रयासे विपरीत एव वा गृह्यते-
तीममेवार्थं द्रढयति । अधृतमीमांसस्यैव हि भवेदयं अम. । न हि
द्वितीयाधुतिरधस्याङ्गत्वं बोधयति । स्वप्रकृत्यर्थस्याङ्गत्वमेव हि सा धुति-
र्बोधयेत् । यथा 'ग्रीहीनवहन्ती'त्यत्र ग्रीहीणाम् । अत एव 'सक्तून् जु-
होती'त्यादावपि सक्तूनामङ्गत्वबोधाय तृतीयाविपरिणामादिक्लेशावलम्बनम् ।
किञ्च केनापि कदाऽप्यनवगतमपूर्वं किञ्चिद्वक्तुमपौरुषेयाद्वेदादन्य कोऽपि
न पारयत्येव । न च तावता सर्वमनपेक्षित भविष्यति । अन्यथा य
कश्चिद्विहितुल्यस्तदधिको वा सर्वं स्वमेव ज्ञास्यतीति सर्वस्यापि स्मृतिकलाप-
कर्मब्रह्ममीमासादेर्वैयर्थ्यापत्ते । अतः च—'एषा साधनत्व च विनियोगा-
वसेय'मिति सूक्तैर्यथावदर्थमगृहीत्वा, एषा चतुर्णां साधनानामिति मत्वा,
'साधनचतुष्टयस्य जिज्ञासासाधनत्वं मीमासाश्रवणमन्तरण न सम्पत्स्यत'
इति विलेखनम्, तदुपपादकतया "धृतमीमासो हि 'शान्तो दान्त' इति
वाक्येन शमार्दानामात्मदर्शने विनियोगं कर्तुं शक्नोती"ति वाक्यरचन च
विवेकिनामतीव हृदयङ्गनम् । य तु —उत्तरीमाशाश्रवणमन्तरेणात्मावगय-
ज्ञोकारोऽपि आत्मजिज्ञासापेक्षया जैमिनिमीमासाया नियतपूर्ववृत्तिःत्वासिद्धिरेव
—इति—तादृश आक्षेप, अध्ययनमन्तरेणापि वेदार्थकर्मावगते सम्भ-
वस्य भवतैवोक्तत्वात् 'अथातो धर्मजिज्ञासे'त्यत्र वेदाध्ययनानन्तर्यविषयेऽपि
तुल्य । चतुरध्यय्या जैमिनीयसांपक्षत्वं च प्रागेव दर्शितम् ।

यत्तु—“तस्मादवंविच्छान्तोदान्त. .”इति वाक्ये पश्येदिति साक्षा-
त्कारसाधनत्वस्यैव शमार्दौ कथनान्न तस्य जिज्ञासासाधनत्वावपत्तिरित्युक्तं न
सम्यक्, एवमपि जिज्ञासासाधनत्वस्यानिषेधा"दिति—तद्विचिन्तम्—इयं हि
धुति श्रवणसाधन व शमार्दावस्तीत्यत्र भवता भवदौयैश्च प्रमाणाक्रियते ।

तत्र न तदवगतिरिति च वयं द्रुम । अनिपेधमात्रेण तस्यास्तत्र प्रमाणत्वे च, 'गामानय' 'अरणया पिंगाद्या क्रीणाति' इत्यादीनामपि शमादे श्रवण-साधनत्वे प्रमाणत्व स्यात् ; तैरपि तत्साधनत्वस्यानिर्षेद्धत्वात् । विशिष्य चाल्पश्रुतौ ण्वविदित्यनेनात्मज्ञानस्य शमादिप्राग्भावित्वमपि स्पष्टम् । न चेद् वेदन आत्मन कर्मतत्फलसम्बन्धशून्यत्वविषयकमापातज्ञानमिति वाच्यम् । प्रमाणाभावात् ; पश्येदिति निर्दिष्टदर्शनसाधन-तत्समानविषयकज्ञानस्यैवाल्लक्ष्यत्वाच्च । श्रवणादिकाले तदुत्तर च शमादय आवश्यका इतीदं तु वयमपि स्वीकुर्म । परं तु ते कोहग्रहणा कदाऽपेक्षता इति तु शोचनीयम् । उद्ग्राथादिविचारबलादपि जैमिनीयमीमांसाया पूर्ववृत्तत्वमावश्यकमिति च प्रागुक्तं न विसर्तव्यम् ।

न निर्विशेषा प्रथते न चेत्य

निष्कृष्यते धीर्न च शब्दजैवम् ।

न निर्विकल्प साविकल्पक वा

सन्मात्रधीर्भाति हि बहूनाध्यम् ॥

यत्तु [६८. पु]—'निर्विशेषवस्तुनीदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तु'-मिति सूक्तिं गृहीत्वा, प्रमाणानां प्रमाणान्तरविषयत्वेऽनवस्थापातात् प्रदीपस्य स्वप्रकाशत्वमिव स्वयंप्रमाणत्वमेवमित्यमिति स्वप्रकाश परमात्मा स्वयंप्रमाणमिति लेखनम्—तत्र न्यायदर्शने प्रमाणपरीक्षणसूत्राणा (२. १. ८ १९) सभाष्याणा यथावत् परामर्शे सति निरस्तमेवाति किमत्र वित्तरेण । नूनं तत्रैव 'न प्रदीपप्रकाशवत् तस्मिन्ने'रिति सूत्रे महार्पणा वात्स्यायनेन भाष्यकृता खण्डितमर्थं परिगृह्य तदभिमतमर्थमपरिशोणितवानसि । प्रमाणानां प्रमाणान्तरविषयत्वेऽनवस्थेति स्वयंप्रमाणत्व स्वात्मकप्रमाणविषयत्वरूप प्रमाणसिद्धत्वमेव हि त्वयोन्यते । न खलु प्रमाणानामिन्द्रियादीनां स्वप्रका-

शत्व कश्चिन्मन्तुमर्हति । न खलु च प्रदीपप्रकाश इन्द्रियसन्निकर्षग्राह्य स्वप्रकाश । प्रदीपान्तरनिरपेक्षता तु तत्र काम स्यात् । नात प्रमाणाना प्रमाणान्तरानपेक्षता) क्लृप्तप्रमाणेष्वेवैकेनान्यस्य सिद्धया च नाधिकप्रमाणस्वीकारकृतोऽनवस्थापात ।

अस्ति पुनस्त्वयन्तमतानुसारेणात्मना पर स्वप्रकाशत्वम् । अथापि स स आत्मा तस्य तस्यैव स्वय प्रकाशते, न परस्य । प्रवृत्त्याद्यनुमेयो हि पर परम्य । तथा च पर ब्रह्मापि स्वात्मने स्वय प्रकाशमानमपि नास्माभि प्रमाणानपेक्ष गृह्यत इति अस्त्येव प्रमाणान्तरापेक्षा । जीवब्रह्मणोरैक्यात् स्वप्रकाशत्वमस्त्येवेति चेत्—किं जीवस्य ब्रह्मभिन्नत्वेन रूपेण स्वप्रकाशत्वम् । उत स्वरूपत ? नाथ, अननुभवात् । तथा सति भेदग्राहिप्रत्यक्षादीनामेवोत्पत्त्यनवकाशप्रसङ्गात्, शास्त्रैवयथ्याच्च । ना त्य, स्वरूपत प्रकाशेऽपि ब्रह्माभिन्नत्वात्प्रकाशात् प्रत्यक्षादीना भेदस्यानुभूयमानत्वाच्च यावत्तदनुपमर्दं 'ब्रह्मास्माक स्वयप्रकाश' इत्यस्य दुर्वचत्वान् ।

किं च 'निर्विशेषवस्तुनि इद प्रमाणमिति न शक्यत वस्तु मिति सूक्त्या हि निर्विशेषत्वेन रूपेण वस्तुसङ्गावे प्रमाण नास्तीत्युच्यते । तत्र प्रमाणान्तरमनपेक्ष्य तत्सिद्धिवादिना भवता निर्विशेषत्वेन रूपेणैव स्वप्रकाशत्वमुपपाद्यम् । तच्च 'स्वात्मसाक्षिकविशेषानुभवादेव निरस्त' इति सूक्त्यैव निरस्तम् । धर्मिमात्रम्बयप्रकाशतया च न विवादगोचराशविनिर्णय । निर्विशेषत्वस्य स्वरूपातिरिक्तत्वे द्वैतप्रसङ्ग । तत्रापि मिथ्यात्वे च न तस्य स्वप्रकाशत्वम् । आत्मनो वस्तुत सविशेषत्वापत्तिश्च । एव निर्विशेषत्वस्यातिरिक्तत्वे स्वरूपात्मकत्वे वा स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारे निर्विवादा वादिनो नैव प्रत्यवतिष्ठेरन् । विविधाविकल्पप्रपञ्चात्मकविशेषवत्ताप्रतीतिश्च नोदयमासादयेत् । तत सौश अस्वप्रकाश एवेति अवश्यमेव प्रमाणमेक निर्देष्ट यम् । तस्य तु दुर्भिक्षमेव । ततश्च प्रामाणिक सविशेषत्वमेव सर्वस्य

वस्तुन इति ।

‘यस्मिन् ब्रह्मणि सर्वशक्तिनिलये मानानि नो मानिनाम् ।

निष्ठायै प्रभवन्ति [वि. ६. ८. ५५]

इति वचनमपि प्रमाणानि परिच्छेदाय न प्रभवन्तीति भवदुक्तार्थपरमेव सत् यथावस्थितपरिपूर्णब्रह्मगमकत्वासम्भवं मानेषु वर्णयत् ब्रह्मणः अपरिच्छिन्नत्वमनन्तविशेषवत्त्वमेव दर्शयतीति, तावता तस्य प्रमाणाधीनं परिपूर्णवेदनमशक्यमित्येव लभ्यते ; न तु निर्विशेषत्वम् । ‘सर्वशक्तिनिलये’ इति तत्रैव निमित्तत्वोपादानत्वादिलोकापरिदृष्टानेकशक्तिमत्त्वस्यानेकविभूतिमत्त्वस्य चोक्तत्वाच्चायमेवार्थः ।

यद्य—प्रमाणानि सर्वमूलभूतं तद्वस्तु दूरत एव स्थित्वा मूलकारणत्वेन सूचयन्ति । यथा दीपां दूरतः स्थित्वाऽन्धकारं सूचयति तद्वदिति—तत्र प्रमाणानां दूरतः स्थित्वाऽपि मूलकारणत्वेन सूचयन्त्वात् तद्वैशिष्ट्यात् सविशेषत्वप्रसङ्गः । मूलकारणत्वं दूरतः स्थापयित्वा सूचयन्तीति चेत्—तथा भवता नोक्तम् । न च प्रमाणानि ‘तन्न मूलकारणमिति दर्शयन्ति । दूरतः स्थापने हि नाम तदसम्बन्धित्वेन बोधनम् ; तत्सम्बन्धित्वेनाबोधनं वा । न च मूलकारणत्वेन सूचयतां तेषां तद्वदते । एवं यतः प्रमाणान्यस्तित्वं प्राप्स्यन्ति, अतः प्रमाणप्रमयादिसर्वव्यवहारोपजीव्यं किञ्चित् स्यादित्येवं ....सूचयन्ती’ति वदता त्वया पुनरनुमानप्रमाणविषयत्वं ब्रह्मणि दर्शयत इति कथमुक्तम्—‘प्रमाणानि न स्वविषयत्वेन परं ब्रह्म बोधयन्ती’ति । दीपदृष्टान्तश्चायुक्तः । न हि दीपप्रमः प्रकाशयति । अदीप एव हि सन् अन्धतमरामध्यक्षयति । कां हि नाम तमो द्रष्टव्यमिति प्रदीपं प्रज्वलयिष्यति । सर्वथा मूलकारणत्वेन रूपेण तदसूचकत्वस्य भवदुक्ततया प्रमाणानां सविशेषविषयत्वं भवतैवोक्तमिति किमधिकंन ।

यत्तु—(पु. ६९)—परं ब्रह्म स्वामिन्नशक्तिमत् । शक्तेरनुभूतत्वात्

निर्गुण निर्विशेषमेक सद्रूपम्—इति—तत्र शक्तिरूपगुणविशेषत्वं कथं नि-
 गुणत्व निर्विशेषत्व च । अनुद्भूतत्वात् तस्या निर्गुणत्वादिवाचांयुक्तिरिति
 चेत्—काममस्तु । तावता वस्तुन सविशेषत्वमवाक्यं भवति । किं च
 किमिदं शक्यं स्वाभिन्नत्वम् ? किं गुणगुणिनाभेदाभेदाङ्गाकारेणेत्यमुच्यते,
 किं वा शुक्तौ रूप्यस्यैव तत्र शक्तेरध्यस्तत्वं न तत्सत्ताऽभिन्नमताकत्वमिति
 कृत्वा ? नाद्य , ईदृशनिर्विशेषत्वस्य सर्वप्रपञ्चसाधारण्यत् , सर्वत्र धर्म
 धर्मिणोस्तत्सम्भवात् । नान्त्य , तदानीं कल्पकरोपपुष्ट्याद्यभावेन तदया-
 गात् । इदानीं प्रपञ्चसिद्धयनन्तरमस्माभि कल्पितत्व च कल्पनात् पूर्व-
 मनिर्वचनीयसत्त्वे प्रमाणाभावेन प्रपञ्चात्परेवासम्भवात् । अकल्पितमेव
 शक्तिरूपं किञ्चिदासीत् । तत्र प्रपञ्च उत्पन्न । इदानीं च तस्य शक्ति
 रूप्यसाम्यं वर्णयाम इति चत्—वर्णयता कामम् । सोपपत्तिं वर्णयितुमश-
 क्योऽश प्रामाणिको न भवतीत्यतावदुच्यते । अकल्पितगुणभूतशक्ति
 सत्त्वं च ज्ञानवाद्भयत्वाभावेन द्वैतप्रसङ्गं जगत्सत्यत्वप्रसङ्गं इत्येव बहूनि
 धर्मापद्यते । यदि चात्यन्ताभिन्नत्वमेव शक्तिव्रक्षणां , तर्हि किमर्थं शक्ति-
 प्रस्ताव । जगच्च ब्रह्मपरिणाम एव तदत्यादि वक्ष्यते ।

यच्च—सृष्टिकालं सा शक्तिरुद्भूता भवति । उद्भूतशक्तिमद्ब्रह्मैश्वर
 इति—तत्र कोऽयं सृष्टिकाल । किं शास्त्रवर्णितासु सृष्टिप्रलयपरम्परास्वे-
 क , किं वाऽन्यन्तादिम । नाद्य , तथा सति प्रलय शक्त्युद्भवामावने
 श्वरामावप्रसङ्गात् । अचतनाया शक्ते पुनश्चेतननिरपेक्षमुद्भवकथने निरा-
 श्वरसारूप्यमतप्रवेशापत्ते तदैक्षत बहु स्यामित्यादिशास्त्रविरोधापाताच्च , न च
 निर्विशेषं ब्रह्म सङ्कल्पयिष्यति । अत सर्वदैवश्वरस्य सद्भावावश्यकतया
 न पश्चादुद्भूतशक्त्यवच्छिन्नमौश्वरपदवाच्यम् । नान्त्य , ससारस्याना-
 दितया तादृशकालमैववाप्रामाणिकत्वात् । कालस्यापि कल्पितत्वेन 'सृष्टि-
 काले' इति व्यवहारस्यापि शक्त्युद्भवामावे दुर्बलत्वाच्च ।

यच्च—जगज्जन्मस्थितिलयानां सविशेषेश्वराधीनतया सविशेष
वश्यकत्वमिति निर्विशेषं एकं किमिति स्वीकार्यमित्याशङ्क्य श्रुत्येकसम-
म्यं परमात्मस्वरूपं यथाश्रुत्यङ्गीकार्यमिति—तच्च न युक्तम् ; निर्विशेषव-
स्वप्रकाशबलसिद्धत्वे ईदृशविवादस्यैवावसराभावात् । विवादप्रदर्शनात्
यंप्रकाशत्वं भवदुक्तं भवतैव निरस्तमिति निश्चीयते । यथाश्रुत्यङ्गीक-
निर्विशेषासिद्धिरेवेति निरूपयिष्यामः ।

यत्तु—निर्गुणमिति श्रुतः संकुचितार्थत्वे मानाभावात् हेयगुणर-
त्यपरत्वासम्भवात् गुणसामान्याभावपरत्वात् तादृशवस्तुसिद्धिरिति—त-
द्विषयसगुणश्रुतिविहितसद्गुणनिषेधे मानाभावात् गुणसामान्यनिषेधासिद्धे-
अस्माकं संकुचितार्थकत्वे मगुणश्रुतिर्मानम् । यथा 'न हि स्यात् सर्वा-
तानी' त्यत्र सङ्कोचे 'अग्नीषोमीय'मित्यादिश्रुतिः । 'ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यव-
सेजांस्त्वशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥' इति
सद्गुणत्वं ब्रह्मणो हेयगुणराहित्यं च स्पष्टमेवाह । गुणविशेषविधानिषेध-
'अपहतपाप्मा...सत्यसङ्कल्पः' इति श्रुतिरप्यत्र भाव्या । तथा च साम-
न्यतो गुणवत्त्वबोधकानामितरविलक्षणज्ञानशक्त्यादिगुणविशेषपरत्वे, गु-
निषेधकानां च वचनान्तरविहितगुणव्यतिरिक्तगुणाभावपरत्वे च विस्प-
बुद्ध्यमाने कथमसौ गुणसामान्यनिषेधवादः न्यायविदभे शिरः प्रदर्शयेत्

एतेन—निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् सर्वज्ञत्वादिगुणानामेव ब्रह्मा
जगत्कारणत्वान्यथानुपपत्त्या प्रसक्तत्वात् हेयगुणानां प्रसक्त्यभावात् प्रसक्त-
सद्गुणनिषेधपरत्वमेव निर्गुणवाक्यस्येत्यापि निरस्तम्—एवं हि सति 'वि-
हेयैर्गुणादिभि' रित्यत्र ब्रह्मणि हेयगुणनिषेधः कथम् ; प्रसक्त्यभावस्य भव-
दुक्तत्वात् । तत्र प्रसक्त्युपपादने च तथैव निर्गुणश्रुतिः वक्तव्येतिरिक्त-प्रसक्त-

भ्य हेयगुणप्रसक्तिं भवान् वेद्मुमर्हति । यो यो विशेष स स सामान्य-
प्रकृतेः । यथा घटशरावादिर्मृद्भूपमामान्यप्रकृतिक इति नियमेन निर्वि-
शेषसिद्धिकथनं च न सद्भनम् । तावता सर्वप्रकृतित्वरूपविशेषस्यैव सिद्धे ।
वस्तुना सलक्षणप्रकृतित्वस्यैव दर्शनेन सालक्षण्योपपादने सविशेषवमव-
र्जनीयम् । विलक्षणम्यापि प्रकृतित्वस्वीकारोऽपि विरुद्धलक्षणवत्त्वस्यैव वि-
लक्षणपदार्थतया सविशेषत्वसिद्धिरेव । सर्वश्च सविशेष सविशेषप्रकृतिक
एव दृष्ट इति, मिद्वयदपि सामान्य सविशेषमेव म्यात् । 'सामान्यमा-
त्रोपसंहारे च कृत्वक्षयमनुमानं न विशेषप्रतिपत्तो समर्थम् (यो सु १ २५)
इति योगसूत्रमाप्यमपि न वस्तुनिर्विशेषमस्तीति ब्रवीति । किं तु म्यि-
तस्यापि विशेषस्य प्रतिपत्तिरनुमानान्न भवतीत्येव स्पष्टमाह । हेतोर्यादृश
साध्यव्यापकत्वम्, तादृशमाध्यमात्मानुमापकतया न तद्गतविशेषविषयक
विशेषप्रतिपत्तिकरत्वम् । न खलु घूम वह्निमात्रादधिकं बद्धिगत प्रत्यक्षदृश्य
घर्णपरिमाणादिविशेष यथावन् ज्ञापयितुं प्रभवति । अतोऽनुमानान्न म्यि-
तस्यापि विशेषस्यासाधारणधर्मस्य प्रतिपत्तिः, किं तु दृष्टान्तगतसाध्यसा-
जान्यविशिष्टवस्तुसिद्धिरेवेति । अतो न तद्भाष्यमत्यन्तनिर्विशेषत्वसद्भावसा-
धकम् ।

'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इति वचनमपि न निर्गुणसाधकम्, यच्छ-
ब्देन पूर्वोक्तनिखिलगुणविशिष्टब्रह्मण एव परामर्शेन तमलब्धा वाङ्मनसयो
निवृत्तिकथनेन तावद्गणप्रहणसामर्थ्याभावस्यैव वाङ्मनसयो सिद्धे । अ-
प्राप्येत्यत्र 'गुणानामन्तमप्राप्य' इति कर्माभ्याहारोऽपि नास्माकमापादनीय ।
आवश्यकत्वाभावात् । यत्तु—परमात्मन कृत्स्नगुणविशिष्टस्याप्रकृतत्वा-
दिति—तरुर्वधुतिवाक्यसमुदायापयलिचनमूलकम् ।

यदापि—यच्छब्दस्य ब्रह्मानन्दपरत्वं न युक्तम् 'स एको ब्रह्मण
आनन्द' इति वाग्विषयत्वात्तस्य, शतगुणितोत्तरक्रमेण मनसा कल्पयितुं

शक्यत्वाच्च ततो वाङ्मनसनिवृत्तिकथनासम्भवादिति—तत् स्वपक्षेऽपि तुल्य-
म् । यच्छब्देन ब्रह्मपरिग्रहोऽपि हि दुष्कर । तस्य तत्रैव ब्रह्मण इति
वाग्विषयत्वात्, यो यो विशेष स स सामान्यप्रकृतिक इति पूर्वोक्तयुक्त्या
मनसा कल्पयितुं शक्यत्वाच्च । किञ्चानन्दो ब्रह्मैव वा, अन्यो वा, आद्य
आनन्दस्य वाग्विषयत्वे ब्रह्मणोऽपि वाग्विषयत्वम् । अन्ये च तस्य सवि-
शेषत्वापत्तिः । वस्तुतस्तु आनन्दनिरूपणप्रकरणत्वादस्य यच्छब्देन आ-
नन्दग्रहणंमव युक्तम् । एव च 'ते ये शत प्रजापतेरानन्दा । स एको
ब्रह्मण आनन्द' इत्यत्र शतशब्दो न शतत्वसंख्यावचन, अपि त्वानन्त्य-
वचन । तथा च ब्रह्मानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वेमेवेत्युक्तार्थविशदीकरणाय 'यतो
वाच' इति वाक्यप्रवृत्तिरिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

यत्तु—वाचो निवर्तन्त इत्यस्य वाचो विधिमुखेन न प्रवर्तन्त इत्यर्थः ।
अन्यथा, 'नेति नेति', 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्येव निषेधमुखेन ब्रह्मणो
ऽपि वाग्विषयत्वसद्भावेनानुपपत्तिरिति—तेन किं सिद्धयति ; लक्षणति । एव
च वाक्यदस्य विधिमुखप्रवृत्तवाङ्मात्रपरत्वे निर्गुणत्वस्य गुणविशेषादित्तरत्वे
दोषोद्भावनमयुक्तम् । एव च परिच्छिन्नत्वप्रतिपादकवाक्यपरत्वेनापि वाक्यद-
सङ्कोचसम्भवात् किमिति प्रमाणविरुद्धनिर्विशेषत्वस्वीकारः । न च न वाक्य-
दस्य लाक्षणिकत्वम् । सामान्यतो वाचा ग्रहणेन तासां ब्रह्मणि विधि-
मुखप्रवृत्त्यभावस्यैव कथनादिति वाच्यम्, एवमपि 'यतो निवर्तन्ते' इत्यस्य
'यत्न प्रतिपादयन्ती' त्वर्थस्यैव स्वरससिद्धत्वेन निवर्तन्त इत्यस्य विधिमुख
प्रवृत्त्यभावे लक्षणापत्तेः । निषेधमुखप्रवृत्तवाक्याविरोधाय तथा लक्षणाया
च 'सत्यं ज्ञानं' 'य सर्वज्ञ' 'यञ्जुतयोनिम्' इत्यादि विधिमुखप्रवृत्तपरशत-
वचनाविरोधाय एतावदिति परिच्छिन्नत्वेन न प्रतिपादयन्तीत्यर्थवर्णनस्यैव
सर्वधुतिह्यत्वात् । एव मनसेत्यस्याप्यशुद्धमन परत्वस्य तुल्ययुक्तिसिद्धत्वेन
अन्तःकारणाद्योनिर्विशेषसाक्षात्कारस्य भवदिष्टत्वेन च तन्निवृत्तिकथनेन

विशुद्धमनोप्राप्तत्वसिद्ध्याऽपि सविशेषत्व दुरपद्वम् । सिद्धयन्तु सर्वे विशेषा । किन्तु सर्वेऽपि मिश्र्यामृता एवाते चेन्—तर्हीदमेकं सर्वदा घुष्यताम् । किमिति श्रुतीनामन्यर्थकल्पनम् । अत्रान्यार्थासम्भवो वास्तवार्थविस्तरश्च अम्मदाचार्यानुगृह्णातपरपक्षनिराकृतौ द्रष्टव्य ॥

यत्तु—इदं, अहम् इति सविशेषानुभवस्य सर्वात्मनासिकत्वेऽपि विशेषस्य सर्वस्य सामान्यप्रकृतिकत्वात् लौकिकसविशेषानुभवमूलप्रकृतिभूत निर्विशेषानुभवो नापह्नोतु शक्य इति—तत्र—एव सति स्वप्रकाशत्वस्यासिद्धे । अनुमानेव प्रवान्निर्विशेषस्य । यो यो विशेष स सामान्यप्रकृतिक इति न्यायोऽपि (७१. पु) न भवति । तथा सत्याश्रयविषयरूपविशेषसाहितानुभवप्रकृतितया निर्विशेषानुभवत् सविशेषगमनपचनादितत्तत्क्रियाप्रकृतितया निर्विशेषगमनपचनादिसिद्धिप्रसङ्गात् । रूपरसादीना रक्तमधुरादिविशेषरूपाणा आश्रयादिविशेषरहितरूपादिसामान्यप्रकृतिकत्वकल्पनापत्तेश्च । अतो न्यभिचारान्नेयं रीतिरादरमर्हति ।

यत्तु—साश्रयसविषयसविकल्पज्ञानापेक्षया साश्रयसविषयनिर्विकल्पसामान्यम् । तदपेक्षया निर्विषयसाश्रयज्ञानम् । तदपेक्षया निराश्रयधामात्मम् । ततोऽपि सद्रूपम् । तत्र धात्वमपि न वर्तते । एतन्मूलक एवानुभूतिरापि सर्तति सिद्धान्त इति—सोऽपसिद्धान्त । सच्चिदानन्दरूपतया सिद्धान्तसिद्धे वस्तुनिघोत्वनास्तीत्युक्तयोगात् । अन्यथा ब्रह्मणो जडत्वापत्तेरनुभूतेरवसर्तित्युक्तयमम्भवात् । तस्मादनुपपन्नस्य प्रकृतिविहृतिपरम्परा कल्पना ।

यत्तु—निर्विशेषत्वसाधकानुमानोपन्यासे साध्यहेतुपक्षतावच्छेदकधर्माणा तत्र सत्त्वेन सविशेषत्वमवेत्याक्षेपपरिहाराय कथ्यते, 'भावरूप एव स इति न राजाऽऽज्ञास्तीति—किं तेन । अभावरूपविशेषमादायैव सविशेषत्वापत्तेः । साध्यहेत्वादिभेदस्यावश्यकत्वेनानेकविशेषापत्तेश्च । निर्वि-

शेषमित्यस्याभावातिरिक्तविशेषरहितमित्यर्थाङ्गीकारेऽपि सङ्कोचस्यावर्जनीयत्वेन प्रामाणिकसर्वविशेषापलाप विनेव हेयरूपविशेषपरतया सङ्कोचस्यैव युक्तत्वाच्च । भावातिरिक्ताभावानङ्गीकारे तेषामभावाना भावविशेषरूपताया आवश्यकत्वाच्च । न च सर्वेषामभावानामपि ब्रह्माभिन्नत्वम् ; तदसम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

यदप्युच्यते—निष्कर्षहेतुभूतविशेषाभाववत्त्वे विशेषवत्त्वप्रसङ्गन न युज्यते । न हि वायौ रूपाभावेनैव रूपवत्त्वमापाद्येतीति—तदपि न ; अत्यन्तैवपश्यात् । रूपाभावस्य नीलपीतादिकिञ्चिद्रूपस्वरूपता न भवति । विशेषाभावस्तु ब्रह्मण सविशेषपदार्थात् व्यावर्तकतया कथमान अन्यो विशेष एव । विशेषत्व हि व्यावर्तकत्वम्, असाधारणधर्मत्व वा । न चैव-रूपत्वमभावसाधारणम् । कथं विशेषमामान्याभावोऽपि विशेष इति चेत् ध्रुवताम् । विशेषाभाव प्रसिद्धो वाऽप्रसिद्धो वा । अप्रसिद्धश्चेत् इय-माशङ्कैव न भवति । प्रसिद्धश्चेत्—अभाव स्वयमेव स्वप्रतियोगिकत्व लब्धुमप्रभवन् स्वातिरिक्तमेव स्वप्रतियोगितया विशेषपदार्थत्वेन गृह्णातीति, योऽन्यत्र प्रपञ्चे प्रसिद्धो विशेषस्तदात्मकप्रतियोगिनोऽभावरूपोऽयमन्यो वि-शेष आत्मन्युच्यत इति सिद्धमस्य विशेषाभावत्व विशेषत्व च । तथा चाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वाम्भवात् रूपमामान्याभावस्य रूपात्मकत्वात्-म्भवेऽपि प्रकृते विशेषाभावस्य विशेषत्वमवर्जनीयम् । अस्य विशेषाभावस्य प्रसिद्धस्य यद्यद्विशेषप्रतियोगिकत्वं तत्तद्विशेषरूपत्वामावेऽपि तदतिरिक्तविशेषा-त्मकत्वस्वाशङ्कानिषेधत्वादिति नूनं विशेषपदवाच्यार्थग्रहणमूलेऽप्यमाशङ्का-भास । अतो ब्रह्म कतिपयविशेषरहितमपि सविशेषमेव ।

यद्य— ब्रह्मण सविशेषत्वस्य विशेषरूपत्वे तत्साहित्यत्वमपि कश्चिद्वि-शेष , पुनस्तत्साहित्यत्वमपि तथेव्यनवस्येति भवन्मते यथा सविशेषत्वं न विशेष इत्यङ्गीकारम्—तथेति—तत्र सविशेषत्व हि विशेषवत्त्व मनुष्मदृश्य

र्थविशेष एव । नातिरिक्त । तथा च सविशेषत्व न विशेष इति कुतो
वक्ष्याम , क्वचानवम्येति यत्किञ्चिदतत् ।

यच्च—ब्रह्मणो विशेषप्रकृतिस्वरूपविशेषावत्तिपरिहाराय कथ्यते—
विशेषप्रकृति व भासमानविशेषानधिष्ठानत्वाभावमात्रमिति—तत्र— अन-
धिष्ठानत्वाभावस्याधिष्ठान स्वरूपनया भावरूपत्वेन विशेषापरित्यागात् ।
अनधिष्ठानत्वप्रतियोगिमूनस्याधिष्ठानत्वस्य भासमानमकलविशेषनिरूपितस्या-
न्यत्राप्रसिद्ध्या ब्रह्मण्येव वक्तव्यतया , तत्र तदनुक्तो तदप्रसिद्ध्याऽनधि-
ष्ठानत्वाभावस्य दुर्बलत्वापत्त्या च तदादाय सविशेषत्वस्यावश्यकत्वाच्च । एवं
धीत्व स्वयप्रकाशत्वं निर्य वानि न भावरूपाणि ; किं तु जडत्वाभावपरप्रका-
श्यत्वाभावविनाशमावात्मकतयाऽभावरूपाणीति निर्विशेषसमर्थनप्रयासोऽपि
न्यर्थ एव । प्रयुत भावात्मकत्वे धर्म्येषुक्षयाऽधिक स्वीकार्यमेकमात्रमित्यपि
भवेत् । अभावात्मकत्वे च न । तत्प्रतियोगी चत्यनेकवस्तुस्वीकाराया
तादधिक एवोपप्लव ।

एतेन शब्दरूपप्रमाणस्य प्रकृतिप्रत्ययात्मकनानापदसङ्घातरूपस्या
नेकपदार्थमसर्गावगाहबोधननकनया सुतरामेव सविशेषपरत्वमिति वेदस्य
निर्विशेषपरत्वनिरासप्रतिषेधितस्योक्तम्—

(पु ७२) यत्—शब्दस्य बोधनने विधि , निषेध , शक्ति , लक्षणा,
स्वरूपलक्षणकथनम्, तटस्थलक्षणकथनमिति विविधप्रकारदर्शनात्, 'निर्गुण
निरञ्जन'मित्यादिना निषेधमुपेन लक्षणया निर्विशेषबोधनात्, यतो वा इत्या-
दिकारणवाक्यादिना चाविधिमुखेन तटस्थलक्षणेन उपलक्ष्यविषया निर्विशेष-
नाधनाच्च न दोष इति तदापि व्युदस्तमेव , सर्वथाऽपि बोद्धव्यत्वे तेनैव,
लक्षणा-लक्ष्यतावच्छेदकधर्मादिना च सविशेषत्वसिद्धे , अभावस्यापि धर्म-
त्वाच्चिति । किं च निर्गुणमित्यादी कृतो लक्षणेऽप्युच्यते ? तत्र किं शक्यम् ।
किं च लक्ष्यम् ? यदि ब्रह्म तल्लक्ष्यमेव, तर्हि शक्यातिरिक्ते तत्र मानाभा

वात् तदसिद्धिरेव । शक्यार्थ इह कश्चिन्नास्तीति चेत् तर्हि शक्यभावे .
 तद्वारकलक्षणामावात् पुनस्तदसिद्धिरेव । एवं कारणवाक्यादिष्वपि वि-
 धिमुखेन विशेषणविशिष्टतया निर्दिष्टादतिरिक्तस्य उपलक्ष्यस्य स्वीकारे प्रमा-
 णामावादेव तदसिद्धिः । शक्यङ्गीकारे ब्रह्मणा वाच्यत्वापत्तिरिति निर्गुण-
 वाक्ये लक्षणास्वीकारे लक्ष्यत्वापत्तिः कथं वार्यताम् । आगमस्यापि लौ-
 किकत्वात् शास्त्रप्रतिपाद्यत्वादिकमपि लोकदृष्ट्यैवेति, न तावता परमार्थतः
 सविशेषत्वमिति चेत्—तर्हि ईदृशानैकलौकिकविशेषणविशिष्टं लौकिकमेव
 लौकिकेनोक्तमिति, किमनेन लक्षणादिपरिश्रमेणाप्यभिमतमलभमानेनालौकि-
 कवादेन ।

यत्तु—(यु. ७३)धर्मिमात्रमाहोर्निर्विकल्पकनिरासो न युक्तः ;
 सामान्यविशेषसर्ववर्मग्रहणप्राभाषिनः इदं किञ्चिदिति प्रत्यक्षत्वापलापयोगा-
 दिति—तत्र—अत्रापीदमिति देशकालसम्बन्धतद्वस्त्वाकारोल्लेखेन धर्मिमा-
 त्रामानात् ।

धर्मिमाहकसामप्रयातेरिक्तस्य तद्गनसंस्थानादिमाहकतया सम्पा-
 दनीयस्य कस्यचिदभावेन सम्यानाभूनि मानाभावाच्च । प्रतिवस्तुदर्शनप्रा-
 ग्भाषिणवदुक्तमन्मात्रमादि निर्विकल्पकसाक्षात्कारेण निध्यानानन्तरभाषिणेषा-
 वियानिवृत्तेरावश्यकत्वेन तदा तदा जीवस्य मुक्तत्वापत्तेश्च ।

यदपि—सुप्तोत्थितस्य अहम्, इदम् इत्येवं विशेषग्रहणात् प्राक् क्षणं
 योऽनुभवः स निर्विकल्पक इति—तत्र—तत्रैव प्रमाणाभावात् । समन-
 न्तरेमेव भवता 'सन्मात्रमाहोति उक्तिरौपचारिकी, तथा निर्विशेष ब्रह्म नि-
 र्विकल्पकप्रत्यक्षेण गृह्यते इत्युक्तिरप्यौपचारिकी' इति वक्ष्यमाणत्वेन 'स-
 न्मात्रमादि संश्लेषं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्' इति प्रतिज्ञानस्य पराहृतत्वाच्च ।
 अत्येकमधिगम्यत्वं वक्ष्यते प्रत्यक्षमाहृतवमप्युच्यते इतीदमपि विहितम् ।
 एवं (७३) 'प्राथमिकज्ञाने कोऽपि गर्भो न भासते । यत्र शास्त्रज्ञेययोरपि

ज्ञानात्पार्थम्येन न प्रतीति तद्रूपं' हि तन्' इति वचनम्, (७४) ज्ञातृ-
ज्ञयसाहितम् . . . इदं किञ्चिदित्यादिकं लौकिकं निर्विकल्पकादिकं प्रत्यक्ष-
मित्युत्तरनाशेन व्याहृतम् । न चेदं लौकिकं तन्मते निर्विकल्पकशब्द-
वाच्यं भवितुमर्हति ।

तर्हि निर्विकल्पकं सविकल्पमिति लोकव्यवहारं किञ्चिन्न्यून इति
चेत्—विविधं कल्पो विकल्पः, अनेक प्रकारः । तथा चानुवृत्तित-
द्विजद्विविधप्रकारमाहि सविकल्पकम् ; अतथाविधं किञ्चित्प्रकारावगाहनं
ऽप्यनुवृत्त्यमाहि निर्विकल्पकम् । गवादिषु प्रथमपिण्डग्रहणे सस्यानस्यानु-
वृत्ताकारता न प्रतीयते, द्वितीयादिग्रहणेषु तु तद्वेदं सम्यानमिति अनु-
वृत्तिधर्माविशिष्टं प्रतीयते इति द्वैविध्यम् । किं चानुवृत्तिर्हि पूर्वोत्तर-
देशकालसम्बन्धं तत्र विभिन्नेदेशादिरूपविविधकल्पग्रहणे सविकल्पता,
अन्यथा निर्विकल्पता । तथा च धर्मिणि वा तद्वृत्तसस्यानादौ वा पूर्व-
गृहीतदेशकालतद्विन्नदेशकालसम्बन्धग्रहणे सविकल्पत्वमेव । ननु यस्य
प्रथमप्रतीतिजन्यं संस्कारो नष्टः तस्य द्वितीयप्रतीतावपि अनुवृत्त्यग्रहणात्
निर्विकल्पकत्वावतिरिति चेत्—इष्टापत्तिं प्राच्यैराचार्यैरेव ह्येव निष्कर्षं कृतं—
'सप्रत्यवमर्शं प्रत्यक्षं सविकल्पकम्, तद्रहितं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्' (न्याय-
इति । एतदुक्तं भवति—संस्कारोद्भेदासाहकृतेन्द्रियजन्यं ज्ञानं निर्विक-
ल्पकम्, तत्सहकृततज्जन्यं ज्ञानं सविकल्पकमिति । एतेन—प्राथमिकग्रहण-
मेव सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सर्वविषयकं सविकल्पकं स्यादिति—निर-
स्तम् ; तस्य संस्कारोद्भेदजन्यत्वाभावात् । सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेरेवा-
नङ्गीकाराच्च । न च विकल्पशब्दस्यानुवृत्तिरूपविशेषे सङ्कोचे प्रमाणाभाव-
इति शङ्क्यम्, निर्विकल्पशब्दात् सामान्यतः सर्वविषययाऽपि विकल्पराहित्य-
स्य प्रतीयमानत्वेन तद्विहाय विषयविषया राहित्यपरतया सङ्कोचो भवत-
वुत ? सन्मात्रमाहित्वान्तं करणवृत्तित्वसविकल्पकमित्यत्र वाचनेकधर्मसद्भावात्

विषयविधेयेति सङ्कोच इति चेत् इन्द्रियसन्निकर्षजन्यप्राथमिकज्ञानस्यैव निर्विकल्पत्वात् अनुभवानुरोधेन नानाधर्मप्राहित्वस्यापि तत्र सत्त्वेनानुवृत्तिरूपविषयसङ्कोचोऽपि नायुक्त इति, विमृश्यताम् । अपि च विषयविधेया विकल्परहित्यमपि दुर्भणम्, ज्ञानस्य स्वयंप्रकाशतया ज्ञेयज्ञानोभयभासकत्वस्यावश्यकत्वात् । ज्ञानस्य त्रिपुटीघटकतया ज्ञातृमानमपि तदाऽऽवश्यकम् । न च ब्रह्मैव निर्विकल्पकशब्देनोच्यते, न वृत्तिज्ञानमिति सुवचम् ; भवदुक्तिविरोधात् । लौकिकनिर्विकल्पकस्यापि कस्यचिदुक्तत्वात् । वृत्तिज्ञानविशेष एव निर्विकल्पकशब्दप्रयोगस्य सर्वसम्मतत्वाच्च । अन्यथा अस्माभिरुपतिविनाशयोगिज्ञानविशेष एव नैयायिकोक्तविलक्षणनिर्विकल्पकत्वनिषेधस्य अन्यादृशानिर्विकल्पकवस्थापनस्य च क्रियमाणतया भवतातन्निषेधविधानस्य वैयर्थ्याच्च । ननु न वैयर्थ्यम् । अन्यादृशप्रत्यक्षे भवद्वि निर्विकल्पकत्व स्वकपोलकल्पितम् । तद्विलक्षण तु निर्विकल्पकपदवाच्यमस्तीति चत्—तदेव किमिन्द्रियजन्यज्ञान ब्रह्म वेति पृच्छाम । नाय, तस्यासदुक्तातिरिक्तस्य निर्विकल्पकस्य दुर्वचत्वस्योक्तत्वात् । नान्त्य, वृत्तिज्ञान एव निर्विकल्पकत्वस्य शास्त्रकृतसम्मतत्वात् । ब्रह्मणि निर्विकल्पकत्व कादृशमिति चान्यत्र विवेचयिष्यते ।

यत्तु—(पु ७४), अनुमानमपि सविशेषविषयमवेत्येतन्निरासायोक्त यो यो विशेष स सामान्यप्रकृतिक इत्यनुमान निर्विशेषविषयमिति—तत्र—अय सामान्यप्रकृतिक इत्यनुमितेर्निर्विशेषविषयकत्वासिद्धे । सामान्यत्वे निर्विशेषत्वमिति निर्वन्धाभावात् । मृदादौ सामान्ये निर्विशेषत्वादशनाच्च । अनुमितेस्तद्वैयर्थ्यस्य सामान्यमुख्यासिज्ञानस्य च पक्षसाध्यसम्बन्धाद्यवगाहिन कथमपि निर्विशेषविषयकत्वायोगाच्च । अत्र विधेय निर्विशेषवास्त्वित्यपि न भवति, तस्यान्यत्र दृष्टान्ते प्रागसिद्धत्वेन व्यासन्नग्रहणेन विधेयत्वायागात् । तस्य विधेयत्वेऽपि पक्षसम्बन्धादेरवर्जनीयत्वेन निर्विशेषविष-

यत्स्वत्वानुमाने दुर्बलत्वाच्च । न च सर्वोऽय विशेष न स्वभावविशेष , अपि तु अभाव एवेति वाच्यम् , अभावत्वेऽपि स्वभाव धर्म स्वभाव इति स्वधर्मत्वानुपायात् । अभावस्य धर्मत्व च वक्ष्यते ।

यस्तु—भेदो दुर्निरूप इत्यत्र भाष्यगता पूर्वपक्षसूक्तिस्रगैव स्वभाववदनूय अस्तिविति भवदङ्गीकार —स उपरितनसिद्धान्तसूक्तिरलेन भेदस्य सुनिरूपत्वमिद्वया न प्रमाणानुरोधीति किं तेन । यस्तु—[पु ७५] 'न हि प्रतिभासे परमार्थसद्वस्तुनोऽपेक्षा , शुक्तिरजताद्यवमासानुपपत्ते'रिति—तत्ररूप्यस्यापि कचित्प्रसिद्धस्यैव प्रतिभासनात् भेदस्य क्वचिदवश्यस्वीकार्यत्वापत्ते । अनिर्वचनीयस्य चाप्रामाणिकत्वात् । एव अपरमार्थस्यापि प्रतिभाससम्भवात् ब्रह्मापि मिथेयति स्यात् । अनाभ्यत्वात्परमार्थमिति चेत्—तद्वेदेऽपि तुल्यम् ।

यस्तु—य स्वसम्बन्धादर्थान्तरे यादृशव्यवहारहेतु स स्वस्मिन्नपि तादृश व्यवहारहेतु । यथा रूपादि स्वाश्रये स्वस्मिंश्च चाक्षुष इति व्यवहारहेतु , तथा ज्ञानमपि स्वविषये स्वस्मिंश्च प्रकाशत इति व्यवहारहेतुरिति मायावाद्युक्तीत्या गौत्ररूपस्य भेदस्य गवि माहिपादिभ्यो भिन्न इति व्यवहारहेतो स्वस्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्व भवितुमर्हतीत्यर्थदूषणायान्कम्—यथा रूपादि स्वाश्रये रूपवानिति व्यवहार जनयन्नपि स्वस्मिन् तद्व्यवहार न जनयति , यथा च ज्ञान स्वाश्रय ज्ञातृत्वव्यवहार जनयदपि न स्वस्मिन् तद्व्यवहार जायति , तथा भेदोऽपि स्वाश्रये भिन्नव्यवहारहेतुरपि न स्वस्मिंस्तथेति— तावता किं क्व भवति ? भवद्वायानुमानमेव हि भवता दूषित भवति , रूपाद्याश्रये रूपादिमव्यवहारहेतुत्वरूपहेत्वाक्रान्ते रूपादावुक्तसाध्याभवेन व्यभिचारस्यैव वर्णितत्वात् । अथोच्येत—'य स्वसम्बन्धादर्थान्तरे यद्यव्यवहारहेतु'रिति वीप्सा न विवक्षिता । किं तु यस्स्वसम्बन्धादर्थान्तरे किञ्चिद्व्यवहारहेतु , स स्वस्मिन्नपि तादृशव्यवहारहेतुरिति व्याप्तिस्व

रूपम् । तथा च चाक्षुषत्वादिव्यवहारजनकत्वात् व्यभिचारः । यद्वेतुत्वं प्रसिद्धम्, तदादायाव्यभिचारोपपादनादिति— तर्हि भेदात्मके हेतावपि भिन्नमिति व्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात्, रूपादिस्थले रूपवत्त्वव्यवहारस्यादर्शनात्परित्यागोऽपि अत्र भिन्नव्यवहारग्रहणे बाधकाभावात्, अवश्यमेव स्वसम्बन्धाद्भावि किञ्चिद्व्यवहारेतुत्वरूपहेत्वाक्रान्ते गेत्वं भेदं साध्यस्य वक्तव्यत्वात्, अन्यथा व्यभिचारात्, स्वसिन्नापि भिन्नव्यवहारेतुत्वं भाषितमप्रत्यारूप्यम् । तथा च यथा ज्ञानं स्वसम्बन्धाद्घटादौ तत्तदसाधारणधर्मविशिष्टतया व्यवहारेतुर्भवत्स्वसिन्नापि स्वासाधारणधर्मविशिष्टतया व्यवहारं स्वयमेव जनयति, तथा गावि यावद्दस्तुभेदः लोकप्रसिद्धः, तावत्प्रतियोगिकभेदव्यवहारहेतुः गेत्वं, स्वासिन् यावद्दस्तुभेदः प्रसिद्धः तावत्प्रतियोगिकभेदव्यवहारेऽपि स्वयमेव हेतुरित्युक्तं भवति । काममिदं भवदीयानामनुमानं भवतैव दूष्यताम् । तथाऽपि न नः क्षतिः । वयं पुनः यत्त विशिष्य प्रत्यक्षादिना बाधो नावधार्यते, तत् परत्र स्वसम्बन्धमलात् किञ्चिद्व्यवहारेतोर्वस्तुनः स्वसिन् तादृशव्यवहारविषये इतरानपेक्षत्वं लाघववशादाद्रियामहे । तत्त च सम्भावित्वप्रदर्शनाय परं संबेदनं रूपादि च निदर्शयाम इति सिद्धं नस्समीहितमिति ।

न च भिन्नो नाम भेदवान् तत्त घटत्वस्य पटभेदरूपतया तद्वत्त्वासम्भवात् घटत्वं पटभिन्नामिति कथं व्यवहार इति शङ्क्यम् ; अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेऽपि यथा घटाभावः पटाभाववानिति व्यवहारः तद्वदुपपत्तः । ब्रह्मणस्सधर्मत्वभोरुणा च भवता अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तेर्ब्रह्मात्मकत्वाङ्गीकारात् अनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्तं ब्रह्मेति कथं व्यवहारः ? व्यावृत्तं हि नाम व्यावृत्तिमत् । न च तदेव तद्वदिति । किं च भेदश्चेन्नाङ्गीक्रियते, अनृतजडपरिच्छिन्नात्मकमेव ब्रह्म स्यात् ; न तद्व्यावृत्तम् । व्यावृत्तिर्हि भेद एव ; स च दुर्निरूपः । अतः पदार्थान्तराणामिव भेद-

स्यापि व्यावहारिकसत्यत्वावश्यभावात् अन्येषामिवास्यापि व्यावहारिकप्रमाण-
निरूप्यत्वमक्षतमिति किमित्यस्य विशिष्य दुर्निरूपत्वसमर्थनप्रयासः ? अथ
सर्वस्यैव पदार्थस्य भेदशब्दवाच्यतां स्वीकृत्य भेददुर्निरूपत्वकथनेन सर्वस्या-
निर्वचनीयतया दुर्निरूपत्वमेव कथ्यत इति चेत्—न भेदत्वेन दुर्निरूपत्वोऽपि
घटत्वादिना सुनिरूपत्वात् । अन्यथा वर्णाश्रमधर्माधिर्मादिसर्वदुर्निरू-
पत्वरूपनया जगदेवान्यतमसं निमज्जितं भवतीति अनर्थो निरन्तः ।

य तु—संस्थानमेव जातिरिति सुखिखण्डनं संस्थानं प्रतिव्यक्ति-
भिन्नं, जातिश्च सर्वत्र स्थितैकति—तत् मापितानामनुभवोपपत्तीनामपरामर्श-
मूलमिति न किञ्चिदिह वक्तव्यमस्ति । कथं च भवान् भेदस्य दुर्निरूप-
त्वमातिष्ठमानः जातिसंस्थानयोर्भेदं समर्थयते । किञ्च भवन्मते 'प्रतिज्ञा-
हानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः', 'अमम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' इति सूत्रतः ब्रह्मा-
तिरिक्तस्य सर्वस्य ब्रह्मकार्यतया, ब्रह्ममात्रनित्यतायाश्च मिद्वत्त्वेन नैयायिक-
बन्धिन्यजात्यज्ञोकारासम्भवात् कथं जातेरंकरामिति । मृद्मशोधने च भ-
वन्मतेऽपि संस्थानमेव जातिरिति किमनेन सम्भवेण ।

घटत्वजाते पटभेदस्य चैत्र्ये घटोऽयं न पट इति प्रयोगानुपपत्तिः ।
पौनरुक्त्यादिति—यद्दूषणम्—तत्र पृच्छाम्—घट इत्यस्मात् घटत्व स्वरूपतो
भासते । 'न पट' इत्यत्र च तदेव प्रतियोग्युपरगेण भासते इति प्रतीत्यंश-
वैलक्षण्यं तावत् दुरपह्वम् ।

एवमपि पौनरुक्त्यमिति शङ्का चेत्—तत्र किं घट इति माम्बिवत्या-
शयः, आहो 'न पट' इति । नाद्यः ; कुड्यादौ पटभेददर्शनेन पटभेदस्य
कुड्यत्वादिसस्य नात्मकताया अपि सत्त्वेन तद्व्यावर्तनार्थत्वाद्घटशब्दस्य ।
नान्त्यः ; घट इत्यत्र घटत्वस्य पटकुड्यादिवहुपदार्थभेदात्मकतया एकतापे-
क्षितविशेषनिर्धारणार्थं वा न पट इति व्यवहारस्य । यस्मादयं पटकुड्यादि-
सर्वभेदात्मकसंस्थानवान्, अत्र पटभेदवानिति न पटबुद्धिप्रसक्तिरिति बो-

धनाय खेवं व्यवहारः । तथा च सर्वरक्षक ईश्वरो मदक्षक इति व्यवहार इव न पौनरुक्त्यप्रसक्तिः ।

यद्य (पु. ७६) 'भेदग्रहणैरेव अभेदनिवृत्तिः' इति सुक्त्यर्थं यथा-
वदन्वयबुद्धय विजृम्भितम् । गोत्वं भेदश्चेत्येकं तत्त्वम् । अभेदनिवृत्तिस्तु
ततः पृथगिति विशिष्टाद्वैतमतम् । यस्माद्भेदनिवृत्तिः भेदग्रहणज्या नि-
र्दिष्टा, न तु भेदरूपा । तथा च भेदाभावाभावत्मिकाया अभेदनिवृत्तेः
भेदरूपत्वं प्रसिद्धमुपेक्ष्य गोत्वस्य भेदस्य चाप्रसिद्धमैक्यं समर्थ्यत इति कौ-
ड्य पन्था इति—तत्, तस्या मृक्ते वाम्तवार्थे विज्ञाते न स्यात्सति । न
एतन्निवृत्तं कश्चित् घृणात्, गवि महिषाभेदः कश्चिदस्ति ; तस्य च भेद-
ग्रहणानन्तरं निवृत्तिर्भवति' इति । अत्र अभेदनिवृत्तेरसङ्गत्वात् अभेदधी-
निवृत्तिरेव इहाभेदनिवृत्तिशब्दार्थः । इदमपि तत्रैव भाषितम् । 'गोत्वादौ
गृहीते सकलेतरसजातीयबुद्धिव्यवहारयोर्निवृत्तेः' इति । अतश्चाभेदबु-
द्धिनिवृत्तिरेव भेदग्रहणज्याभेदनिवृत्तिः । भेदाभावाभावरूपा तु भेद एव,
सस्यानमर्वाते न तस्या पार्थक्यमस्तिदिष्टम् । गोत्वस्य महिषभेदस्य चैत्र्य
मपि महिषाभेदधीन्यवहारनिवर्तकत्वस्य गोत्व एव दर्शनात्, अत्रैवोपपाद्यत
इति न किञ्चिदप्रसिद्धमुच्यते अत्रो व्याख्यानपूर्वापरम् । अत्रापरादर्शमूल-
गीटश साहसवचनमिति ।

यदपि—जाते प्रतियोग्यनपेक्षत्वात् भेदस्य च प्रतियोगिसापेक्षत्वा-
न्विधौ भेद एव । न च देवदत्तस्य स्वरूपस्य प्रतियोग्यनपेक्षत्वेऽपि पिते-
त्युक्तौ पुत्रात्मकपति-सम्बन्धपेक्षत्ववदुपपत्तिरिति वाच्यम्, वैयर्थ्यात् । तत्र
हि देवदत्तत्व, पितृत्वमित्युपाध्योर्भेदः । तत्र पितृत्वरूपोपाधिः तत्सापेक्षः ।
न चेह घटत्वस्य भेदस्य च तथा भेद इष्ट इति—तत्रोच्यते—भेदोऽपि
प्रतियोगिनिरपेक्षोऽस्ति यत्र अस्मन्मते घटत्वभेदयारोकेत्वन घटत्वग्रहणस्य घट इति
व्यवहारस्य च भेदग्रहणव्यवहाररूपतया तत्र प्रतियोगिनिरपेक्षत्वदर्शनात् ।

भेदशब्देन व्यवहारे प्रतियोगिसापेक्षत्वमस्तीति चेत्—अत किम् ? यथा हि स्त्रिया एकत्वेऽपि स्त्रीत्वेऽपि च तद्वाचकदारशब्दकञ्जशब्दादेर्भेदात् बहु-
वचननपुंसकादिसापक्षता , न त्वन्यथा , तथा घटत्वेभेदयारैक्येऽपि भेद-
शब्दस्य घटत्वशब्दापक्षया भिन्नत्वात् तस्य प्रतियोगिनर्देशसापेक्षताति ।
अत सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयो शब्दभेदनिबन्धनतयाऽर्थभेदक वायोगात्
न वस्तुभेद इति । सर्वमिदं श्रीमाप्यतद्याख्यादौ स्पष्टम् ।

यदपि—घटत्वजातिरूपमद् प्रति घटत्वानवच्छिन्नपटादिमात्रस्य
प्रतियोगित्वे एकस्मिन् घटे घटान्तराद्भेदप्रतीति न स्यादिति—तदपि न-
जातिभेदयार्भेदपक्षेऽपि प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्यैव नञर्थनिरूपितानुयागितावच्छे-
दकतया घटत्वस्य पटादिभेदानुयोगितावच्छेदकत्वमेव भवितुमर्हति , न
घटान्तरभेदानुयागितावच्छेदकत्वम् , प्रतियागिन्यापि घटत्वस्य वृत्ते । अत
कथं एकत्र घटे घटान्तरमद्प्रतीतिरिति प्रश्नस्य तुल्यत्वात् । यदि तु
एतद्धटं तद्धटो न इत्यव घट घटान्तरमद्प्रतीत्याकार इति तत्र एतद्ध-
टत्वमेवानुयोगितावच्छेदकम् , न तु सामान्यतो घटत्वमित्युच्यते—तर्ह्य-
स्मन्भेदेऽपि तद्धर्मरूपमदस्य तदनवच्छिन्नं सर्वं प्रतियोगीत्यङ्गीकारात्
तद्धर्मपदेन घटत्वसामान्यग्रहणे पटदरेव प्रतियोगित्वम् , तद्धर्मपदन
तद्धटत्वरूपमस्यानविशेषग्रहणं च घटान्तरस्यापि प्रतियागित्वमिति न काश्चि
द्दोष इति ।

सुग्रहानेकसद्गुणपटादिमाहिका धिय ।

घटाऽस्तीत्यादयो नैव सन्मात्रप्रज्ञगोचरा ॥

यदपि—सर्वप्रत्यक्षाणां सन्मात्रावगाहत्वस्वीकारं बहुविधमदप्रत्य-
क्षतद्वयवहारं अगृहीतग्रहणं अन्धमधिरादिव्यवस्थां प्रत्यक्षकरणेन्द्रियभेदं य-
वस्थादिमर्षं पद्व्यप्रपङ्गं इति स्वमनापारं भयिन् दृष्यं परिचयं ईनाभ्यने—

अलौकिकप्रत्यक्षस्यैव सन्मात्रप्राहित्वं असादगमितम्, लौकिकं तु विशिष्टविषयकमेवेति—तदतिस्वधीयः । एवं सति लौकिकप्रत्यक्षनिर्विकल्पकत्वनिरासस्यासत्कृतस्य व्यर्थमेव हि भवता खण्डनार्थं प्रयस्यते । अथ सन्मात्रप्राहित्वस्य लौकिकप्रत्यक्षभावेऽपि लौकिकनिर्विकल्पकमङ्गीक्रियत एवेति चेत्—तन्न—लौकिकं हि भ्रमात्मकं अध्यासविषयकम् । न च भ्रमे काप्यधिष्ठानग्रहणं विनाऽध्यस्तग्रहणमात्रं आनुभविकम् । अत आरोप्यतदधिष्ठानयोक्तृमयोग्रहणस्यावर्जनीयतया एकमात्रप्राहित्वाभावेन कथं लौकिकस्य निर्विकल्पकतति । न चालौकिके प्रत्यक्षे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । यद्यलौकिकमेव सन्मात्रप्राहि, किमिति घटाऽस्ति पटाऽस्तीत्यादिमतीति लौकिकी गृहीत्वा भवदीयैः सन्मात्रप्राहित्वं समर्थितमिति स्वमतमेव प्राक् सम्यग्बिभृशतु भवान् । यदि पुनः अविद्याकल्पितत्वब्रह्मज्ञानबन्धत्वाचिन्तया भदसदनिर्वचनीयतास्वीकोरेऽपि सर्वत्र व्यावहारिकसत्यत्ववादिनां सर्वात्मना भेददुर्निरूपत्वप्रत्यक्षसन्मात्रप्राहित्वादिन्यापनप्रयासो जगदपलायिधौद्धवासनाविजृम्भित इति विभाव्य लौकिकप्रत्यक्षसामान्यस्य सन्मात्रप्राहित्वाभावं स्वीकृत्य भवदीयोक्तुमुपक्षितुमिच्छसि—तर्हि यथाकाममन्यथेयं ; किं नस्तेन ।

यत्तु—(पृ. ७७)निर्विशेषसन्मात्रस्य प्रत्यक्षमाद्यत्वेऽपि न शान्तस्य प्राप्तानुवादस्त्वत्वम् ; यतस्तादृशप्रत्यक्षात् प्राक् अज्ञानमेव शास्त्रेण बोद्धव्येन इति—तन्न;(७३)भवदुक्तरीत्या मुस्तात्थितस्य प्राथमिकक्षणिकानुभवस्य तथाविधस्य तदा तदा जायमानत्वेन ततः प्राक् शास्त्रस्याप्रवृत्तत्वात् । किञ्च तादृशप्रत्यक्षादित्यस्य कोऽर्थः ? किं लौकिकादिति, आहो अलौकिकादिति? नाथ ; लौकिकस्य सन्मात्रप्राहित्वं नास्तीति प्रागुक्तत्वात् । नान्त्यं ; अलौकिकनिर्विकल्पकप्रत्यक्षमिति किं ब्रह्मैवेत्येते, उन तदज्ञानम् ? नाथ ; तस्य नित्यत्वेन तादृशज्ञानं त् प्रागिति प्राग्भावकथनासङ्गते । नान्त्यं, तादृशज्ञानजनकसामग्र्यभावात् । शास्त्रज-यज्ञ नाधीनध्यानसाहितं तत्त्वमस्यादि-

परमार्थप्रकाशिका

वाक्यमेवेति चेत्—तस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वं न भवतीति प्रागेवाभ्युपगमात्
 अङ्गाकारेऽपि ब्रह्मणः प्रमेयभावः दुष्कारहरः । स्वप्रकाशत्वद्वयणः ज्ञाना-
 न्तरमद्यत्वेमेव नेति चेत्—तर्हि सन्मात्रमाहि अलौकिक निर्विकल्पक-
 मिति न युक्तम् । तस्य सन्मात्रमाहित्वमौपचारिकमिति चेत्—तर्हि किं तदेकं
 ज्ञानं जातं सदापि सन्मात्रं न विषयो करोति, किं वा ज्ञानमेव न जातम् ।
 किन्तु ब्रह्मैव ज्ञानमिति । नाद्यः ; निर्विषयज्ञानानभ्युपगमात् । अतस्त्व-
 ज्ञानोदेव मांशप्रसङ्गाच्च । नान्यः ; तादृशज्ञानात् प्रागिति निर्देशासम्भवस्यो-
 क्त्वात् । अत एव श्रुत्येकसमाधिगम्यं ब्रह्मेत्यप्यसङ्गतम् ; जीवब्रह्मणो-
 रेकत्वाद्वयणश्च स्वप्रकाशत्वात् शास्त्रस्यानुवादकत्वेमेवेति च कथं प्रमाणता ?
 ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेऽपि अगृहीताकारप्रमितये शास्त्रमिति चेत् सिद्धम् तर्हि
 ब्रह्मणः सविशेषत्वम् ॥

यत्तु—‘जगदपरमार्थं व्यावर्तमानत्वात्’ इत्यनुमानविचारेऽभिहितम्—
 ‘न बौद्धमतं सर्वापरमार्थं युक्तम् ; पारमार्थ्यरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या अभा-
 वाप्रसिद्ध्यापत्तेः । न च विशिष्टद्वैतमतं सर्वपरमार्थं युक्तम् ; पार-
 मार्थ्यस्वरूपशोधने सति तदममवादिति—तत्र ब्रमः । बौद्धमते पारमा-
 र्थ्यरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धिवत्त्वन्मतेऽपि द्वैतरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्याऽद्वैतानुपप-
 त्तिः । आरोपितं द्वैतं प्रसिद्धमिति चेत्—आरोपितं पारमार्थ्यं बौद्धस्यापि
 प्रसिद्धम् । सर्वं हि परमार्थत्वारोपणैव दृश्यते ; न पुन प्रथमत एवापर-
 मार्थत्वन । कुत्र वस्तुन स्थितं पारमार्थ्यमत्तारोप्यत इति चेत् कुत्र वस्तुन
 स्थितं द्वैतं अत्तारोप्यत इति त्वन्मतेऽपि तुल्यम् । उत्तरोत्तरारोपे पूर्व-
 पूर्वारोपस्यैव प्रयोजकतया अनदिद्वैतप्रसिद्धिरिति चेदिदमपि तुल्यम् ।
 तस्मात्पारमार्थ्यमेव द्वैतमपि सत्यत्वमवजनीयम् ।

न चास्मन्मते पारमार्थ्यं दुर्बलम् । त्वन्मते ब्रह्मणि निरुच्यमानस्यैव
 तस्यास्माभिः सर्वत्र स्वीकारात् । अविनाशित्वं पारमार्थ्यं ब्रह्मणि स्वी-

साक्यत हात चेत्—तर्हि जगत्यपारमार्थ्यसाधनेन विनाशित्वमेवोक्तं भवति ,
 न मिथ्यात्वम् ॥ अपतोयमानत्वं पारमार्थ्यमिति चेत् तन्निषेधाज्जगति प्रती-
 यमानत्वेमेव साधितं स्यात् । ब्रह्मणोऽपारमार्थ्यप्रसङ्गश्च ; तस्यापि प्रती-
 यमानत्वात् । अत एव हि प्रतीतिनाघाम्यां मिथ्यात्वसिद्धिः ; न प्रतीति-
 मात्रेण ; ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वापेक्षरिति भवन्त ॥ अवाधितत्वं पारमार्थ्य-
 मिति चेत्—क इह वाघशब्दार्थः । निवृत्तिर्वाघ इति चेत् तर्हि अवाधि-
 तत्वं शुक्तिरूप्यादावप्यस्त्येव । न हि तत्र रूप्यं निवर्तते । अनिर्वचनी-
 योत्पत्तेरस्माभिर्निरस्यमानत्वात् सूर्यमाणस्य च रूप्यस्य शुक्तिज्ञानेन स्वस्वला-
 निवृत्त्यभावात् । तथा च जगदापि परमार्थभूतमेवेति ॥ ननु वाघो ज्ञान-
 स्यैव, न वस्तुनः । वाघो नामाऽऽप्रामाण्यज्ञानाऽऽस्कन्दनम् । उत्तरेण
 हि समीचीनज्ञानेन पूर्वज्ञाने अप्रामाण्यज्ञानमुत्पाद्यते । अतश्च बाह्य-
 ज्ञानविषयत्वं मिथ्यात्वम् ; तदभावः पारमार्थ्यमिति चेत्—इदमस्मादिष्टमेव ।
 इदं मिथ्यात्वं रज्जुसर्पज्ञाने नास्ति । किं तु सर्प एवेति सिद्धं सर्पज्ञान-
 नस्य सत्यत्वं सर्पस्य मिथ्यात्वं चेति , कथं भवान् अस्मन्मते सर्पज्ञानस्य
 मिथ्यात्वमापादयति । एव च यथार्थरूपातिवादिनामसाकं मते रज्जुसर्प-
 स्यापि सत्त्वेन , 'मिथ्यात्वस्यैवाप्रसिद्ध्या मिथ्यात्वाभावरूपपारमार्थ्यं दुर्बल-
 मिति शङ्काऽपि नोत्तिष्ठति ; सर्पे बाह्यज्ञानविषयत्वरूपस्य मिथ्यात्वस्या-
 क्षतत्वात् । न एतद् केवलसत्त्वस्य मिथ्यात्वस्य च कश्चिद्विरोधः , प्रति-
 पन्नापाधो बाह्यज्ञानविषयत्वस्य देशान्तरे कालान्तरे वा सत्त्वस्य चाविरुद्ध-
 त्वात् । न च वयं रज्जुसर्पं रज्जुदेशे स्वीकुर्मः । किन्तु रज्जुदर्शनं
 विलस्यसर्पस्मृतिसंश्लिष्टमित्येव ध्रुमः । एव च तद्देशकालसम्बन्धितया
 व्यावर्तमानत्वस्य देशान्तरे सत्त्वस्य चाविरोधात् , 'कथं व्यावर्तमानत्वे
 सत्त्वस्यातिसिद्धिरिति आक्षेपोऽपास्तो वेदितव्यः । वस्तुतस्तु रज्जुसर्पादौ
 वाधितत्वव्यवहारनिर्वाहानुसारेण निषेधबुद्धिर्द्देशकालयोर्दुपलब्ध तस्य

तद्देशकालसम्बन्धितया नेत्युपलब्धिर्बाध, तद्विषयत्वं बाधितत्वमित्येव
भाष्यादौ स्पष्टमिति कथमिदं बाधितत्वं सर्पज्ञानस्य ? 'रज्जुसर्पादिषु तु
तद्देशकालसम्बन्धितयैवाभावप्रतीते'रिति सूक्तौ ज्ञानस्य बाधितत्वमुक्तमिति
त्वद्वचनं च विपरीतग्रहणमूलम् । अत्र सर्पज्ञानसत्यत्वोक्तिर्भाष्ये न कथ-
मापि विरुद्धयते । अतो यत्र यत् प्रतीयते तत्र तत्र नेति बुद्धिविषयत्व-
रूपं मित्यात्व न कस्यापीति क्वचित्सद्भावमात्रेण पारमार्थ्यं जगनेऽक्षतमेव ॥

यत्तु—(पु ७९) कथं रज्जुज्ञानसर्पज्ञानयोर्विरोध ; बुद्धीनां साल-
म्बनत्वमात्रनियमेन विषयास्तित्वमनावश्यकमिति विशिष्टाद्वैतमतादिति—
तत्र—ज्ञानानां स्वतः प्रामाण्येन विषयास्तित्वस्य उत्सर्गसिद्धस्य त्यागायो-
गात् । क्वचित्तु बाधकज्ञानोन्मेषे बुद्धेरसदालम्बनत्वमपि सम्भाव्यत इति
श्रुतः । इदमप्यसत्त्वं न सर्वात्मना । असत्त्व्यातेरस्वीकारात् । किं तु
देशकालविशेष एवाति । किञ्च त्वन्मतेऽपि बुद्धेः सालम्बनत्वमात्रनियम
एव ; न तु विषयास्तित्वनिर्बन्ध, शशशृङ्गादिशब्दानां असद्विषयकबुद्धि-
जनकत्वस्यानेकत्र उक्तत्वात् । अपि च त्वन्मते कथं रज्जुज्ञानसर्पज्ञानयो-
र्विरोधः, रज्जौ सर्पज्ञानस्यानिर्वचनीयसर्पविषयकत्वात्, नायं सर्प रज्जुर्-
वेति रज्जुज्ञानस्य वास्तवसर्पाभावविषयकत्वाच्च विरोधाभावात् । न चा-
निर्वचनीयसर्पाभाव एवात्र विषय इति युक्तम्, तस्यानिर्वचनीयसर्पसत्तादेश
कालयोर्बाधासम्भवादिति ।

अथ को वास्तवघटरज्जुसर्पयोर्विशेष पूर्वोत्तरकालयोरभावस्य मध्ये
प्रतीतेः । उत्तरकाले बाधस्य चोभयत्र तुल्यत्वात् इति चेत्—किं रज्जुसर्प
इति कश्चिदस्ति पदार्थः ? यम्येदानीं विशेषोऽनुयुज्यत इति । अस्ति च
विशेष—रज्जुसर्प 'प्रतीतिकालेऽपि नाम्निदं' इति बध्यते ; घटस्तु न तथा
बाध्यत इति । तावता प्रतीतिकाले बाधामावमात्रेण कथं घटादेः पारमा-
र्थिकत्वमिति चेत्—इदमेव लोकप्रसिद्धं पारमार्थिकत्वम्—यत् यत् यदा प्रती

तं तस्य तत्र तदा नाभूदिति न प्रतीतिरिति । अतः पारमार्थिकत्वमक्ष-
तमेव । कतिपयक्षणमात्रवर्तिबुद्बुदादीनामपि पारमार्थिकत्वमानुभविकं
प्रामाणिकं चेति घटादिषु कः सन्देहः ? यदि तु सार्वकालिकसत्ताश्रयत्व-
रूपं अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपं वा पारमार्थिकत्वं पारिभाषिकं किञ्चित्स्वय-
मुपवर्ण्य तद्वटादीं नास्तीत्युच्यते ? काममुच्यताम् । तथाऽपि घटादेर्वा-
ध्यत्वाप्रसक्त्या मिथ्यात्वं दुर्वचमेव ।

यस्तु—घटादेः प्रतीतिकालेऽपि तत्त्वज्ञानितृप्यया बाध्यत्वमस्येवोचि-
तत्र—तत्त्वज्ञानिनः ब्रह्ममात्रविषयकज्ञाने सत्यापि तावता घटादेर्बाध्यत्वासम्भ-
वात् । न हि पटैकमनस्कस्य पटज्ञानं घटाविषयकमित्येतावता घटस्य
बाधोऽपि भवति । किन्तु स्थितस्यापि तस्याग्रहणमालम् । न च ब्रह्मण
एव घटादिमर्त्रजाद्वैदरूपतया ब्रह्मज्ञानेन तद्बाध इति वाच्यम्—ब्रह्मणः तद्वै-
दरूपत्वेऽपि हि तद्वैदज्ञानमात्रं स्यात् । तावताऽपि न तद्बाधः । न हि
अत्र पटभेद इति ग्रहणमात्रेण सर्वथा पटो वाद्व्यते । अथ ब्रह्मणः घटा-
दिसर्वात्यन्ताभावरूपतया तज्ज्ञाने घटादेर्बाध इति चेत्—ब्रह्मणो घटाद्यत्यन्ता-
भावरूपत्वं कीदृशप्रतीतिसिद्धम् । अद्वितीयत्वादिश्रुत्या ब्रह्मणि सर्वोप-
न्ताभावेऽवगते तस्य चात्यन्ताभावस्याधिकरणरूपत्वाङ्गीकारात् तत्सिद्धमिति
चेत्—तर्हि तद्वलात् ब्रह्मणि घटाद्यभावग्रहणेऽपि प्रतीतस्य घटादेरन्यत्र स-
द्भावस्य स्वतन्त्रवश्य वा कल्पनसम्भवेन बाधो न युज्यते । यदि च
ब्रह्मणि घटाद्यभावो धर्मः ; तर्हि तत्त्वज्ञानं न निर्विशेषविषयकम्, धर्मिधर्म-
तत्प्रतियोग्यादिग्राहकत्वात् । यदि ब्रह्मैव स ; तदा स्वयंप्रकाशेन ब्रह्मणैव
घटादिवुद्बयो निरसनीया इति न कदाप्यात्मानं कथमपि लभेरन्निति ।

यस्तु—रज्जुसर्पस्य सर्पस्वरूपेणासत्त्वात् रज्जुसत्तातिरिक्तसत्ताक-
त्वाभावात् बाध्यत्वमिति—तत्र—रज्जुसर्पस्याप्यनिर्वचनीयस्य त्वन्मतेऽनिर्व-
चनीयसर्पस्वरूपेण सत्त्वात् । वास्तवसर्पस्वरूपेणासत्त्वमिति चेत्—अस्तु ;

एवमपि रज्जुगतव्यावहारिकसत्तातिरिक्तप्रातिभासिकसत्ताकत्वात् तस्य कथ-
मतिरिक्तसत्ताकत्वाभावः ? अतः 'सर्पस्य सत्ता हि रज्जुमत्तैव नान्ये'ति त्वदु-
क्तमसङ्गतम् । रज्जुसत्तातिरिक्तरज्जुमत्तासजातीयसत्ताकत्वाभावो विवक्षितः ।
एव च प्रातिभासिकमत्ताकत्वेऽपि एतत्तुल्यव्यावहारिकसत्ताकत्वाभावात्
समन्वय इति चेत्—तर्हि व्यावहारिकमत्ताकाऽपि तत्र नाम्येवेति तत्र
रज्जुसत्तातिरिक्तेति विशेषणं व्यर्थम् । किञ्च कथमिदं ज्ञायते अतिरिक्ता
तादृशी सत्ता नास्तीति ? सर्पप्रतीतिकाले सत्ताद्वयस्याप्रतीयमानत्वादीति
चेत्—तावता रज्जुसत्तातिरिक्तमत्ता नास्तीति न ज्ञायते, रज्ज्वा तदा
विशिष्य ज्ञानाभावात् । रज्ज्वा सर्पस्य प्राद्व्यमानत्वात् अयमतिरिक्तसत्ता-
कत्वाभावोऽवसीयत इति चेत् प्राध्यत्वस्य ईदृशाभावस्य च व्याप्तिरेव कुत्र
दृष्टति । तस्मादव व्याप्यदर्शनात् एतावदेव शक्यं वस्तुम् । 'यस्य वस्तुनो
यत्र नास्तीति प्रतीतिविषयत्वरूपं प्राध्यमानत्वं तत्र तद्वस्त्वभावः' इति ।
तथा च प्राध्यत्ववस्त्वभाव एव कारणम्, न तु किञ्चित्सत्तातिरिक्तसत्ता
कत्वाभावः । वस्त्वभावश्च तत्र तदुत्पादकमामग्रीविरहप्रयुक्तः । अनेन
मृद्वटसत्ताकाले घटाद्यभावस्याननुमत्वात् कथं घटादेर्वाध्यत्वोक्तिः ? किञ्च
मृत्सत्तातिरिक्ता घटसत्ता नास्ति चेत्, सर्वदा मृद्वज्ञाया अयं घट इति
व्यवहारापत्तिः । एव निवेचकस्य मृत्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावस्य घटे
तत्सत्तादशायामपि बुद्ध्यमानतया 'नास्ति घट इति प्राधाप्यतारापत्तिः घट
निवृत्त्यापत्तिश्च । तस्मादतिरिक्तसत्ताकत्वाभावो न कारणम् । अपि तूक्त-
पूर्वमेवाति ।

यदपि—यत्र केवलं विषयो बध्यते, न प्रतीति—यथा रज्जुसर्पस्थले
तत्र तस्यैवापरमार्थं च चन्द्र—यत्र प्रतीत्या सह विषयो बध्यते, यथा घटा
दौ, तत्र ब्रह्मज्ञानेन सर्वनिवर्तकेन घटादेः घटादिप्रतीतिरूपान्तं कारणपरि-
णामस्य च बाधतः, तत्र तस्य परमार्थत्वस्य सुतरा न भवतीति—तदपि न—

अस्माभिर्विषयस्य तत्प्रतीतेश्च प्रमाणोपपत्तिविवुरमाविधिकत्व नाङ्गीक्रियत
इति घटादेर्वाध्यत्वप्रसङ्गेरेवामावात् ।

यत्तु--(८०. पु)अपरमार्थमेव किञ्चिद्वस्तु नास्ति चेत्--'अनाशी
परमार्थश्च (वि. २. १४. २४.) इत्यत्र परमार्थशब्दावत्या किं कृत
स्यादिति--तत्र 'देशकालकर्मविशेषापेक्षया अस्तित्वनास्तित्वयोगिनि केवला-
न्तिबुद्धिबोधत्वमपरमार्थ इत्युक्तम् । आत्मन एव केवलास्तित्वबुद्धिबोधत्व-
मिति स परमार्थ इत्युक्तम्, इति श्रीभोग्यसूक्तिरेवोत्तरम् । एतदुक्त भव-
ति--वेदतदुपबृषणपुराणादिषु क्वचित् क्वचित् प्रपञ्चनास्तित्वात्मपरमार्थ्यप्रति-
पादकान् नास्तिशब्दपरमार्थशब्दादीनापातत पश्यन्त, केचित्, 'अवा-
द्यत्व परमार्थत्वम् ; मिथ्यात्वमपरमार्थत्वम्, नास्तित्वमिति कृत्वा जगतो
मिथ्यात्व मन्येरन् । न तत् तत्त्वम् । किं तु सर्वत्र प्रमाणग्रन्थेषु अस्ति
परमार्थादिशब्दा अविनाशिपरा अपरमार्थनास्यादिशब्दा विनाशि
सत्यभूतेवस्तुपरा इति जगत् सत्यमेवेतीत्यं तत्त्वज्ञानमेव 'अनाशी परमा-
र्थश्चे'ति परमार्थशब्दाक्या कुन भवति । अत्रान्यथा सन्देहो न कार्य,
इति च तत्रैवान्यते--'अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नास्ति
न सन्देहो नाशिद्बोधोपपादितमिति । तथा च सततैकरूपे वस्तुत्व पर-
मार्थत्वम् केवलास्तीत्याकारकप्रामितिर्विषयत्वम् ; अन्यत्र तु सततपरिणाम-
शालिनि लोकयात्रानिर्वाहिका, नित्यत्वबुद्धिर्मान्तिरेव । अत्र केवलास्ति-
त्वप्रामितिर्विषयत्वरूपस्य परमार्थ्यस्याभावादिति केवलास्तित्वाकारेणापरमार्थ
एवाय प्रपञ्च इति ।

एतेन--'निषिद्धयमानस्यापरमार्थत्व वदता परमार्थशब्दमपृषिनिमि
त्तमेव न ज्ञायते' इत्यप्यपास्तम् । अर्थत्व वस्तुत्वम् । तत्र परमत्व निर-
वधिकातिशयत्वमिति मवसिहत्तगनुसारेण सार्वकालिकमच्छाद्यत्ववरूप-
केवलास्तित्वं परमार्थत्वमिति सिद्धयति । तदस्माभिरप्यात्मन्येव स्वीक्रियते ।

प्रपञ्चे त्वनित्ये तदभाव कादाचित्कास्तित्वरूपमपारमार्थमेव । पर तु त्वया त्वत्पूर्वैश्च त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूप निरपेक्षमानत्वमपारमार्थमिति स्वीकारात् तज्जगति नास्तीति बोधयितु तत्प्रतिकोटि पारमार्थ्यशब्देन विवक्षित्वा पारमार्थ्यं घ्नम् । अतश्चापरमार्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य युष्माभिर्यथावदज्ञातत्वात् एव वादप्रसक्तिरिति ।

एव वस्तुतत्त्वविमर्शे च जगदपरमार्थो व्यावर्तमानत्वात् इत्यनुमानमामासित भवति । तथा हि—किमिदं व्यावर्तमानत्वम् ? किं चेदमपारमार्थ्यम् ? यदि व्यावर्तमानत्वमभावप्रतियोगित्व अपारमार्थ्यं च केवलास्तित्वाभाव , कादाचि कास्तित्वम् , तर्हि यदादौ सिद्धसाधनम् । यदि तु हेतुरभावप्रतियोगित्व, साध्यं च वाध्यत्वम् , तत्र किमिदं वाध्यत्वम् ? नास्तीति बुद्धिविषयत्वमिति चेत्—तदाऽपि सिद्धसाधनमेव । जगति यदा यत्नास्ति , तदा तस्य नास्तीति प्रतीयमानत्वात् । अभावप्रतियोगित्वाच्च । त्रैकालिकनिषेधविषयत्व वाध्यत्वमिति चेत् तर्हि हेतुरभावप्रतियोगित्व किं त्रैकालिकाभावप्रतियोगित्वरूपमभिसहितम् , किं वा कादाचित्कभावप्रतियोगित्वरूपम् , आद्येऽसिद्धि । अन्त्ये जगत्त्रैकालिकसत्त्वात् कदाचित्त्वत्तावत्त्वात् ब्रह्मवदित्यनुमानेन त्वदुक्तसाध्यविपरीतमेव किं न सिद्धयत् । न च शुक्तिरजसादौ व्यभिचार , प्रातिभासिकसत्ताभिन्नसत्ताया एव हेतुत्वात् , तस्यापि पक्षवाद्धा । वस्तुतः प्रातिभासिकमसिद्धमेवेति न व्यभिचारप्रसक्तिः । एतेन त्रैकालिकाभावप्रतियोगित्व साध्यम् , सामान्यतः अभावप्रतियोगि व हेतुरित्यापि निरस्तम् । सत्प्रतिपक्षम्याक्तत्वात् । यदि त्रैकालिकसत्त्वरूप साध्यं जगति बाधितमित्युच्येत । तर्हि त्रैकालिकनिषेधविषयत्वमपि बाधितमेव , कदाचित् सत्त्वन प्रमितत्वात् । तथा च व्यावर्तमानत्व कालात्ययापदिष्टमिति । किञ्च व्यावर्तमानत्व अन्त्य-ताभावप्रतियोगित्व ब्रह्मण्यप्यस्तीति सत्त मिथ्यात्वस्यास्वीकारात् तेन मिथ्यात्वसाधने

व्यभिचारः ; ब्रह्मणि ब्रह्म नास्तीति प्रतीत्या ब्रह्मणोऽप्यत्यन्तभावप्रतियोगित्वात् । भेदप्रतियोगित्वं व्यावर्तमानत्वमित्युक्त्वापि परमार्थभिन्नत्वस्यैवापरमार्थपदार्थतया ब्रह्मणश्च परमार्थत्वेन भेदप्रतियोगित्वं दुर्ज्ञारमिति अनेकान्त एवेत्यलमधिकेन ।

एवं सत्परमार्थे अनुवर्तमानत्वादित्यनुमानमापि सिद्धसाधनदोषदुष्टम् । आभासरूपं च ; सदिति गृहीतस्य धर्मिणोऽनुवर्तमानत्वाभावात् । यदि सत् ब्रह्म ; न तस्यानुवर्तमानत्वम् । घटसन् पट सन्नित्यादौ घटादिगतसत्ताविषयकत्वस्यैवाङ्गीकारात् । शास्त्रैकमधिगम्यत्वब्रह्मणः तद्विषयत्वायोगात् । यदि सदिति घटादिकमेवोच्यते ; तस्याननुवर्तमानत्वं स्पष्टम् । एवं मृदादेर्दृष्टान्तत्वे साध्यसाधनवैकल्यमापि ; भवन्मते तत्र मिथ्यात्वव्यावर्तमानत्वयोरेव सत्त्वादित्यलम् ।

अविषयमविकारं चैकमाधारहीनं

चिदापि मदनुवृत्तं नानुमूल्याऽऽत्मनाऽपि ।

यदिदं बहलंबघा प्रागभावादिरेवं

स्वपरमतिविभातास्वस्त्यनेका श्रितास्ता ॥

यस्तु—अनुभूतिसिद्धिशेषयोः विषयविषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अनुभूतिरेव सतीत्यपि निरस्तमिति सूक्तौ विशेषपदं व्यर्थम् ; सत्तामान्यस्यापि अनुभूतिविषयत्वादिति—तदाशया परज्ञानात् । अत्र हि विशेषपदेन 'सतां भिन्नभिन्नशदानुवर्तमानत्व नास्ति, व्यावर्तमानत्वमेवं' इति सूच्यते । किं चास्मन्मते अनुभूतेरपि सत्त्वात् तद्व्यावृत्तये विशेषपदमिति न वैयर्थ्यम् ।

यदपि—अनुभूत सत्त्वाद्भेदकारऽनुभूतिरेव सतीतीदं कुतः स्वण्यत इति—तदपि हेयम् ; एवकारार्थमेष खण्डनात् । तथा च घटोऽस्ती-

त्यादिप्रतीतिविषयाणां सता घटोऽनुभूयत इत्यादिप्रतीतिगोचराणामनुभूतानां च नैक्यमिति ॥

यत्तु—लौकिकानुभूतानां परप्रकाशयत्वेऽपि सर्वानुभूत्यधिष्ठानभूतायां ब्रह्मशब्दवाच्यायां निर्विषयानुभूतेरेव तदभावो मायिमत् इति—तत्रेदं बोध्यम् । भवदुक्तप्रकृतवाक्यप्रकाशितत्वेन तस्य परप्रकाशयत्वमिति । किञ्च भवन्मते ब्रह्मात्मकानुभूतिव्यतिरिक्ता लौकिकयोऽनुभूतय नैव सन्ति, तदतिरिक्तस्य सर्वस्य जटत्वात् । अत्र फरणवृत्तानामपि तत्परिणामरूपतया जटत्वाविशेषात् अनुभूतिस्वसम्भवात् । अत एव जटत्वावृत्तानां विषयग्राह्यत्वासम्भवात् ब्रह्मरूपचैतन्यसम्बन्धविशेषवलात् यत्तु विषयग्राह्यत्व भवदायैर्वाणतम् । पर त्वित्यमनुभूति स्वयं निर्विषया विषयग्रहणासमर्था जडतया विषयग्रहणासमर्थायां वृत्तौ स्वसम्बन्धाद्विषयग्राह्यत्व कल्पयतीति विलक्षण वर्णनमित्यन्यदेतत् । एव च परप्रकाशकत्व वृत्तीनां स्वप्रकाशकत्व ब्रह्मणोऽनुभूतिरूपस्याति स्वप्रकाशकत्व साधनार्थस्य परप्रकाशकत्वानुमानस्यासिद्धिरपि भवन्मते । तत्परिहाराय चानुभूती परप्रकाशकत्वरूपदेवज्ञकारे निर्विषयत्वमनुभूतेर्निरस्तमेव भवतीति कासावलौकिकी निर्विषयानुभूति । तस्माद्लौकिक्य एवानुभूतयोर्विषयवृत्त्यादिपरिहारेण ब्रह्मरूपानुभूतिरूपतया भवदायै स्वकृता इति कथं तत्र परप्रकाशयत्वामाव इति । यदि तु स्वकायपरकीयसर्वानुभूतानामपि एकब्रह्मरूपत्वात् सर्ववद्यत्वेऽपि स्वप्रकाशकत्वमेव न परप्रकाशयत्वमिति परप्रकाशयत्वामाववाचायुक्तिः, साऽपि जीवधर्मभूतज्ञानानां जीवाद्याधारस्य ब्रह्मणश्चैकत्व सिद्धं सति सम्भाव्यते । तदव त्वसिद्धमिति ।

यदाप—अनुभूतेरनुभावेऽज्ञानाविरोधित्वं स्यात् गगनजुसुम्बादित्यत्र दूषणमुच्यते, इहानुकूलतर्को नास्तीति तत्रोच्यते । अनुभूतेरनुभावत्वेऽज्ञानाविरोधित्वं स्यात् घटादिषु इति भवदभिमतविषयं काऽनुभू

लतर्क ? दृष्टान्तसद्भावश्चेभ्यत्र तुल्यः । यस्तु गगनकुसुमप्रसिद्ध कथं दृष्टान्त इति—तत्र-जगन्नासत् प्रतीयमानत्वात् इति भवन्मते सदसदानि-
र्वचनीयत्वसाधने कथं गगनकुसुमं व्यतिरेकदृष्टान्तः ? कथं च तत्र व्याप्य-
व्यापकधर्मवत्त्वमित्याक्षेपस्य तुल्यत्वात् ।

यस्तु—(पु. ८२) अनुभूतिप्रागभावस्यानुभूयमानस्यानपलपनीयत्वं
निरसितुं विकल्पयतोक्तम्—अनुभूतिविशेषस्य प्रागभावः विशेषानुभूत्या
गृह्यत एव । अनुभूतिसामान्यस्य तु प्रागभावो दुर्ग्रह ; तस्येतराग्राह्यतया
प्रतियोग्यग्रहणेऽभावग्रहणस्य दुर्बलत्वात् । अतोऽनुभूतिसामान्यं प्रागभाव-
रहितम् । विशेषस्तु प्रागभाववानिति—तत्र-निर्विशेषं न सामान्यामिति
न्योयेन विशेषाणां प्रागभाववत्त्वे सामान्य निष्प्रागभावमित्यस्यासम्भवात् ।
न हि एकैको घट प्रागभाववान् ; घटसामान्य तु प्रागभावरहितमिति
कश्चित् श्रूयात् । न चानुभूतिमामान्यशब्देन सर्वानुभूत्यधिष्ठानभूत-
निर्विषया ब्रह्मशब्दवाच्यानुभूतिर्विषयितेति वाच्यम् । तस्या विशेषात्म-
कानुभूतिरूपत्वे प्रागभावशून्यत्वासम्भवात् । अतिरिक्तत्वे तस्या अनुभूति
त्वादायेव प्रमाणाभावात् ।

अत्र किञ्चिदवधीयताम् । पूर्वपक्षिणां सिद्धान्तिना चाशय-
सारमनवबुद्धय व्यर्थेन विस्तरेण पक्तिश गण्डन क्रियमाणं न कथञ्चिदपि
किञ्चित्करम् । ब्रह्मण स्वयंप्रकाशतया ज्ञानरूपत्वमनादिनिधनतया प्राग-
भावशून्यत्वं च यथा यूयं वयमपि श्रुतिमूल साधयितुं पारयाम. साधयाम-
श्च । परं तु यौष्माकै तस्य ब्रह्मण घटोऽस्ति, पटोऽस्तीत्येव सद्रूपतयेव
घटोऽनुभूयते, पटऽनुभूयते इत्येवमनुभूतिरूपतयाऽप्यनुवर्तमानत्वोपपा-
दनाय अयं घट इत्यादिलौकिकानुभूत्यैक्यं समर्थयितुं सहस्रं प्रवृत्तम् ।
तत्र च ब्रह्मणो निर्विषयत्वान्निष्प्रागभावत्वादेकत्वात्तत्राश्रयत्वात्, आसां चा-
नुभूतीनां सविषयत्वात्सप्रागभावत्वादानेकत्वात्साश्रयत्वाद्वैषम्यसम्भवीत्याक्षेपे

प्रवृत्ते, घटादीनां भेदरूपाणां प्रत्यक्षप्राप्तत्वात्सम्भवात् श्रान्तिमिद्धवादपार-
 मार्थ्यं सन्मात्रपारमार्थ्यम् । एवमनुमूनेरप्यनुवर्तमानतया पारमार्थ्यं,
 अनुवर्तमानत्वविशेषादपि विषयविधायिभावत्वेन सदनुमूत्येवमेदंशङ्कायां भेदस्य
 दुर्निरूपत्वेन तस्यापि सन्मात्रस्यानुमूत्यविषयत्वं अनुमूतिरूपत्वं च कथयि-
 त्वा अनुमूतीनां निर्विषयत्वं प्रमाद्य निष्प्रागभावत्वमपि लौकिकानुमूतिष्वेव
 म्यापयितुमासां स्वप्रकाशत्वेन परप्रकाश्य-वामावमुक्त्वा, एवमात्तमिवाग्रह-
 णात् एतत्प्रतियोगिका. प्रागभावा अपि दुर्महा एवेत्यत्र दुर्महत्वेनासां निष्प्राग-
 भावत्वमपि प्रसाध्य एवं भेददुर्निरूपत्वादिनैवानुमूतेर्नानात्व साध्यत्वं च निर-
 स्य, अत्र वैलक्षण्यमावाद्भ्रमणो लौकिकानुमूत्यैवमिति योऽप्यकैरभ्यधापि ।
 एवंरीत्या प्रत्यक्षस्य घटाद्यविषयकत्वं सन्मात्रप्राहित्वं अनुमूनेरनुवर्तमानत्वं
 सदनुमूत्यैवमेव च सिद्धे शास्त्रत्वेव प्रत्यक्षस्यापि सच्चिदात्मकत्रयमात्रप्राहित्वा-
 त् शास्त्रप्रयत्नयो. विरोध एव नास्तीति प्रपञ्चापलापेन ब्रह्ममात्रस्य शास्त्रतो
 वर्णनं सुप्रतिष्ठितं मन्विष्यतीति भवद्दीयानामाकूतम् । ततश्चास्मदीयैवघटादीनां
 पारमार्थ्यं भेदस्य गुरुरूपत्वं अत एवानुमूतीनां सविषयत्व तथा
 स्वप्रकाशत्वेऽपि परप्रकाश्यत्वस्यापि सद्भावेन तद्ग्रहणपूर्वं तत्प्रागभावग्रहण-
 सम्भवम् अत एव सप्रागभावत्व साध्यत्वं नानात्व च म्यापयद्भिः
 लौकिकानुमूत्यैवमपि ब्रह्मणि निरस्यते । अतश्च प्रपञ्चमिथ्यात्वेन शास्त्रस्य
 निर्विशेषत्रयपरत्वे प्रत्यक्षविशेष एवेति । तस्मात् पूर्वपक्षिसिद्धान्त्याशय-
 सारानवमोघनं लौकिकानुमूतीनां सविषयत्वसप्रागभावत्वादिकमिष्टमिति
 त्वदीयां वादो नूनमम्मन्मतप्रवेश एवेति ।

यदपि-अनुमूतिसामान्यमित्यापि तद्व्यवहर्तुं न शक्यते निर्विशेषत्वात् ।
 अथापि निरूपकैः केनचिच्छब्देन प्रदर्शनीयमित्येवं व्यवहार इति—तत्र
 कथञ्चिदपि निरूपकैरेवं व्यवहर्तुं शक्यत्वे तथा गृहोत्वादिव तत्प्रतियोगिक-
 प्रागभावोऽपि कथंचित् तद्ग्रहणपुरःसरं सुग्रह एवेति कथं प्रागभावस्याप्राप्तत्वं

प्रागभावस्याभावादमह इति चेत्—तर्हि तदुच्यताम् ; किमित्यनुभूत्यप्राख-
तया तत्प्रागभावाप्राख्यता वर्ण्यते ।

यच्च—सविन्नित्येत्यस्य नानित्येयं । स्वप्रकाशेत्यस्य पराप्रकाशेत्यर्थ इति
निर्विशेषत्वमङ्गमयेनोक्त—तच्चायुक्तम् । विलक्षणसविदोऽसिद्धत्वात् । अन्याता
च सविदामनित्यत्वस्येष्टत्वेन नानित्येत्यस्यासम्भवात् । जगति सर्वस्य कल्पि-
तत्वेन नित्यत्वस्यैवाप्रसिद्धावनित्यत्वाप्रसिद्ध्या 'नानित्ये' त्यस्यदुर्वचत्वाच्च ।
पराप्रकाश्यत्वमात्रेण स्वप्रकाशेति निर्देशे स्वाप्राकाश्यत्वमात्रेण सविःपरप्रका-
श्येति कुतो न व्यवहार । अथ सविदा स्वायत्तव्यवहारस्य परायत्त-
व्यवहारस्य च द्वयोरप्यभवे व्यवहार एव न स्यात् । अत्र व्यव-
हियमाणत्वात् तत्र च परापेक्षाप्रयुक्तविळम्बादर्शनात् परप्रकाश्येति न
वक्तुं युक्तमिति चेत्—तर्हि व्यवहियमाणत्वाङ्गीकारे तत्र च कारणापेक्षाया
स्वमेव कारणमितीदृश स्वप्रकाश्यत्वमात्रेणानेन सविशपत्वमेव सविदा
मुक्तं भवतीति कथं निर्विशेषेतेति ।

यच्च—(पु ८३)सवेदनस्य कालावाच्छिन्नत्वसमर्थकभाष्येण 'इन्द्रिय-
द्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्य उदयास्तमयव्यपदेश प्रवर्तते' इति ज्ञाननित्यत्वसम-
र्थकभाष्यस्य विरोधोद्भावनम्—तत् प्रसरशब्दादिपर्यालोचनवैकल्यकृतम् ।
धर्मभूतज्ञानं नित्यम् । त प्रसरविशेषा एवानुभूतिसवेदनशब्दवाच्या । ते
चानित्या इत्येव भाष्यं वर्णनात्, तथा च पटत्वावस्थापन्नाया मृदि पटो
जातो नष्ट इति व्यवहारवत् सङ्काचविकासावस्थापन्न धर्मभूतज्ञाने तथा
व्यवहार इति वस्तुनो न निरवयवविनाश इति ।

यच्च—विशेषाणां सामान्यपूर्वकत्वात् निर्विशेषानुभूतिस्थापनम्—तदपि
विशेषाणां सामान्यरूपत्वेऽपि सामान्यपूर्वकत्वे प्रमत्तताभावात् अनुमानेन
तत्स्थापनेऽपि सामान्यत्वे निर्विशेषत्वमिति नियमादर्शनात् तस्या प्रमेयत्वेन
सविशेषत्वप्रसङ्गाच्च उपेक्षणीयम् ।

यत्तु—स्वापमदमूर्च्छासु निर्विषया संवित् स्फुरति । परं तु प्रबोध-
समये सा न प्रतिसन्धीयते । कुतः? अनुमृत्यन्तराग्राह्यत्वात् । अत-
स्तदानीं तदभावे दुर्वच इति—तत्र—तथा सति पिशाचशशविषाणादिस्फुर-
णस्यापि तदानीं निषेधासम्भवात् ; अग्राह्यत्वादेव पश्चादप्रतिसन्धानोपपत्तेः ।
न च सुपुस्तावाश्रयाभावादनुमृतिः कुत्र संस्कारं जनयेदिति वाच्यम् । अनु-
मृतिपदेन निराश्रयानुमृतिग्रहणे ह्यप्रमिद्धिरेव । साश्रयायाग्रहणे चाश्रयो
न दुर्लभ इति ।

यत्तु—(पु. ८४)सुप्तोत्थितस्य न किञ्चिदहमज्ञासिपामिति व्यवहारः
ज्ञाने किञ्चिद्विषयकत्वाभावपर एव न तु ज्ञानाभावपरः । यथा वने गच्छति
देवदत्ते देवदत्तो न ग्रामं गत इति व्यवहारः । तथा च निर्विषयज्ञानं तदा
सुपुस्तावस्येवेति—तत्र—तथा सति देवदत्तो न कश्चित् गच्छतीति वाक्यमपि
गमने किञ्चिक्र्मकत्वाभावपरः स्यात् । तथा चानुमृतिसामान्यवत्
गमनसामान्यमपि किञ्चित्सिध्यत्विति यत्किञ्चिदेतत् ।

यत्तु—न च सत्यप्यनुभवे तदस्मरणनियमो विषयावच्छेदविरहात्
अहङ्कारविगमाद्वेति शक्यते वक्तुम् ; अर्थान्तराननुभवस्यार्थान्तराभावस्य चा-
नुमृतार्थान्तरास्मरणहेतुत्वाभावात् इति सूक्त्यर्थमविज्ञाय साधिक्षेपमुक्तम्—
तद्विषयकस्मरणं प्रति तद्विषयकसंस्कारस्य हेतुत्वात् सौपुस्तिकानुभवे
विषयावच्छेदाभावात् संस्कारः किंविषयकस्यात् । अहमर्थरूपा-
धाराभावाच्च संस्कारः कुत्रोत्पद्येत । अतस्तदभावात् जागरदशायां
स्मृत्यभाव इति तत् यथावद्बोधनेन निराकुर्मः । इयमत्र निरूपण-
शैली जागरदशायां तावत् सविषयैवानुमृतिस्फुरति न निर्विषया ।
सुपुस्तिदशायां निर्विषया स्फुरतीत्युच्यते । तत्रायं विकल्प—निर्विषयानु-
मृतिः सुपुस्तावनुमृत इतीष्यते ; उत न आद्यपक्षे दूषणं प्रकृत्येयं सूक्तिः ।
स्पष्टं चेदमत्रैव, 'सत्यप्यनुभवे' इति विन्यासेन । तथा चानुमृतिविषयका-

मर्शपदप्रयोग ।

यदपि—उत्पत्त्यतिरिक्तविकाराणा उत्पत्तिव्याप्यत्व न भवति, प्रागभावेऽनुत्पन्ने विनाशरूपविकारदर्शनादित्येषां स्वण्ड्यते । 'न खलु प्रागभावनाशो विकार अवस्थान्तरापत्तिरूपविकारस्य प्रागभावे दुर्वचत्वात् । सत्कार्यवादस्य विशिष्टाद्वैतिभिरप्यङ्गीकृततया उत्पत्ते प्रागपि कारणरूपेण वस्तुसत्त्वेन प्रागभावस्यैवाभावाच्चेति—तदप्ययुक्तम्—असदमिमत्सत्कार्यवाद-स्वरूपस्य यथावत् ज्ञाने प्रागभावामावस्य दुर्वचत्वात् । कारणरूपेण तत्सत्त्वेऽपि कार्यरूपेणामावात् प्रागभावस्यावश्यकत्वात् । भवद्भिरपि तत्र तत्र स्वप्रागभावव्यातिरिक्त्यादि वदद्भि तस्याङ्गीकृतत्वात् । तत्प्रागभाव-नाशस्य तद्रूपतया किञ्चिद्विकारत्वस्यापि सम्भवाच्च । किञ्च प्रागभाव विनाशो विकारो भवतु मा वा । उत्पत्त्यभावेऽपि विनाशदर्शनात् इहाप्य-नुमूतावुत्पत्त्यभावेऽपि विनाशो वक्तुं शक्यत इति किलेहोच्यते । पर तु स विनाश सिद्धयन् 'अपक्षयविनाशाभ्या परिणामर्षिजन्मभि' इति परिग-णितान्तर्गततया भावसम्बन्धित्वाच्च विकारशब्दवाच्यो भवेदेवेत्येवमुक्ति । तथा च विनाशत्वादिना तेषा व्याप्यत्वकथने प्रागभावे व्यभिचार, विकारत्वेन रूपेण व्याप्यत्वकथने च भवदोयभावरूपाज्ञाने व्यभिचार इतीह भाष्यत इति ।

न च—(पु ८५) भावरूपाज्ञानस्य ब्रह्मशक्त्यात्मकस्याव्यक्तादि-परिणामहेतो ब्रह्माभिन्नतया नित्यत्वादविनाश एवाति न व्यभिचार इति वाच्यम् ; शक्तिब्रह्मणोरैक्ये शक्तिपरिणामत्वादव्यक्तादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽपि परिणाम्युपादानत्वप्रसक्त्या तस्य विवर्तोपादानत्वसिद्धान्तमङ्गापत्ते ।

एव भावरूपाज्ञानपदेन शक्तिग्रहणे तस्या ब्रह्माभिन्नत्वात् ब्रह्मणश्च ज्ञानरूपत्वात् अज्ञानत्वासम्भव । जीवस्य प्रतिबन्धरूपतया ब्रह्मणि ब्रह्म-प्रतिबन्धापत्तिश्च । शक्तिपरिणाममृताव्यक्तस्य ग्रहणे च तदनादित्वसि-द्धान्तमङ्ग । न च—जीवकर्मसहकृतशक्तिपरिणामभूतस्याव्यक्तस्य सादित्वे

ऽपि प्रवाहानादित्वस्वीकारान्न सिद्धान्तभङ्ग । प्रवाहानादित्व च तस्यो-
त्पत्तिकालानवधारणात् । कालानवधारण च कालासत्त्वात् । अव्यक्त-
महदहङ्कारानन्तरमेव हि दिङ्मालाद्युत्पत्ति । तत प्राक् च कालासत्त्व
मेवेति—वाच्यम् , कालस्य महदहङ्कारानन्तरभावित्वस्यासम्भवात् । अव्य-
क्तादे शक्त्यादिजन्यत्वात् जन्यजनकभावस्य कार्णार्थितत्वात् । नियत-
पूर्वकारणवृत्ति हि कारणम् ; अन्यत् कार्यामिति । 'सदेव सोम्येदमग्र
आसी'दित्यत्र अग्रे आसीदिति निर्देशेन प्रच्छेदोऽपि कालसत्त्वस्य स्पष्टत्वा-
च्च । अत काल नाव्यक्ताद्यनन्तरजन्य । न वा ब्रह्मशक्तिजन्य ;
शक्तेस्तत्कारणत्वनिर्वाहायापि कार्णस्यापेक्षिततया कालस्य तज्ज-यत्वासम्भ-
वात् । अत कालासत्त्वात् कालानवधारणमित्युक्तमेव । किञ्च काला
नवधारण प्रवाहानादित्वमित्यापि अपूर्वं शिक्षणम् । स्वसजातीयस्य पूर्वं
पूर्वं सद्भावो हि प्रवाहानादित्वम् । अन्यथा अनिश्चितोत्पत्तिक्षणस्य देव-
दत्तस्यापि प्रवाहानादित्वप्रसङ्ग । अङ्कुरादिकालस्यावधारितत्वात् तस्या-
नादित्वानापत्तिश्च । अत्यन्तारम्भकालो नावधारित इति चेत्—कोसाव-
त्यन्तारम्भकाल प्रसिद्ध , यद्दृष्टित्व लक्षणमुच्यत इति । अपि चास्मिन्
पक्षेऽव्यक्तापरपर्यायभावरूपज्ञानात्मकाविद्याप्रतिबिम्बस्यैव जावत्वात् तदु-
त्पत्ते पूर्वं च जं वाभावात् तत्कर्मरूपसहकारिवैकल्यात् कथमव्यक्तोत्पत्ति ।

अपि च शक्तेर्ब्रह्माभिलक्षाद्ब्रह्मणश्च सत्यत्वात् सत्यमूतशक्तिपरि-
णामत्वात् अव्यक्तस्य न मिथ्यात्वम् । न खलु शक्तिपरिणाममूतोऽव्य-
क्तादिर्मिथ्या, शक्तिस्तु सत्येति सुवचम् । न च घटादीना व्यावर्तमा-
नत्वात् भृद एवानुवर्तमानत्वात् यथा घटादीना मिथ्यात्वम् तथाऽव्यक्ता-
देरिति वाच्यम् , अथर्ववेदान्तस्य मिथ्यात्वस्य प्रकृतिस्य प्राणोत्पत्तत्वात् ।
किञ्चैव सृष्टेति ज्ञाने जातेऽपि यतो घटादीना बाधो न दृश्यते , उदकाह-
रणादिकार्यस्य पश्चादापि भवात् , अतो घटादेर्मिथ्यात्व नेत्येवावसीयते ।

तथा च तथैव ब्रह्मरूपतत्त्वज्ञानात् अव्यक्तादेर्घोषोऽप्यमम्भावित इति सिद्ध-
जगत्सत्यत्वम् । एव सुपुसौ घटादेरमानवत् विदेहमुक्ताव्यवतादे-
शक्तिपरिणामस्याभानमात्रम् । अव्यक्तादिकमस्त्येवेति सिद्धान्त वर्णयन्ते
मुक्तो ब्रह्मात्मकशक्तेरपरिणामाना च याथाभावात् रज्जुसर्पादिविलक्ष-
णत्वस्य सम्मतत्वाच्च कथं जगन्निष्पात्त्वमिति ।

तस्मात् ब्रह्मातिरिक्त ब्रह्मवदजन्यमेवानादि मिथ्याभूत जगत्परि-
णाम्युपादानमेक स्वीकर्तव्यमिति तस्य ज्ञानाद्ब्रह्मचतया सान्तत्वात् सन्न
भावरूपाज्ञाने व्यभिचारप्रदर्शनं युक्ततरमेव । सर्वथा चिद्रूपम्यापि
ब्रह्मणो निर्विकारत्वाद्भोकारात् प्रागभावप्रध्वसाभावरूपावस्थात्मकविकाराश्र-
यानुभूतिरूपत्वासम्भवात् न घटोऽनुभूयत इत्यादौ तद्भानमिति ॥

एव ब्रह्मणो भावरूपाज्ञानोत्तिरिक्तत्वात् नित्यत्वैकत्वस्वयप्रकाश-
त्वादिधर्मवत्त्वाच्च सविशेषत्वमेव । न चैषामभावरूपत्वान्न दोष इति
वाच्यम् । तथाऽपि धर्मत्वानपायात् । तेषामधिकरणस्वरूपत्वे चाधि-
करणस्य स्वयप्रकाशत्वन तेषामपि स्वयप्रकाशत्वमेवेति अनित्यत्वानिर्कत्व
जडत्वादिकोटीनामेवानुत्थित्या वादिना विवादभ्यैवानवसरप्रसङ्गात् । अतो
विवाददर्शनान्नाधिकरणस्वरूपत्वम् । न च (पु ८६) नित्यत्वादीनामभा-
वाना कथं धर्मत्वम् । धर्माणा हि लोके धर्म्यपेक्षया सूक्ष्मसामान्यरूपत्वम् ।
यथाशब्दतन्मात्रम्याकाशनिष्ठतया प्रतीतस्याकाशापेक्षया सूक्ष्मसामान्यरूप-
त्वम् । एव चाभावाना धर्मत्वे ब्रह्मण सर्वसामान्यरूपत्वसर्वमूलत्वयोरसिद्धि-
म्यादिति शङ्कितव्यम् । शब्दतन्मात्रपदेन सर्वैरप्याकाशपूर्वावस्थापन्नव्य-
स्यैव विवक्षितत्वात् तस्य चाकाशनिष्ठस्य भेदाग्राघातानन्तरभावेन शब्द-
स्य च विभिन्नत्वत्, अन्येषा च पृथिव्यादिगुणाना पश्चाद्भावेना पृथिव्या-
दिस्थूलताप्रयोजकाना पृथिव्याद्यपेक्षया सामान्यतन्म्यानुभवविरुद्धत्वाच्च
धर्मस्य धर्मित सूक्ष्मत्वस्यासिद्धे । अत शब्दतन्मात्रे आकाशादिनिष्ठ

शब्दे च शब्दशब्दानुबेधनिबन्धनेयं ते कल्पन्तीति । न च 'सविदि
 त्वादयो धर्मा न सन्तीति वाक्यात् सविदि जडत्वाद्यभावरूपधर्मव
 विधीयते । किं तु जडत्वादिधर्माणामत्र निषेधमात्र क्रियते । घटो ना
 घटाभावोऽस्ति , त्व नामि, त्वदभावोऽस्तीत्यादावर्थभेदानुभवादिति वाच
 सविदीत्यनुयोगिनिर्देशेन जडत्वाद्यस्तित्वाभावस्य तद्धर्मत्वप्रतीते उ
 वासम्भवात् । भूतेले घटो नास्तीत्यादौ पर्वतो वाङ्मानिति वाक्यात् ।
 वाङ्मरिति वाक्य इव सत्यपि षोडशैलक्षण्ये आधाराधेयभावमानस्यापरित्य
 क्त्वात् । निषेधस्थले प्रवर्तक वरूपविधित्वाभावेऽपि अज्ञातज्ञापकत्वह
 विधित्वस्यानपवादाच्च । वस्तुतो घटा नास्त्येत घटास्तित्वाभावशा
 बोधे जातेऽपि घटाभाव एव तस्य पर्यवसानम् , यथा मूतले घट मत्ये
 गृहीत ग्राहयितुमेव भूतले घटवदिति शब्द प्रयुज्यते । तत्र बोधा
 मार्थयारभदेना-वयात् मूतले घटवदभेदविषयक । प्रत्यक्ष तु मूतले य
 प्रकारकम् । एष सत्यपि वैलक्षण्ये तस्य शब्दस्य प्रत्यक्षगृहीतार्थ
 पर्यवसानम् । एष घटास्तित्वाभावस्य घटाभावातिरिक्तत्वे प्रमाणाभाव
 दापि घटो नास्त्येतस्य घटाभावपरत्व सुवचम् । न च देव, कथ भव
 अभय वै जनकप्राप्तोऽसी'ति श्रुति भयगन्योऽपि नाप्नोति दर्शयतीत्य
 च्यते । श्रुतिवाक्यात् भयग-धास्तित्वाभावस्याप्रतीते , भयमावप्राप्ति
 विषयकत्वात्तस्य वाक्यस्य । तस्माद य-ताभिनिवेशकृतमेतत्-यत् 'जड
 त्वादयो न सन्तीति वाक्यात् जडत्वाद्यभावप्रतीतिर्नास्ती'ति सर्वथा सवि
 दोऽभावरूपधर्मवत्त्वस्यापरिहारात्, 'न वेद्य विस्तिधर्म स्यात् इति यत्
 प्रागुदीरितम् । तेनापि साधित किञ्चित्सविदोऽस्ति न वा त्वया । अस्ति
 चेत् पक्षपात स्यात् न चते विफल श्रम' इति सिद्धिल्लयोक्त दुष्प्रघर्षम् ।
 अतश्च ब्रह्मण सविद्रूपस्य भवदुक्तानित्यत्वादिकमादायैव निर्विदोषत्व निर-
 सितु शक्यम् । वस्तुता लौकिकसविदा किञ्चिदात्मनिष्ठत्वाकिञ्चिदर्थविष-
 यकत्वयोरानुभविक्तत्वात् ब्रह्मण सविद्रूपत्वासम्भवश्च प्रागुक्त ।

न सविदा विशेषाणामन्त करणमाश्रय ।

सवि सामान्यमेवात्मा प्रत्यगित्यप्यसाम्प्रतम् ॥

अदृङ्गारात् पर प्रत्यगात्मा ज्ञानात्मकश्च य ।

स एव नियताहन्त्व मुखा सवित्समाश्रय ॥

अत्र लौकिकीना सविदा किञ्चिन्नित्यत्किञ्चिद्विषयकत्वनिर्घन्धेऽपि विशेषाणा सामान्यपूर्वकत्वमिति नियमनानुमानत सिद्ध यत् सवित्सामान्य तस्य नैवरूपत्वमिति (पु ८७) न वाच्यम्, निर्विशेष न सामान्यमिति न्यायेन तादृशसामान्यस्यैवाभावात् । कथंचदृशसामान्यस्वीकारे अनुभूते क्रियाश्विव गत्यादिक्रियास्वापि विशेषाणा सामान्यपूर्वकत्वन्यायेन गत्यादि सामान्यसिद्ध्यापत्तिरित्यादिपूर्वोक्तं ते बुद्ध्यारूढ न भवति । तथा च यथा रूपरसादयो गुणा गुणिन विहाय सामान्यात्मना न सन्ति, किं विशिष्ट्याभिधानेन, यथा सर्व एव घर्मा घर्मिण विहाय सामान्यात्मना न सन्ति, तथा ज्ञानमपि, 'अथैवैव विशेषो हि निराकारतया धिया' मित्युत्तरीत्याऽर्थादिविशेष परित्यज्य न स्यात्तु पारयतीति न निर्विशेषाया सविद प्रसक्ति । यदि च तादृशज्ञानमेकमभ्युपगम्य तत्राधारस्याहमर्थस्य ब्राह्मण्य च ब्राह्मण्यच कल्पितत्व कल्पयसि, नून प्रपञ्चापलापिन बौद्ध प्रति यद्भगवता वादरायणेनोक्तम्, तद्दूषणचालादनिर्मोक्ष एव त इति भयम् ।

तथा च तादृशमविद एव युक्त्या साधयितुमशक्य वात् तस्या आत्मत्वस्य दुर्बलत्वात् अहमर्थ एव लौकिकमविदाधार आत्मा । न चान्त करणमेवाहमर्थो नात्ममिति वाच्यम्, असम्भवात् । अहं जानामि करोमीत्यादि प्रत्यय आत्ममाहाति तावन्निर्विवादम् । अन्यथा अन्तकरणस्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वादिकर्मयात्त गृह्यत इत्यङ्गीकारे आत्मने बन्धप्रसक्ते रेवामावेन बन्धमोक्षयोरात्मनिष्ठत्वोपपादनस्याशक्यत्वापात्तेन शास्त्रवैयर्थ्यात् ।

भवादृशप्रयत्नानामपि नैऋत्याच्च । अतश्चाहंशब्देनात्मन एव ग्रहणं दुर-
पह्वम् । न चान्तःकरणमेवाहमर्थो भवितुमर्हति ; तस्य करणत्वेन
कर्तृत्वाभावात् ।

न च (पु. ८८) व्यावहारिकास्मदर्थत्वं अन्तःकरणे स्वीकुर्मः । परं
तु तस्य अस्मदर्थत्वप्रतिकोटिमूतव्यावहारिकयुष्मदर्थत्वविलक्षणधीविशेषसि-
द्धत्वरूपयुष्मदर्थत्वाक्रान्तत्वात् अन्यादृशमस्मदर्थत्वं आत्मनीप्यते । तच्चा-
स्मदर्थत्वं व्यावहारिकास्मदर्थत्वविलक्षणं धीसामान्यत्वादिरूपमिति वाच्यम् ;
द्विविधस्यास्मदर्थत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । व्यवहारतो लोकव्युत्पत्त्याऽवगतं
यत् अहमर्थत्वं तदपेक्षयान्यस्यास्मदर्थत्वरूपतया निर्वचनस्य नियुक्तिकत्वेन
लोकमिद्धाहमर्थत्वस्यैवात्मनि स्वीकार्यत्वात् । धीविशेषसिद्धत्वं युष्मदर्थत्वं
इत्यस्यापि केवलं भवद्वाप्यारम्भवाक्यश्रद्धामूलकत्वेन व्यवहारासिद्धतया
प्रामाणिकत्वाभावाच्च । सम्बोद्धो हि युष्मदर्थः ; नान्यः । न च स्वस्य
स्वसम्बोद्धयत्वं सम्भवति । अतश्च अहं जानामीति सिद्धो ज्ञाता युष्मदर्थ
इति वचनं जननी मे वन्द्येतिवत् व्याहृतार्थमेव । एवं चाहमर्थस्यान्तः-
करणरूपत्वं मनसिकृत्य तस्य प्रकृतिमहदादौ स्वकारणं व्यापित्वाभावात्
व्यापित्वरूपमात्मत्वं दुर्बलमित्युक्तमपि निरस्तम् ; अहंशब्देनान्तःकरण-
विलक्षण एवोच्यत इत्यस्य स्यापित्त्वेन तत्रात्मत्वस्य सुप्रतिष्ठितत्वात् ।

आपि चात्मैवाहमर्थः प्रत्यक्त्वात् । न च प्रति अद्यतीति प्रत्यक्
सर्वव्यापीत्यर्थः इति प्रत्यक्शब्दात्मशब्दयोः पर्यायत्वेनाहमर्थत्वाभावेऽपि प्र-
त्यक्त्वं स्यादेवेति वाच्यम् ; प्रति अद्यतीति व्युत्पत्त्या सर्वव्यापित्वस्याला-
भात् । व्यापित्वमात्रोक्तौ आकाशादेशपि प्रत्यक्त्वापत्तेः । गवन्मता-
विद्यायामपि सर्वव्यापित्वात् प्रत्यगिति व्यवहारापत्तेश्च । न च प्रत्य-
क्शब्दा मशब्दौ पर्यायौ ; प्रत्यगात्मति सहप्रयोगासम्भवप्रसङ्गात् । एवं
सर्वव्यापित्वं प्रत्यक्त्वमिति पूर्वमुपवर्ण्य [पु. ८९.] समनन्तरमेव व्यावर-

जङ्गमेषु सफलवस्तुषु आत्मव्याप्तेः सत्त्वेऽपि त्रणादिस्थायरान्तशरीरेषु जीव-
रूपेण व्याप्तिः अनुभवपथमारोहतीति लोके जीवः प्रत्यक्शब्देन व्यवहियत
इति लिखता त्वया 'जीवरूपेण व्याप्तत्वं प्रत्यक्त्वम्, अथ वा जीवत्वं
प्रत्यक्त्वम् । व्यवहारादेव शब्दार्थव्युत्पत्तेः स्वीकार्यत्वात् लोके च जीवः
एव प्रत्यक्शब्दव्यवहारादिति दर्शयामिति सर्वव्यापित्वज्ञानाभावेऽपि प्रत्य-
क्पदप्रयोगात् सर्वव्यापित्वं न प्रत्यक्त्वमित्यापि ज्ञापितमवेति स्वात्तित्वात्
एव ।

अत्रेदं बोद्धव्यम्—अंशब्दः स्वात्मन्येव लोके प्रयुज्यते, न परा-
त्मनि । एवं प्रत्यगात्मशब्देऽपि । आत्मशब्दस्तु सर्वत्र । अतः प्रत्य-
क्त्वमात्मत्वं च नैकम् । तथा च कणादेः लोकानुभवः दर्शयति 'अहमिति
प्रत्यगात्मनि भावात् परत्वाभावात् अर्थान्तरप्रत्यक्षः' इति (वै ३ २ १४) ।
उपरकृतचेदं शङ्करमिश्रेण—'अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि
भावात् परत्र परात्मन्यभावादि'ति । अयमत्र सूत्राशयः—अहमिति प्रत्यय-
त्वात् स्वात्मनि भवति । यदि तत्र देहस्य विषयत्वम्, तर्हि स्वदेहस्येव
परदेहस्यापि प्रत्यक्षत्वाविशेषात् तत्राप्यहमिति प्रत्ययापत्तिः । अतो
देहादितोऽर्थान्तरमस्य विषयः । तत्रापि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वात्स्मरणेन देहाद्य-
तिरिक्तात्ममात्रविषयकत्वस्वीकारे परमात्मन्यहप्रत्ययापत्तिः । अतः प्रत्यक्ष-
भूतार्थान्तरविषयकोऽयमहप्रत्ययः । परात्मनामनुमेयतया प्रत्यक्षत्वाभावात्
न तत्राहप्रत्ययापत्तिः । अतः प्रत्यगात्मा अहमर्थः इति ।

शङ्करमाप्ये च 'अविषयत्वादात्मनः कथं अधिष्ठानाग्रहे तत्राभ्यासः'
इत्याशङ्क्य, 'आत्मनः वृत्तिविषयत्वात् स्वयंप्रकाशत्वाच्च ध्यासेऽपि युज्यते ।
अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् वृत्तिविषयत्वम्, अविषयत्वव्यवहारश्च युष्मत्प्रत्यया-
विषयत्वनिबन्धनः' इत्याशयेन—, 'न तावदयमेकान्तनाविषयः अस्मत्प्रत्यय-
विषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धे'रित्युक्त्वा 'युष्मदस्य प्रत्यय-

चरयो रिति स्वारब्ध स्वयमेवोपपादितम् । तत्र परिगळे 'आत्मनोऽह-
द्विविषयत्वाभावेऽतः करणमात्रस्य तद्विषयत्वे इदमुल्लेख एव स्यात्, ना-
दुल्लेख' इति न्यरूपि ।

अत्र नात्ये 'प्रत्यगात्मप्रसिद्धे' रित्यस्यान्यै पृष्ठवन्तत्वेनाभिप्रेतत्वे
ऽपि पञ्चम्यन्तत्वमुचितम् । तथा च युष्मत्प्रत्ययविषयपरागर्थवैलक्षण्येन
आत्मनि लोके व्यवहार अस्मत्प्रत्ययविषयत्वनिवन्धन । तत्राप्या
मविषयकपरोक्षपरोक्षसाधारणज्ञानविषयत्वप्रयुक्तत्वेत् प्रायस्कृत्यव्यवहार पर-
मात्मन्यपि स्यात्, परोऽहमिति प्रत्यतन्व स्यादिति प्रत्यक्षज्ञानविषयत्व
यस्य तत्रैव तद्व्यवहार इत्यास्थेयम् । अन्यथा चात्मनामनुमेयत्वेनाप्रत्य
क्षत्वात्तथा न व्यवहार । तथा चास्मत्प्रत्ययविषयत्वात्तत्रापि अपरोक्षत्वरूप-
विषयताशालित्वान्नाविषयत्वमात्मन । इदमुच्यते च प्रत्यगात्मप्रसिद्धिप्रलतात्
स्वीकार्यमिति भाष्यार्थ । इत्थं निर्दिष्टत्वात्प्रत्ययविषयत्वात्प्रायः
'अहं बुद्ध्या परा र्थात्प्रयगर्थो हि मिथ्यते इति षड् प्रत्यययोगपूर्वक
मभाषि ।

तथा च प्रत्ययशब्दार्थं न सर्वेषामिष्यम् । अपि तु परावच्छब्दार्थं
विपरीत रूपम् । परावच्छब्द परमश्चति प्राप्नोति, परणोपादीयते ।
परस्मै प्रकाशते इति यावत् इति व्युत्पत्त्या परस्मै प्रकाशमानवाची । सर्वो-
ऽपि स्वात्मातिरिक्त पदार्थं स्वात्मने प्रकाशमानत्वात् परागर्थ एव । एत
द्विपरीतपरत्वाच्च प्रत्ययच्छब्द परीपमश्चति, परागर्थमतीव प्राप्नोति, एव
प्राप्नोति, स्वस्मै प्रकाशते इति यावदिति स्वस्मै प्रकाशमानवाची । अत
एव आन्यायकुल्लेखे प्रत्येतु प्रत्येत यादनातिरेक प्रत्ययत्वमिति सात्त्विक
मवादे दर्शित । प्रत्येतु ज्ञातु प्रत्येतन्यात् ज्ञातव्यादनातिरेक ज्ञेयम् ।
स्वविषयत्वस्वात्म्य बोधप्रसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टत्वम् । स्वस्मै प्रकाशमानत्व
च स्वविषयत्वस्वत्वत्वोभयसम्बन्धेन प्रकाशविशिष्टत्वम् । उभय चानति

मिन्नम् ।

परमात्मा चान्येन गृह्यमाणतादशाया अन्यसौ प्रकाशत इति स न तदा प्रत्यगर्थ । अत एव न स्वयंप्रकाशत्व प्रत्यक्त्वम् । पर प्रकाशकतयाऽञ्जनीति पराक् इति परप्रकाशत्व पराक्त्वम् ; प्रतीप स्वप्रकाशकतयाऽञ्जनीति प्रत्यक् इति स्वप्रकाशत्व प्रत्यक्त्वमित्यर्थाङ्गीकारे ज्ञानेच्छादेरपि प्रत्यक्त्वापत्ते । स्वप्रकाशानिच्छुभि परैस्तार्किकादिभिरपि प्रत्यगात्मेति व्यवहियमाणत्वाच्च । उक्तमृत्तादिविरुद्धत्वाच्च । एवमेकैकस्याप्यात्मन स्वदृष्ट्या प्रत्यक्त्वात् तत्र परदृष्ट्या पराक्त्वमप्यस्तीति प्रत्यक्त्वपराक्त्वयो समावेशो भवतीति प्रत्यक्परागिति विभागस्थले क्वचित् प्रतिनियत यवहारसरक्षणाय पर परस्मा एव प्रकाशमानत्व पराक्त्वमिति निरच्यात्मना प्रत्यक्त्वमेव स्वीक्रियते एवमप्येकैकैव प्रत्यग्भक्ति अहमिति प्रत्यये विषयो भवति ।

स चाहप्रत्यय प्रत्यक्षातिरिक्तो यदि स्यात्, परत्मविषयकेऽपि स्यादिति प्रत्यक्षरूप स्वीकार्य इति पूर्वमेवोक्तम् । स च प्रकाश आत्मनिष्ठ गुणमूत आत्मात्वस्वयंप्रकाश इति तार्किका । प्रमाणबलेन स्वप्रकाशरूप इति तु वेदान्तिन । इदमेव स्वमतवैलक्षण्य ज्ञापयितु स्वसौ स्वयंप्रकाशमानत्व प्रत्यक्त्वमिति लक्षण निरच्यते । न पुन अतिव्याप्तिवारण स्वय पदकृत्यम् । अनुमितिशब्दबोधादिनाप्यहमिति विषयीकारेऽपि प्रत्यक्षविषयमूलात्मन्येवाहत्वस्य प्रागुक्ततया तत् अहत्वप्रयोजक प्रत्यक्ष किमित्यत्र गुणमूनज्ञानानिरिक्त प्रकाश इति वेदान्तिभिरुक्त भवति । इदमेव चास्तप्रत्ययविषयत्व त प्रयोजकमुक्तविधमपराक्ष व च प्रागुक्तशङ्करमप्यारूढम् ।

एवमनेनाहप्रत्ययेन भवन्मते शुद्धचैतन्यामहेण अन्त करणाद्युपाधि विशिष्टात्मग्रहणेऽपि तत्र उपाधिभूतान्त करणादेरिदमुल्लेखास्पदत्वस्य उक्त

भाष्यपरिमल्लवाक्यादिनैव सिद्धतया स्वारस्याच्च विशेष्यभूते चैतन्येऽहप्रत्य-
यविषयत्वं पर्यवस्यति । यदि चास्मत्प्रत्ययविषयत्वमात्मनि नेष्यते , उक्त-
युवत्यान्त कारणादेरपि तदभावेनाहप्रत्ययो निरालम्बन एव स्यात् । एता-
वदभिप्रेत्यैव अङ्करमात्र्यऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति अभिहितम् ।

अहत्वं चेद् स्वप्रकाशाहृदयत्वं स्वप्रकाशफालित्वं स्वनिष्ठम् । वस्तु-
प्रकाशफलं हि हानमुपादानमुपेक्षा वा । पराश्वस्तुप्रकाश हानादिकर्तृत्व-
रूप फालित्वं पास्य भवति । प्रत्ययप्रकाशे च स्वस्यैवेति स्वयं प्रत्यक् ।
यद्यपि शास्त्रबलेन धर्मभूतज्ञानेनात्मापरमात्मार्थतयैव प्रकाशते, न तु स्वार्थ-
तया , तथापि धर्मभूतज्ञानविक्षणेन स्वप्रकाशेनात्मन उपादानादिकर्तृ-
त्वभूतफालित्वं परमात्मायत्त परमात्मार्थमेव वर्तमान आत्मनि प्रत्ययत्वं स्या
पयाति । ईदृशप्रकाशफालित्वविशिष्ट आत्मा परमात्मार्थतया शास्त्रजन्य-
ज्ञानेन गृह्यते । अस्याप्यहप्रत्यये भानादेव प्रत्यक्त्वेन रूपेणात्मा प्रका-
शत इति प्रम । अतोऽहप्रत्ययविषयत्वमसिद्धं प्रत्यक्त्वं स्वीकृत्याह-
प्रत्ययविषय वस्वाहमर्थत्वस्य चास्वीकारं दु शक्योऽप्रामाणिकश्चेत्यलमधिकेन ।
अत सुष्ठु भाषितम् , 'अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्त्वं नात्मनो भवेदिति ।

एवमन्यस्याहमर्थत्वात्प्रमत्वादापि आत्मैवाहमर्थ । तथा हि भवता
अहङ्कार स्वमात्रिभ्यात् अहभावानापन्नमापि जीवमहभावापन्नं करोतीत्यु-
क्त्वा (पु ८२) इत्यमुपपाद्यते—अहङ्कारो हि महत्तत्त्वस्य साक्षात्परिणाम ।
स चानहमर्थं देहादिकमहमर्थं करोति , अहमर्थतया भासयतीत्यहङ्कार इत्यु-
च्यते । तत्र यदि तस्याहमावो न स्यात्, कथं स्वस्मिन्नन्त अहमाध-
मन्यत्रारोप्यत् । न हि हरिद्रा स्वस्मिन्नन्त रक्तिमाने स्फटिके प्रदर्शयेत्
इति । एवमुपपादयतश्च ते वास्तवोऽहमर्थ अहङ्कार एवेति कथमन्त-
करणस्याहमर्थं च ज्ञेयत्वादिकं च सत्त्वान्त्यपसिद्धान्त । न चान्त-
करणं मोऽहङ्कारश्चैकं तत्त्वम् । पञ्चभूतसात्त्विकतमुदायापीनस्यान्त

करणस्य ततो भिन्नत्वान् । अतोऽवस्थ्याविशेषमापन्न अन्त करणमेवाहमर्थो ज्ञातृत्वाद्याश्रय इति भिद्धान्तानुसारे भवदीषेः प्राणो भवन्न प्रहरति , यत् 'कथं महत्त्वमाक्षा परिणामभूतस्याहङ्कारस्याहङ्कारपदव्यपत्ता ' तस्मिन् वास्तवाहमर्थं प्रामावेन तेन देहादौ तदारोपासम्भवादिनि । अतो वस्तुनामन्यत स्वनिष्ठधर्मारोपकमेव स्वभाव इतीदं भवतैवोपेक्ष्यम् । असम्भवी चायं नियमः , इन्द्रियगतदेशस्य शुभ्र्यादौ स्वस्मिन्नविद्यमानरजतत्वारोपकत्वदर्शनात् । अनं प्रमाणबलात् महत्त्वपरिणामोऽहङ्कार अन्यतः वर्तमानमहमर्थन्व देहाद्यावारोपयतीति युज्यते ।

तच्चाहमर्थं व किञ्चिष्ठमिति विचारे परागर्भेऽन्त करणादौ तदसम्भवात् आत्मनिष्ठमिति स्वीक्रियते । यदि चान्त करणस्य मुख्य्याऽहमर्थता, तदा अहं स्थूल इत्यादीनां अन्त करणगताहमर्थवस्य दहे आराप इत्येव निर्वाहात् देहात्मभ्रमरूपता न स्यात् । अहं जानामीत्यादीनां अन्त करणे वस्तुसद्ज्ञातृत्वादिपरतयैव सुष्ठु निरूढत्वात् अहंशब्देनात्मग्रहणम्, तत्र ज्ञातृत्वोपचार इत्यादिकल्पना निर्मूलैव स्यात् ।

तर्हि आत्मना वन्धमोक्षो नोपपादितो भवति इति चेत् अस्तु । तावताऽपि नित्यशुद्धत्वमवात्मनः सुस्थितं भविष्यति यथात्मनि किञ्चिद्वस्तुप्रमाणतः संस्यति । स्वीक्रियता वा आत्मनि अहमित्यहत्वारोपः । तावताऽपि कथं तस्य बन्धमाक्षोपपादनम् । वस्तुता ज्ञातृत्वभावतृत्वाभावेन बन्धाभावात् । आमानमहंमावापन्न मत्वा ज्ञातारमपि मन्यत इति बन्धोपपत्तिरिति चेत्—तदपि अहंमावापन्नतया मन्तृत्वज्ञतृत्वमन्तृत्वच ज्ञातृत्वविशेष एवति तदप्यन्त करणगतमेव, आत्मनि कथं भविष्यति? अन्त करणकृतकेण ज्ञाननाहंमावापन्नतया ज्ञातृत्वया च गृह्यमाणत्वमेवात्मनो बन्ध इति चेत् तत्र— न हि चेत् सत्यापि पाण्डित्ये भैत्रेण मूढतया गृह्यमाण स्वयं मूढो भवति । अतो बन्धमोक्षोपपादनं भवतो दुर्घटमेव ।

आत्मानेनत्, अहत्वारोप आत्म-यावश्यक, यस्मात् अहमिति
 महणे आत्ममहणमनुभवसिद्धमिति चेत्—तस्मिन्नुभवमनुरन्व आ-
 लौवाहमर्थ इतोपनाम् । किमन्त करणगतम्याह-त्वस्यात्मन्यारोप इति
 कल्पनेन । न च स्फटिकनिर्मोकेन जराशुभुस्य रक्तस्य दर्शनेनवत् आत्म-
 निर्माणा अन्त करणमहमिति कदाचिदुद्दिश्यते । न चेदमर्थे तत्ताहत्व-
 साधकमप्यपाधित किञ्चिदस्ति । तस्मादात्मेवाहमर्थ । न चात्मन देहादौ
 स्वनिष्ठाहत्वारोपक वात् अहङ्कारपदवाच्यता स्यादिति वाच्यम्—महत्त्ववि-
 कारनिष्ठस्याऽत्वाभिमानेदुत्तरविशेषमैवाहङ्कारशब्दमवृत्तानमित्तेवनादापात् ।
 जीवस्य स्वभावत एव देहादावहभाषापादक वे सर्वदेवाहभाषापाधिरिति अह-
 ङ्काररूपदोषस्य प्रमाणयत्वात्स्वीकार ।

एवमहत्वस्य वस्तुतोऽन करणमूलाहङ्कारनिष्ठत्वाङ्गीकारे, 'बहु स्या
 प्रजापयो'ति हन्ताहमिमास्त्रिषा देवता' इत्यादौ ध्रुतस्वधराहत्वस्य कुवत्य
 ता न एतन्त करणावच्छिन्नचैतन्य अहङ्कारावच्छिन्नचैतन्य वेधर,
 मायोपाधिक खलु स । न च मायायानहत्वमस्ति । न च बहु स्यामि-
 ति सङ्कल्पकालेऽहङ्कार उत्पत्ताऽस्ति, येन स्वनिष्ठमोक्षे आरोप्येत । तस्मा-
 न्ना यत्परिणामविशेषोऽहमर्थ इति सिद्धमात्मनोऽहमर्थत्वम् ।

एव माक्षेऽपि अहमन्नाद इत्याद्यनुभवस्य प्रामाणिकत्वात् आत्मैवा-
 हमर्थ । न च माक्षे धर्मधर्मिणाग्निर्मेदलक्षस्याप्यभावात् नैवमनुभव
 सम्भवतीति (पु ००) वाच्यम् । मोक्षे सुखानुभवस्य स्वीकार्यतया भेद
 स्वावर्जनीयत्वात् । न च सुखानुभवश्रुतिर्दुःखात्मन्ताभावपरेति वाच्यम्—
 लक्षणाया प्रमाणाभावात् । भवन्मतेऽपि ब्रह्मण सच्चिदानन्दरूपतयाऽऽ
 नन्दाविर्भावस्वावश्यकत्वात् । अस्वीकारे च लौकिकसुखानां त्रसुसुखैक
 देशत्वकल्पन 'एतस्य वाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति' 'सो
 ऽऽनुने सर्वान् कामान्' इत्यादौ भवदोषानामर्थवर्णनमित्यादि बहु व्याहृ

प्येत । न च लोकेऽपि सुखमिति किञ्चिन्नास्तीति अपहोतुं कश्चित् प्रभवति लौकिकसुखस्य दुःखाभावविलक्षणस्य मारापगमे सुखी संवृत इत्यौपचारिकव्यवहारमूलभूतस्य मुख्यस्य भवताऽपि वर्णितत्वात् । अन्यथा औदासीन्यावस्थायामेव स्वर्गादिसर्वसुखित्वव्यवहारः स्यात् । तस्मादानन्दस्य मोक्षेऽपि स्वीकार्यतया तस्याप्रकाशमानस्य सतोऽप्यसत्प्रायत्वात् प्रमाणानुरोधात् आनन्दप्रकाशोऽपि स्वीकार्यः । अत एव परिभाषाया 'सुखदुःखामावौ मुख्यप्रयोजने' इत्यारभ्य मोक्षश्चानर्थनिवृत्तिर्निरतिशय-ब्रह्मानन्दावाप्तिश्चेति निगमितम् ।

एवं चित्स्वरूपत्वमपि कश्चिद्धर्मः । न च परप्रकाश्यत्वाभाव एव चित्त्वमिति वाच्यम् । यतः एवं स्वप्रकाश्यत्वास्वीकारे, 'प्रत्यगात्मा न स्वतः नापि परतः प्रथत' इत्यविषय इत्याक्षिप्य तदप्रथाया सर्वस्याप्रथनेन जगदान्वयप्रसङ्ग इत्युक्तं भामत्याम् । अतो यादृशो वस्त्वन्तरप्रकाशतादृशस्तत्प्रकाशोऽपि स्वीकार्य इति कथं धर्मधर्मिभावापलाप इति । ननु प्रकाशो व्यवहारानुगुण्यम् । न च मोक्षे व्यवहारः सम्भवतीति चेत्-क एवमाह मोक्षे व्यवहारो नास्तीति ।

न च दुःखनिवृत्त्यर्थेव मोक्षे प्रवृत्तिरिति (पु ९१) वाच्यम् । अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदो हि 'एष ह्येवानन्दयाति ; रसं ह्येवाय लब्ध्वाऽऽनन्दो भवति' इत्यादिवाक्यविशेषदर्शनजनितानन्तानन्दसम्भावन निरस्ता-विलिखित्वाऽहमन्तानन्दमाकुम्भराट् भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्तते । न चैवंप्रवृत्तस्य पश्चाद्विचारात् आनन्दाभावप्रतिपादकं किमपि प्रमाण प्रतीतिपथमधिरोहति । येनानन्दावाप्तिर्नास्तीति निश्चिनुयात् । अतः ईदृशमोक्षार्थप्रवृत्तिप्रलादपि मोक्षेऽहत्वप्रतीतिर्नास्त्युच्यते । न चेदृशसङ्कल्प-वशात् मोक्षेऽहमर्थसत्तामात्रनिश्चयेऽपि तत्प्रतीतिनिश्चयो न भवतीति अमित्यम् । अनन्तानन्दभाक्त्वस्य मोक्षकालिकत्वेन कीर्तनात्, आनन्दस्य

चानुभवावश्यकतायाः प्रागेवोक्तत्वात्, सुखादीनां धर्माणां धर्मिणं विद्या-
नुभवस्य च कदाऽप्यभावात् अहमर्थानुभवस्यापि तदानामावश्यकतया तद-
पलापासम्भवात् । अपर्नीताहमर्थानुवृत्तिमात्राङ्गीकारेऽपि अन्तःकरणमह-
मर्थ इति पक्षस्य प्रतिक्षेपावश्यभावेनेदृशाशङ्काया व्यर्थत्वाच्च । अतःप्रमा-
णायनुरोधात् दुःखनिवृत्तिः सुखप्राप्तिश्च मोक्षदशायाम् ।

न च मोक्षस्य ग्रन्थप्रतिद्वन्द्विभूततया दुःखात्यन्ताभावस्यैव दुःखप्रति-
द्वन्द्वितया स एव मोक्ष, न तु सुखम् ; तस्य दुःखसामानाधिकरण्योपल-
म्भादिति वाच्यम्—दुःखात्यन्ताभावस्यास्माभिरपि स्वीकारात् । सुखक्षणे
दुःखोत्पत्त्यसम्भवेन निरतिशयाविच्छिन्नसुखरूपे निश्चयेऽपि सुखवर्जितक्षणा-
भावेन दुःखोत्पत्तेरनवकाशात् । ईदृशस्य सुखस्य दुःखप्रतिद्वन्द्वित्वस्यापि
सम्भवाच्च । किं च दुःखनिवृत्तिमात्रस्य मोक्षे च तस्य गौणपुरुषार्थतापत्तिः ।
'अनुकूलप्रतिकूलान्वयविरहे सति स्वरूपेणावस्थितिर्दुःखानिवृत्तिरिति हि
यथाशोभाप्य भवताऽपि स्वीकृतम् । तस्य च दुःखाभावस्यष्टता दुःख-
रूपप्रतिकूलप्रतियोगिकत्वात् ; न तु स्वतः । सुखमव तु स्वत इष्टमिति
मोक्षरूपमुल्लेखपुरुषार्थस्य गौणतापत्तिः । न च मोक्षेऽनुकूलान्वयप्रसक्त्य-
भावात् कथं सुखमिति वाच्यम्—स्वमैव स्वानुकूलत्वात् । सविभूतेक-
ग्रन्थरूपानुकूलतमान्वयसद्भावेन सुखातिशयस्याक्षतेषु ।

न चैवं द्वितीयसद्भावे द्वितीयाद्वै भय भवतीति मोक्षे भयमापादनी-
यम्—प्रतिकूलद्वितीयाभावेन तदप्रसक्तः । श्रुत्यर्थस्य प्रागेव वर्णितत्वात्
नित्यमुत्ताभिव्यक्तवर्णाकारे च भयस्य का प्रसक्तिः ? न च दुःखातिशयेनैव
मोक्षे उक्त्वातिशय उपपाद्य, न सुखातिशयन । सुखातिशयस्याप्यल्पेन
ओषचारिकेण दुःखेनाप्यभिभवदर्शनात् । यथा राज्यादिमुल्लेख सतोऽपि
अनपत्यतानिग्रहणमुखाभावरूपदुःखबलेन दशरथे दाशरथेरवतारात् प्राक्
अभिभवः । अतो दुःखाभावमादायैव मोक्ष उपपादनीय इति किमन्येन

सुखातिशयेन इति वाच्यम् । न हि वयं सुखातिशय कल्पयाम ।
किन्तु प्रमाणानुरोधेन परिगृह्णाम । किञ्च भवन्मते सुखात्यन्ताभावरूपो-
पचारिकदुःखस्य मोक्षे सत्त्वेन दुःखत्यन्ताभाव एव दुरूपपाद । अस्माकं तु
दुःखस्यैष्टालामप्रयुक्तत्वात् मोक्षे चाविर्मृतगुणाष्टकस्य तदलामप्रसवत्यभावात्
न दुःखलेशस्यापि सम्भावना । अतो भवता मुख्योपचारिकसकलदु-
खामावाय मोक्षे सुखातिशय स्वीकार्य एवेति । तथा च धर्मधर्मिभावा-
नन्तानुकूलद्वैतसत्त्वेऽपि भयप्रसन्नत्वभावान्मोक्षस्याभयत्वसिद्धे न तद्भयेना-
हमर्थानुवृत्त प्रामाणिज्या परित्याग इति सिद्ध आत्मन एवाहमर्थत्वम् ।
एवमव्यक्तपरिणामभ्याहमर्थत्वे तस्य प्रतिसर्गं भेदात् अहनाभ्यागमहूनवि-
प्रणाशादिप्रसङ्गाऽप्यनुमन्वय ।

अस्य चाहमर्थस्यात्मन ज्ञतृत्वमपि स्वाभाविकम् , अहं जानामी-
त्यादौ ज्ञातृत्वोपचाराश्रयणायागत् । ज्ञानसामान्यस्य साश्रयत्वसविषयत्वा-
वश्यभावेनाश्रयापक्षाया प्रतीयमानाहमर्थरूपत्वत्यागनाश्रयत्वरूपेण प्रमा-
णाभावात् । न च (पु ९,३) शब्दतन्मात्राद् आकाशादिनिष्ठस्याकाशा-
त्प्रागपि निराश्रयतया सद्भाववत् ज्ञानमपि पश्चाद्द्विशपरूप साश्रय भवदपि
सामान्यावस्थाया निराश्रयमस्तीति वाच्यम्—शब्दतन्मात्रस्य आकाशापादान-
द्रव्यात्मकतयाऽऽकाशनिष्ठत्वाभावेन 'शब्दतन्मात्रादिभ्यस्तदाश्रयाणा महामू-
तानामुत्पत्ति साख्यैरुक्ता, भवताऽपि स्वीकृता चे'ति त्वद्वचनस्य निर्मूलतया
दृष्टान्तस्यैवापिद्धे । अनुभूतेराश्रयसम्बन्धविषयसम्बन्धातिरिक्तविशेषाभावेन
विशपरूपताया साश्रयत्वसविषयत्वनियम , न त्वन्यदेति नियमस्य दुर्बल-
त्वाच्च । अतिरिक्तविशेषस्थानुभूतावङ्कोकारे च तस्या परिणामित्वापत्तिः ।
न च विषयसम्बन्धरूपविशेषवत्या अनुभूत्या आश्रयापेक्षा न तु तद्राहित्य
इति वाच्यम्—अनुभूतेर्निष्पन्नो विभुत्वेन सर्वदैव सर्वविषयसम्बन्धित्वात्
तादृश्याश्च सर्वाश्रयसापेक्षत्वे सर्वस्य सर्वज्ञत्वापत्ते ।

न च घटादिरूपयादृशविषयावच्छिन्नचैतन्य यदन्त करणरूपस्वच्छ-
द्रव्यगनवृत्त्याख्यपरिणामसम्बन्धापादितस्वच्छन्तके घटादौ प्रतिकलाति, त
दृशविषयावच्छिन्नस्य तथाविधस्यैव चैतन्यस्य तदन्त करणरूपाश्रयापेक्षा
वाच्यम्—ईदृशस्वच्छताकघटादिगतप्रतिकलनातिरिक्तस्य चैतन्यविषयसम्ब-
न्धस्य दुर्बलतया तदतिरिक्तस्य चाश्रयसम्बन्धस्यान्यस्याभावेन तादृशसम्बन्ध
विशिष्टस्याश्रयापेक्षति वस्तुमशक्यत्वात् । प्रतिकलनस्य घटादौ वृत्तौ चा
विशिष्टतयाऽऽहं जानामीतिवत् घटो जानामीति प्रयोगस्य प्रसङ्गाच्च । घट
कर्तृकज्ञानेऽन्त करणस्य विषयत्वप्रसङ्गाच्च । न ह्यन्त करणमतीन्द्रियम्,
अहमित्यत नद्धानाङ्गीकारात् । प्रत्यक्षस्थलेऽन्त करणवृत्तिनिर्गमस्य तद्वलेन
विषयस्वच्छतायाश्च कैश्चिद्भवदीयै स्वीकारेऽपि परोक्षवृत्तिस्थले तदभावेन
तस्या आश्रयापेक्षताया ईदृशरीत्यसम्भवाच्च ।

न च विषयाकारकवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तिपरिणाम्युपादानरू-
पाश्रयापेक्षति वाच्यम्—वृत्तेर्जडतया विषयाकारकत्वाभावात् । अङ्गीकारे
च वृत्त्यैव सर्वनिर्वाहात् चैतन्यपदार्थ एव न सिद्धयेत् । एव चैतन्यस्यापि
शुद्धतया विषयाकारकत्व न सम्भवाति । न च केवलचैतन्यस्य निर्वि-
षयत्वेऽपि वृत्त्यवच्छिन्नस्य विषयविषयकत्वमस्तीति वाच्यम् । एवमपि
विषयसम्बन्धात्प्रागेवान्त करणवृत्त्यवच्छिन्नत्वस्य मिद्धनया तदतिरिक्तस्य सा-
श्रयत्वस्वरूपस्याभावेन विषयसम्बद्ध चैतन्यमाश्रयसापेक्षमित्यस्य दुर्बलत्वात् ।

वस्तुना वृत्त्यवच्छिन्नचेतन्यान्तर्गताया वृत्तेरेवान्त करणनिष्ठत्व,
न तु चैतन्यस्य ब्रह्मण इति अहं जानामीत्याधाराधेयभावप्रतीत्यनुपपत्तिरेव ।
यद्युपेक्ष्येत—अहंशब्देनान्त करणावच्छिन्नचैतन्य ज्ञाघातुना वृत्त्यवच्छिन्न-
चैतन्य च गृहीत्वा धर्मधर्मिभावे कथिते विशेष्यस्वरूपस्य एकतयाऽऽधा-
राधयभावाप्रमथत्या विशेषणभूतेऽन्त करणे विशेषणभूतवृत्तिमत्त्वमेव कथित
भवतीति—तत सर्वथैव द्विष्टमनुभवानारूढ च । अहंशब्देन ग्राह्यस्यात्मन

वस्तुगत्याऽन्त करणावच्छिन्नत्वेऽपि अहंशब्दात् देहेन्द्रियायवच्छिन्नत्वस्ये-
वान्त करणावच्छिन्नत्वस्यापि न प्रतीति । अत एवानुभविकत्वाभावाद्-
न्त करणापाधिकत्वमविद्याप्रतिबिम्बत्वमित्यादीना पक्षाणा जीवविषये समु-
त्थानम् । अतश्चान्त करणस्य विशेषणत्वाभावात् विशेषणपर्यवसानमा-
धारत्वस्य दुर्भणम् । अविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति भवत्पक्षे चान्त कर-
णरूपाहमर्थज्ञातृत्वस्यात्मन्यारोपेऽहं जानामीति प्रतीतिर्न साधिका । अहमा-
ऽन्त करणावच्छिन्नचैतन्यपरत्वात् । कथञ्चित्प्रतिबिम्बग्रहणेऽपि तस्यावि-
द्यागनस्यान्त करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रयत्वमपि दुर्घटम् । अत एव स्वस-
प्रतीतिक आत्मन्यहमर्थे ज्ञाननिरूपिताधारभाव पक्षान्तरसम्भावनायामपि
युक्तौ प्रहोतुम् ; सुतरा च पक्षान्तराणा अनुपपन्नत्वे इति सिद्धमात्मनो
धर्मभूतमेव ज्ञानमिति । तस्मात्—

सविदोऽस्याश्रयापेक्षा ज्ञातृत्व च तथाऽत्मन ।

ज्ञानस्वरूपे ज्ञातात्मा ज्ञातृ(तृ अ)-त करण कथम् ॥

अतश्च ज्ञातृत्वस्य कल्पितत्वाभावात् 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्'
इति श्रुतिरपि न कदर्थनीया । यत्तु 'अतोऽहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यगात्मेति
निश्चित'मिति सूक्तौ प्रत्यगात्मपदेन जीवेश्वरग्रहणे सिद्धमाधनम् , तत्र
ज्ञातृत्वादिरङ्गाकारात् । निर्विशेषचिन्मात्र तु न त्वन्मते प्रसिद्धमिति न
तद्ग्रहणमिति—तत्र—अत्र हि सूक्तौ वस्तुतोऽहमर्थत्वज्ञातृत्वविशिष्टस्य प्रत्य-
क्त्वविशिष्टात्मत्व साध्यते । त्वया जीवेश्वरपदाभ्या किं चैतन्याशा गृह्यते
उक्त उपाधिमात्रम् । नाथ , तस्य वस्तुतोऽहमर्थत्वाविशिष्टत्वाभावात् ।
नान्त्य ; उपाधौ आत्मत्वरूपसाध्यस्यासिद्धतया सिद्धमाधनाभावात् ।
निर्विशेषचिन्मात्रत्वेन रूपेणास्माभिरसाधनात् प्रत्यक्त्वविशिष्टात्मत्वमित्यस्म-
दुक्ताशे कस्यचिदशस्याप्यप्रसिद्धत्वाभावात् । भवता ज्ञातृत्वादे आत्मत्वा-
देव्य वैयधिकरण्य स्वीकृतमिति तत्प्रतिषेधाय सामानाधिकरण्यमत्र साध-

याम । अतो भवत्कृतो विकल्परः विपर्ययसमूहक इति ।

न च चिद्रूपस्या मनश्चैतन्यगुणकत्व कथमिति शङ्क्यम्—यथा एक-
मेव तेजो द्रव्यं प्रमाप्रभावद्रूपेणावतिष्ठते तथेति भाष्य एवोपपादितत्वात् ।
न च (पु. ०, ४) एकमेवेत्यस्य एकजातीयमेवेत्यर्थः । तथा च द्वयोरपि
ज्ञानेन एकजातीयत्वे धर्मभूतज्ञानस्यैव धर्मिणोऽप्याश्रयविषयापेक्षा—इति
वाच्यम्, दृष्टान्तापरिशोल्भनात् । यथा हि तेजस्त्वेन एकजातीयत्वेऽपि
प्रभासः प्रभाया इव नाश्रयापेक्षा तद्वदिति दृष्टान्तपरिशोल्भने शङ्को-
त्थानमवश्यमावात् ।

नन्वनुभूतिरिति ज्ञानावगतिविदापरनामा सकर्मकोऽनुभवितु-
रत्वमेव धर्मविशेष इति ज्ञानसामान्यस्य साश्रयत्वसविषयत्ववादिभिर्वादि-
निराश्रयनिर्विषयज्ञानस्वरूप आमेत्युच्यते तर्हि निराश्रयनिर्विषयसविद्वादि-
भिर्मायिभिः किमपराद्धमिति चेत्—आश्रयापरिज्ञानात् । घटमह ज्ञानमि-
ष्टमह जानामीत्यादिसर्वविषयानुवृत्ततया प्रकाशमानं ज्ञानमेव ब्रह्मेति श्ची-
कृत्य तस्य निराश्रयत्वनिर्विषयत्वादां हि भर्वाद्व क्रियमाणं धात्वर्थतया
प्रतीपमानस्य ज्ञानस्य साश्रयत्वसविषयत्वनिवृत्त्या अयुक्त इत्यस्माभिर्निरू-
प्यते । यद्यपि प्रतीपमानसविशेषज्ञानाविलक्षण ईदृशप्रतीत्यनारूढ निर्विशेषं
ज्ञानस्वरूपं किञ्चिदस्तीति श्रुतिप्रदर्शननेच्यते तर्हि तस्य प्रामाणिकत्वं वयं
न निवेदाम । न च यत्र एव लोकिकानुभूतिविलक्षणानुभूतिरिति सहसा
वक्तव्यम् । स्वप्रकाशस्य नैतन्यस्यैकस्यैव भवद्वि शोकारात् । अन्य-
स्य चान्त कारणवृत्त्यादिरूपस्य जडस्य भवन्तते मुख्यज्ञानत्वाभावात् ।
अतश्चानुभवसिद्धं ज्ञानसविशेषत्वमपलप्यत इति भवतामेव दोष एव ।

येन हि घटमह जानामीति प्रत्ययेन ज्ञानवत्प्रतीपमानत्वाविशेषात्
घटादिवाक्यापलापितो बोद्धा परास्यन्ते तेनैव प्रत्ययेन प्रतीपमानं ज्ञानस्य
सविशेषत्वं कथं रमुपोक्षितुं प्रभवाम । व्यवहाराच्च लोके व्युत्पत्तिप्रदः ।

व्युत्पत्तिश्च घटमह जानामीत्यादिना ज्ञानादिशब्दस्य साश्रये सविषयक
 एव । एव च वास्तवज्ञानस्य साश्रयात्वादिकमस्वीकृत्य अन्यत्र तत्परिक-
 ल्प्य व्यवहारत्तनित-व्युत्पत्तिभङ्गेन निर्वर्षणस्य ज्ञानत्वकथनममङ्कतमव ।
 अतः स्वीकृत्यास्य मुख्यमेव ज्ञानत्वम् अन्यस्यापीदं सम्भाव्यते चेत् काम
 प्रमाणगलाद्युच्यते स्वीकर्तुम् । तथा च यथा गोशब्दस्य शब्दव्युत्पत्ति-
 बलेन गमनकर्तृत्वरूपभिप्रतीतावपि गच्छद्गच्छत्सर्वगोव्याक्तिगतगोत्वप्रवृत्ति-
 निमित्तकवस्वीकारः तथा प्रथमप्रतीतसकर्मकसाश्रयज्ञानाविरोधेन श्रुतिप्र-
 माणप्रमितात्मादिज्ञानरूपवस्तुसाधारण्यार्थं सविषयकत्वादिद्व्युत्पत्तिनिमित्त
 प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनास्वाकृत्य व्यवहारानुगुण्यापादकत्वरूपसर्वसाधारणप्रवृत्ति-
 निमित्तस्वीकारो नानुपपन्नः । तावता ज्ञाधात्वर्थगनसविषयकत्वाद्यशमङ्गे
 न कथञ्चिदपि । तथा च व्युत्पत्तिनिमित्त सविषयकत्वम् । प्रवृत्तिनि-
 मित्त तु साधारणमिति तत्र विभाव्यताम् । यद्येतावताऽपि न नृसि ;
 तर्हि लोकावगतव्युत्पत्त्यविरोधाय श्रुतौ ज्ञानादिशब्द आत्मनि प्रयुज्य
 मान व्यवहारानुगुण्यापादकत्वरूप साधारण धर्ममादाय गौण एवा-
 स्तु । मुख्य तु ज्ञान साश्रय सविषयकमेवति न कश्चिदपि । सर्वथा
 न ज्ञानशब्दस्यानेकशक्तिरुत्तरनाप्रसक्तिः । (र्वा क्रियता वा 'सविषयकराची
 ज्ञानादिशब्द ज्ञाधातुनिष्पन्न , आत्मवाचो तु ज्ञानादिशब्द रूढा न
 व्युत्पन्न' इति शब्दवैलक्षण्यम् , एवमपि निर्वाहसम्भवान् । न चास्माभि-
 रपि उच्यतेन इति [पु ९५] वाच्यम् । तथा सति घटोऽनुभूयत इत्यादौ
 ब्रह्मरूपानुभूत्यनुवृत्तिकथनस्यासाङ्गत्यापातात् ।

न च विज्ञानमानन्द ब्रह्मेत्यादिश्रुत्युपपत्तये ज्ञानस्वरूपात्मस्वीका-
 रेणैवोपपत्तो किं गुणभूतज्ञानस्वाकारेण । न हि शुद्धो घट , घट शुद्ध
 इति द्विविध व्यवहारनिर्वाहाय शुद्धगुणातिरिक्तशुद्धम्बीकार [पु ९४] इति
 वाच्यम्— विषयत्वात् दृष्टान्तोपन्यासस्य । न हि गुणगुणिनोरैक्यम् ।

तथा च शुक्रगुणस्वीकारवत् धर्मभूतज्ञानस्वीकारेणोपपत्तौ किमिति धर्मिभूत-
 ज्ञानाभ्युपगम इति प्रष्टव्यम् । आवश्यकं च धर्मभूतज्ञानस्वीकरणमिति
 च प्रत्यक्षागमादिना प्रागेव समर्थितम् । धर्मिज्ञान किमर्थमित्येव पृच्छ्यत
 इति चेत् किं धर्मि किमर्थमिति प्रश्नाशयः , उत तस्य ज्ञानत्व कुत इति ।
 नाय । शुक्रगुणाश्रयघटवत् ज्ञानाश्रयतत्सिद्धे दुर्वारत्वात् । विज्ञातार
 मेरे इत्यादिश्च श्रुतिः । 'ज्ञानत्वं साक्षात् कुत ? ज्ञानगुणकत्वेनैव ज्ञान
 शब्दनिर्वाहात्' इति चेत् सत्यम्- तथाऽपि 'अत्राय पुरुष स्वयं ज्योति -
 रितीदृशश्रुतिबलात्तदपीष्यते । युक्तं चैतत् मन इन्द्रियन-यलोकिकप्रत्य-
 क्षस्य कस्यचिदस्वीकारात् । ज्ञानेच्छासुखदुःखादीनां प्रत्यक्षयोग्यानामा
 त्मगुणानां स्वप्रकाशत्वान् तद्वदेवात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वेऽहं सुखी इत्या
 दीनामिन्द्रियनिरपेक्षमेव निर्वाहात् । अतः श्रुत्युपपत्तिभ्यां ज्ञानस्वरूपत्वं
 ज्ञानगुणकत्वं चावर्जनीयम् ।

न च सविदात्मा अजडत्वात् यन्नैव तन्नैवमित्यनुमानेन सविद
 आत्मत्वसिद्धिरिति [पु ९.५] वाच्यम् , सवित्पदेन धर्मिभूतज्ञानविवक्षाया
 सिद्धसाधनात् । सविषयज्ञानस्य स्वरसतो ग्रहणे च बाधितत्वात् । किं
 चेदमनङ्गत्वं ? अनन्याधीनप्रकाशस्वरूपत्वमजडत्वम् घटाद सर्वस्या
 न्याधानप्रकाशत्वाच्च न व्यभिचार इति चेत् तत्र अनन्याधानात् व्यर्थं प्रका
 शस्वरूपत्वाभावादेव घटादिवारणात् । अस्तु तावदवेति चेत् एवमपि
 सुखदुःखादौ व्यभिचारः , न च तस्य न प्रकाशस्वरूपत्वमिति मन्तव्यम् ।
 तथा सति स्वयंप्रकाशस्य ब्रह्मणः सुखरूपताऽऽनन्दरूपता न स्यात् ।
 सुखस्याप्रकाशत्वात् । तथा च तुल्यन्यायात् स्वप्रकाशे दुःखादौ व्यभि
 चार एव । एवमहङ्कारव्यङ्ग्यायां सविदि अनन्याधीनप्रकाशत्वं च दुर्वचम् ।

किं चानुभूतेरात्मवे अहमर्थस्य च तत्तारोपे अनुभूतिरहमिति
 इदं रजतमिति वत् प्रतीतिः स्यात् , न पुनरनुभवाम्यहमिति विशेष्यविशेष

णभावेन । न च कथमनुभूतिरहमिति स्यात् अधिष्ठानस्य विशेषरूपेण
 भ्रमं ग्रहणाभावादिति [पु ९५] वाच्यम् । भवन्मते अनुभवाम्यहमिति
 निर्विशेषानुभूतिप्रतीताऽपि यथा तत्राहमर्थप्रतीति तद्वदुपपत्ते । अनुभूतो
 विशेषाकारसामान्याकारद्वयस्य भवद्भ्रमरङ्गोकारेण यथानुभूतिरहमित्यव
 प्रतीतिरहमर्थारोपपक्ष स्वीकार्यं वाच्यं । न चानुभवाम्यहमित्यत्र घात्वर्थोऽ
 नुभव न निर्विशेषानुभूतिः, किं त्वव्यक्तपरिणामनिश्चयः । अतश्चदशा
 व्यक्तपरिणामात्मकानुभववैशिष्ट्यप्रतीतिरहमर्थे उपपन्ना [पु ९६] इति
 वाच्यम्—अव्यक्तपरिणामस्य जडस्यानुभवत्वायोगात् । न चालौकिकी अनु
 भूति न प्रतीयते ज्ञेयत्वामावादिति वाच्यम्, तर्हि अधिष्ठानाग्रहणं भ्रमस्यैव
 दुर्बलत्वापत्ते, तदग्रहणे चानुभूतित्वस्यैव तत्रासिद्धिप्रसङ्गाच्च । एतेना
 हमर्थाधिष्ठानस्यालौकिकं नुभूतेरनुभूतित्वेन न प्रतीतिः, अपि तु सत्त्वेन
 इत्यपि निरस्तम् । अहमर्थोल्लेखकाले सर्वदा सत्वोत्पत्ताभावाच्च ।

अन्तःकरणस्यैव ज्ञातृत्वमुक्तम् । ज्ञातृत्वमिह न ज्ञानगुणकत्वम्,
 किं तु ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम् । क्रियावाचिनो घातोस्तृच स्मरणात् ज्ञातृशब्द
 निष्पत्तेः । तच्च ज्ञानमानसी क्रियेति मन एवान्तःकरणज्ञातृ । न चाचे
 तनवप्रकृतिपरिणामित्वादिना देहस्येवान्तःकरणस्य ज्ञातृत्वविरहः शङ्कनीयः,
 अचेतनत्वादिना साम्येऽपि एतत्सम्भवात्, तस्याप्रयाजकत्वादिति [पु ९६]
 चेत् इदमतिस्वीयम् । ष्वुल् तृचौ [३ १ १२३] इति विहितस्य तृच
 सयोगविभागाद्विगुणवाचिघातुत इव ज्ञाघाताराप सम्भवात् । न हि घाव
 र्थरूपक्रियात्वस्य तार्किकपरिभाषितगुणत्वस्य च कश्चिद्विराधः । न हि
 उत्क्षेपणादिकर्मरूपक्रियावाचित्वसर्वेषां घातूनाम् । कथं च ज्ञानस्य मानस
 क्रियात्वम् । किं ज्ञानीमिति शुद्धचैतन्यगृह्यते किं वाऽन्तःकरणवृत्तिः ।
 आद्ये तस्याक्रियात्वममानसत्वञ्च स्पष्टम् । अन्त्येऽपि वृत्ते मृतौ घटवत्
 अन्तःकरणपरिणामभूताया ग्रहिर्घटादिना मन्मथार्हाया घटघाकार

परिमाणभाज शुद्धचैतन्यप्रतिफलनाधारभूताया क्रियात्व कथं घटताम् ?
 एवमचेतनाया प्रकृते चतनमनरा कार्यकरणाक्षमत्ववर्णनेन साख्यमत
 निरसन सूत्रभाष्यदिपु स्पष्टम् । एव वदद्भिरेव प्रकृतिपरिणामात्मकभूत
 पञ्चकसात्त्विकाशसमुत्पादितान्त करणनिष्ठ ज्ञानमिति न युक्त स्वीकर्तुम् ।
 बाह्यापलापिवौद्धमतनिरसनपरैरेव भवद्भि स्वयं जगन्निषेधवत् इदमेक
 यन् भूतचेतन्यवादिचार्याकनिरासकै सद्भिरेव भौतिकान्त करणज्ञातृत्वस्थाप
 नम् । अतः प्रकृतिपरिणामित्वादिसाम्येऽपि देहवैलक्षण्य ज्ञातृवाशेना
 न्त करणस्यास्त्विति वादो नाञ्जस्यमश्नुते । धर्मभूतज्ञाननित्यत्व च वक्ष्यते ।
 अतोऽपि नानित्यस्यान्त करणस्य तदाधारता ।

यत्तु—[पु ९७] ज्ञानस्य कथमहङ्कारनिष्ठत्वमित्यत्र अहङ्कारस्य व्यञ्ज
 कत्वात् ज्ञानस्य च व्यञ्जकत्वात् व्यञ्जके दर्पणादौ व्यञ्ज्यस्य मुखोद्गोर्वाहङ्कार
 ज्ञानस्य प्रतीतिरिति उक्त्वा कथमहङ्कारस्य ज्ञानाङ्कारप्रायस्यादित्यदेश्यज्ञाना
 भिव्यञ्जकत्वमित्याशङ्क्यामुक्तम्—न परमात्मभूतचेतन्यस्याहङ्कारव्यञ्जना, किं
 तु अनित्यस्य लौकिकस्य ज्ञानस्य मनावृत्तिरिति रूपं लौकिक ज्ञान प्राति
 मासिकान्तर्गतमवात् । साऽयमपसिद्धान्तः । वृत्तिरूपस्य यावद्धारकस्य
 लौकिकज्ञानस्यान्त करणपरिणामस्य साक्षादेव तदाधयत्वसम्भवन व्यञ्ज्य
 व्यञ्जकभावकल्पनाया अनावसरप्रसक्तत्वात् । अहङ्कारा ह्यन्त करणमव ।

दर्पणसलिलादे मुखसूर्यादिव्यञ्जकत्वमपि नास्ति । किं तु केवलं जज्ञ
 गश्मिपतिपञ्चनहतुत्वम् । न च रविकरनिकरञ्जकत्व यथा करतलस्य तथेति
 शङ्क्यम्—करतलस्य प्रसरप्रतिघातन रविकरमाहुल्यमात्रहतुत्वमेव व्यञ्जकत्वा
 भावस्य भाषितं वा । न च तर्हि करतलस्य विरधारणे रदितय हुरवा
 नुमवापत्तिगिरे [पु ०८] कश्चम्—रश्म्यन्तसाऽऽगमनाभावनपिक्वापुरवा
 प्रमत्त । प्रविष्टा इह रश्मय करतलन प्रतिहता षडुज्जात्रियते । न चो
 प्युपरि रश्मय प्रविशन्ति येन पाहुञ्ज्य निशय प्रत्यायेते ।

किं च किमिदं अन्तःकरणस्य ज्ञानव्यञ्जकत्वं नाम ? ब्रह्मभूतचैतन्य-
व्यञ्जकत्वं तु त्वया नेष्यते । वृत्तिव्यञ्जकत्वेऽपि किमिदं व्यञ्जनम् ? वृत्ति-
विषयकज्ञानजननमिति चेत्-तादृशवृत्तिविषयकज्ञानाश्रयत्वं नाम किम् ?
तद्व्यञ्जकत्वमेवेति चेदेवमनवस्था । तद्विज्ञानं साक्षादेव अस्तीति चेत्-तर्हि
पूर्वावृत्तिरप्येवमेव स्यात्सतीति कुतो व्यञ्जकत्वनिरूपणप्रयासः ?

किं च घटादिवृत्तिज्ञानानि अन्तःकरण उत्पद्यमानानि तद्गत घटाद्य-
ज्ञानरूपं कल्पमपमपनयन्तीति भवतोच्यते । तन्न युज्यते । अज्ञानं हि,
यत्परमार्थमत् तद्विषयकज्ञानोत्पत्तेः प्राक् तद्विषयकमस्तीति साम्प्रतम् ।
अतश्च ब्रह्मज्ञानात् प्राक् ब्रह्माज्ञानमिति किञ्चिदस्तीति भवतु । घटाद्य-
स्तु स्वयमपरमार्था इति तेषामेवाभावे तदज्ञानमिति किञ्चित् दुर्बचम् ।
यथा हि प्रातिभासिकरजताज्ञानं किञ्चित् प्रातिभासिकरजतज्ञानेन निवर्त्यते
इति न भवति तथेति । यथा हि शुक्तौ कस्यचिद्रजतभ्रमदशाया कल्पित
रजतमन्यो न जानातीति तदुपपादनाय तस्य तद्रजताज्ञानं किञ्चिन्न कल्प्यते ;
अन्यथा प्राज्ञस्याप्यज्ञवापत्ते तथा ब्रह्माज्ञानेन घटादिभ्रमभाक्षु जनपु तत
प्राक् घटाद्यज्ञानभूत किञ्चिद्वस्तु स्थितमिति न युक्तम् । अज्ञानं हि दोष
यथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्य । न ह्ययथाभूतपदार्थाज्ञानमपि दांपो भवति ।
तथा तु सति मुक्तस्य जगदज्ञानमपि किञ्चिद्दोषः स्यात् । अतो ब्रह्ममात्र-
पारमार्थ्यवादिभिर्घटादिज्ञानेन तदज्ञानरूपकल्पमपमपनयनं दुर्बचम् ।

‘अभि-यञ्जकस्य स्वनिष्ठतथैवाभि-व्यञ्ज्यप्रदर्शनमिति स्वभावा नस्ति ।
प्रदीपादिष्वदर्शना’दिति भाष्योक्तोपरि भवता, ‘न प्रदीपो व्यञ्जकः किं तु
तत्प्रभा’ इत्युच्यते । तावता किं तेऽनुकूलम् ? न हि प्रमा स्वनिष्ठत्वेन
घटाद्यभि-यनक्ति । दर्पणादेश्चाक्षुपरदिमप्रतिफलनद्वारा सुम्बादिव्यञ्जकव-
मस्तीति त्वया (पु. ९९) षाप्यते । तावताऽटङ्कारस्य कीदृशकार्यद्वारा
वृत्तिज्ञान-यञ्जकव त्वयोपपादितं भवति । तस्मादात्मन साक्षात्ज्ञानतृत्व-

महमर्थत्वं च । अहमर्थत्वाभावे प्रत्यक्तत्वं न सिद्धयतीति प्रागेवोक्तम् । स्वयंप्रकाशत्वमेव प्रत्यक्तत्वमित्यापि प्रागेव परास्तमिति । नन्वात्मनोऽहमर्थत्वे सुपुस्तादावप्यहम्भावापत्तिरिति चेत्—कोऽयमापाद्यमानोऽहम्भावः ? किमहमर्थत्वम्, किं वा अहमिति प्रकाशः, आहो अहमिति धर्मभूतज्ञानेन ग्राह्यता । नाद्यः ; इष्टत्वात् । अहमर्थे वर्तमाने अहमर्थत्वमापि तत्रास्त्येवेति । न द्वितीयः ; तस्यापि स्वप्रकाशत्वादात्मनः इष्टत्वात् । यथा भवदभिमतानुभूतिः सुपुस्तावापि प्रकाशते, तथेति । तत्र किं प्रमाणमिति चेत्—अनुभूतावेव न प्रमाणम् ; 'न किञ्चिदबोदिष'मिति तदानुभवान्निषेधात् । अहमर्थसत्त्वे तु 'अहमस्वाप्स'मिति जागरानुभव एव प्रमाणम् । अथापि तत्प्रकाशे किं प्रमाणमिति चेत्—तस्य स्वयंप्रकाशत्वं पूर्वोक्तप्रमाणोपपत्तिसिद्धं न प्रसर्तुमर्हसि । तृतीयः पक्षस्तु नेप्यत एव । अत एव 'न किञ्चिदहमबोदिष'मिति प्रतीतिरापि सुस्था । धात्वर्थो हि सविषयकं धर्मभूतं ज्ञानमिति प्रागेवावोचाम । न च तदा किञ्चिदपि धर्मभूतज्ञानेन गृह्यत इति स्वार्कुर्म इति । न च धर्मभूतज्ञानं सुपुस्तौ वर्तमानं कुतो न प्रकाशत इति शङ्क्यम्—तस्य विषयसम्बन्धे सत्येव प्रकाशाभ्युपगमात् । विषयसम्बन्धाभावेन च सुपुस्तौ तदभावात्, न च धर्मभूतज्ञानस्य प्रथमत आश्रयापेक्षैव न तु विषयापेक्षेति कथं विषयापेक्षप्रतीतिकत्वमिति शङ्कनीयम्—प्रथमतः स्वसत्तायै आश्रयापेक्षत्वेऽपि स्वप्रतीतये विषयापेक्षत्वस्यानुभाविकस्य स्वीकारे विरोधाभावात् । अतः सुपुस्तौ किमपि धर्मभूतज्ञानवद्यं न भवतीति अस्माभिरपीप्यत एव । न चैवमेव 'मामप्यहं न ज्ञातवानि'ति प्रतीत्याहमर्थप्रकाशोऽपि तदा नाभ्युपेत्यः । मामित्यस्य वर्णाश्रमादिविशिष्टरूपेण मामित्यर्थवर्णनेन निवाहस्तु क्लिष्ट इति वाच्यम्—क्लेशलेशस्याप्यभावात् । ज्ञाधातुना धर्मभूतज्ञानमुच्यत इति प्रागेवाक्तम् । न च धर्मभूतज्ञानं किञ्चिद्विशेषणविकल्पात्मानं केवलं गृह्णाति । अननुभवात् ; सप्रकाशे तादृशे तत्र तद्वै-

यर्थ्याश्च । अतः अहमर्थविषयकघर्मभूतज्ञाननिषेधः विशेषणविशिष्टाहमर्थग्रहणनिषेध एव पर्यवस्यति । क्वचित्क्वचिदहमर्थः स्वयमेव ज्ञाय इत्यादौ ज्ञाघातुप्रयोगः औपचारिकः । उपचारतात्पर्यग्राहकश्च स्वयमेवेत्यादिनिर्देश इति विभाव्यम् । भवद्वयैस्तु घटाऽनुभूयत इत्यादौ ब्रह्मावृत्त्युपपादनाय परमात्मचैतन्यमेव ज्ञाघात्वाद्यर्थत्वेनेत्यन इति भवदाभिमतनुमूत्यभावसाधक एवायं न किञ्चिदहमवेदिपमिति प्रत्ययः । अतश्च ते प्रत्ययेन प्रतिषिद्धयनानां विधिं तदा स्वीकृत्य तेनानुमान्यमानस्याहमर्थतदा विलयस्वीकारः भवन्मते क्रियमाणो न युक्त इति भाष्ये सुष्ठुक्तमिदं सुधीभिः सुविभाव्यमेतत् ।

किञ्च भवन्मते कथं ज्ञातुरप्रकाशः ? सुषुप्तौ अज्ञानसाक्षित्वेन अत्माऽवतिष्ठत इति हि भवन्मतम् । साक्षित्वं च 'साक्षात् द्रष्टरि सज्ञाया मिति पाणिनिसरणात् द्रष्टृत्वरूपम् । एवं च ज्ञातृत्वे तदासति कश्चात् ज्ञातुरप्रकाशः ? न च (पु. १००) तदा साक्षित्वं इदमज्ञानमित्यज्ञानविषयकनुसन्धानरूपं न ; किं तु 'न किञ्चिदवेदिपमि' त्येवरूपमिति वाच्यम् - नैवेत्त्वरूप साक्षित्वमित्यस्य एतदाकारकज्ञानस्वरूपमित्येव ह्यर्थः । तच्च कथं ज्ञातृत्वाभावः ? अज्ञानसाक्षित्वं नाम किञ्चिद्विषयकज्ञानाभाव इति चेत् - तदयुक्तम् - भावरूपमज्ञानं हि तथा साक्षिव्यं भवद्वयैरुच्यते, न ज्ञानसामान्यस्याभावोऽस्तीति । न चेदेव ; कथं भवन्मते न किञ्चिदेवेदिपमित्येतद्व्यवहाररूपज्ञाननिवृत्तिरिति भवानेव भावयतु । मुस्तावर्हप्रसत्त्वं तु प्राणेश्वरम् । जीवन्मुक्तौ तु तद्विचारो व्यर्थः ; तस्या एव नभ्युपगमात् । 'दृन्ताहमिमास्तिष्ठा देवता' 'नहु स्था' इत्यादीश्वरोयाहं ग्रहश्च आत्मन्यहंप्रत्ययस्य भ्रमरूपत्वेऽनुपपन्न ; तस्य सर्वज्ञतया भ्रमाभावात् लोकसंग्रहार्थं आरोपितोऽयं ग्रह इत्यपि क्लिष्टम् । आरोपश्च न सम्भवात्सत्सेच्छाजन्यत्वात् । शुद्धचैतन्ये च भौतिकान्तःकरणरहिते इच्छाया एव प्रसर्तरिति ।

अद्वयक्षरुद्धपरमस्ति न शास्त्रमेतन्नाक्षाह्वलीय उभयत्रनु दोषमूलम् ।

नासत्यतो भवति जात्वापि सत्यलाभो वाध कथन्न तव शून्यधियात्मबुद्धे ॥

जगन्मिथ्यात्वे च शास्त्रस्यापि मिथ्यात्वात् न शास्त्रप्रमाणक ब्रह्म भवेत् । न च 'असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा तत सत्य समीहते' इति न्यायेन वत्सल शास्त्रमसन्मार्गागामिनो जीवान् असत्य एव स्थित्वा सत्यं प्रत्यानयतीति (पु १०२-१०३) वाच्यम्—जीवा एव तादृशा असत्या ; असन्मार्गश्चासत्य ; तत्र गमन चासत्यम् ; तत् कुत वात्सल्यम् ? केषा प्रत्यानयनमिति विचित्रमेतत् । बन्धो मिथ्या तत्प्रतीतिरापि मिथ्या जीवभेदश्च मिथ्येति जानन्नेव कश्चिदद्वैत प्रतिपिपादयिषति । प्रबन्धान् प्रणिनीषति । परमत चिखण्डयिषतीति सर्वथा न युज्यते । स्वस्याद्वैतज्ञानेन बन्धाभावेऽपि अन्धस्य तदभावे मुक्तिर्न भवतीति तदर्थमुपदेश इति चेत्—इदमेकजीववादे व्यर्थमेव । तदेव भवदिष्टम् । अनेकजीववादे अन्यस्य बन्धो मिथ्येति जानन् प्राज्ञ कथममुक्त तमाकलय्य तत्त्वज्ञापने प्रवर्तते ? अत ईश्वरोऽपि तत्त्वज्ञश्चेत्, न शास्त्र प्रवर्तयितुमर्हति । अतत्त्वज्ञश्चेत्—न तत्त्वविषये तत्प्रवर्तित शास्त्र प्रमाणमिति । एव च शास्त्रस्य तत्त्वज्ञानात् पश्चात् वैयर्थ्येऽपि न क्षतिरितीदमयुक्तम्—पूर्वमपि वैयर्थ्यस्योपपादितत्वात् ।

किं च शास्त्रमद्वैत न प्रमापयति , असत्यत्वात् । आमोक्षलाभ शास्त्र प्रमाणमेवेति चेत्—तावत् प्रत्यक्षमपि प्रमाणमेवेति तद्विरुद्धमभेद कथं शास्त्र वेधयतु । शास्त्रमसम्भावितदोषगन्तत्वात् प्रबलमिति चेत्—कोऽयं दोष , यस्त्र न सम्भाव्यते । भ्रमप्रमादादिरिति चेत्—एव प्रत्यक्षेऽपि इन्द्रियदोषादेरसम्भावितत्वात् प्रामाण्यं तुल्यमेव । अनाद्यविद्यारूपदाप मूलत्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्येति चेत्—तदिदं शास्त्रस्याप्यविशिष्टम् । एवमनादिभेदवासनादोष इति पक्षेऽपि द्रष्टव्यम् । अपि च भेदवासनायां दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य निर्बिधेयधित्वनिश्चयः । शास्त्रस्य निर्बिधेयपरत्वनिश्चयः

सत्येन भेदवासनायाः दोषं वनिदचम इति अन्योन्याश्रयापादानमप्रकम्प्यम् ।
 अनुपन्यस्यैव तत्परिहारहेतुं केवलं 'मैतेन तदप्यसङ्गतं' मिति कथनमफलम् ।
 न केवलं भेदवासना प्रपञ्चमूला, य सर्वज्ञ सर्वविदित्वादिशास्त्रमूला च ।
 न च 'अन्नं व्रंशति व्यजानात्' इत्यादीं अन्नमणि व्रंशत्कारावत् स्थूला-
 रुन्धतीन्यायेन निर्गुणप्रतिरूपणाय सगुणप्रतिरूपणमिति वाच्यम्-यत्त
 क्षवगतचरं वस्तु ज्ञापनीयवस्तुवेनारोप्यते, तत्र स्थूलरुन्धतीन्यायो भवितु-
 मर्हति । न च प्रकृतिमहदादिक्रमणं सृष्ट्यादिहेतुं सर्वज्ञं स यत्तद्व्य-
 निमित्तापादानमूतं विलक्षणो देवताविशेष ईदृशः शास्त्रमन्तरेणावगता-
 ऽस्ति । तत्तादृशमेकं परिकल्प्य तत्र निर्गुणप्रतिरूपणमारोप्य तत्तन्तत्त्वकथन-
 मित्यत्यन्तानुपपन्नम् । ततो वरं सगुणप्रतिरूपणोऽपि शब्देनैवावगन्तव्यत्वात्
 तद्वर्जनं निर्गुणशब्दस्यैव पूर्वं निर्देशः । एव चारोपितगुणनिषेधविक्षारोऽपि
 न भविष्यतीति लाघवम् ।

न च निर्गुणशास्त्रस्य गुणरूपप्रतियोगि ज्ञानाय सगुणशास्त्रापेक्षया
 आवश्यकं वात् परत्वात् प्रारब्धम्, सगुणशास्त्रस्याप्युपजीव्यं वनं प्रारब्धात् ।
 अत एव हि, 'नानुयाजोऽपि'त्यत्र प्रतिषेधस्त्रीकारे 'यजतिषु येयजामह
 करोती'ति शास्त्रस्य प्रतियोगिसमर्पणार्थमुपजीव्यत्वात् नाप्रामाण्यकल्पन
 युक्तमिति शास्त्रद्वयस्यापि प्रमाणत्वाविशेषात् अनुयाजेषु येयजामहविक-
 ल्पस्त्वादिति प्रतिषेधप्रतियोगेनानुयाजभिन्नेषु येयजामह करोतीति पर्यु-
 दासो वाक्यान्वित्तरवर्णि । न च वैकल्पिकतयाऽप्यत्र निर्गुणत्वप्रमाणाः ;
 वस्तुनि विकल्पयोगात् । कथमुभयोः प्रामाण्यं रक्ष्यमिति चेत् मिथो
 विरुद्धार्थपरत्वे हि प्रामाण्यवर्णने ईदृशः, अविरुद्धानुद्गारार्थपरत्वेन प्रामाण्य-
 मेव वयं वर्णयाम इति न निर्गुणादिशब्देषु विरुद्धार्थस्त्रीकारो युक्त इति ।
 अत्र उपक्रमाधिकरणन्याय एव प्रवर्तते ; न परप्रारब्धपरं अपच्छदाधि-
 करणन्याय इत्यपि श्रुतप्रकाशिकादौ विस्तरेणानुसन्धेयम् । एव च 'अभे-

दशास्त्रं स्वयमभेदप्रतिपादनाय यावान् भेदः अपेक्षितः तावतो भेदादन्येप
भेदानां निवर्तकंसत् तावन्तमापि भेदं निवर्तयति कल्पजले फलकमि-
मालि-न्येन सह स्वर्कयमपि रज इत्यपास्तम् ; अपेक्षितभेदातिरिक्तग्रेदमात्र
निवृत्त्यवगाहिना शाब्दबोधेनापेक्षितभेदनिवृत्त्ययोगात् । अभेदशास्त्रत्वेन
भवदभिमतस्य भेदविरोध्यर्थप्रतिपादकत्वस्यैवाभावाच्च । घटपटादिप्रत्यक्ष-
प्रतीतिः दोषमूला प्रत्यक्षप्रतीतित्वात् रज्जुसर्पादिप्रतीतिवदित्यनुमानेन सर्व-
प्रत्यक्षेष्वनाश्वास इति चेत्-न, बाधितत्वस्योपाधित्वात् एवमेव हि जागरित-
प्रत्ययो निरालम्बनः प्रत्ययत्वात् स्वामप्रत्ययवदिति वदन् वीद्वं निरस्यन्त ।
किञ्चैवमभेदपरश्रुतिजन्यप्रतीतिरापि दोषमूला ; प्रतीतित्वात्; भेदपरश्रुतिजन्य-
प्रतीतिवत् रज्जुसर्पादिप्रतीतिवच्चेति किं न भविष्यति? एवमेव विवादाध्या-
सित ब्रह्म मित्या, अविद्यावदुत्पन्नज्ञानविषयत्वात् ; असत्यहेतुजन्यज्ञानवि-
षयत्वात् प्रपञ्चवदित्यादिभाष्यदर्शितान्यापादनानि द्रष्टव्यानि ।

यत्तु-(पु १०४) चिदचितो परमात्मशरीरत्व प्रत्यक्षगाननुभूत-
त्वात् श्रुतिप्रतिपादितमापि कथं विश्वमनोयमिति , तदापि न-अननुभूतमेव
हि शास्त्र प्रतिपादयति । 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थव'दिति न्यायात् । न च
तावता तत्राविश्वास , प्रत्यक्षविरोधित्वाभावात् । अभेदस्तु भवदुक्त प्रत्य-
क्षानुभूतभेदविरुद्ध इति न स शास्त्रार्थः ।

यत्तु-असत्यहेतुजन्यज्ञानविषयोऽपि सत्य भवतीति तत् गगनदुसुम-
प्रदर्शनमेव । असत्यात् स्वप्नात् हस्त्यादिज्ञानात् परमार्थशुभाशुभप्रतिपत्ति
रस्तीति चेन्न- तत्र हेतुभूत हस्त्यादिज्ञानमपि हि सत्यमेव । जागेरेऽभा-
वात्सत्यमिति चेन्न-किञ्चित्कालसत्त्वमात्रेणैव सत्यत्वसम्पत्ते । अन्यथा
शुभाशुभप्रतिपत्ति शुभाशुभादिकमप्यसत्यमापेतेत् कादाचित्कत्वात् ।
अतो भवदुक्तमनुपपन्नमेव । यत्तु स्वप्नज्ञानं स्मरणात्मकमिति- तत् आग-
न्तुकनिद्रादोषार्धान्प्रतिभासिकस्वाप्नप्रथादिसृष्टितत्प्रत्यक्षनिरूपकपरिभाषोक्त-

भवत्सिद्धान्तविरुद्धम् । अतो भवन्मतेऽपि न्यायज्ञानं प्रत्यक्षमेव । न हि प्रबुद्ध 'स्यमे ज्ञान मे नासी'दिनि प्रत्येतीति तत् सत्यमेव । अत एव मामत्यामप्युक्तम्; यथा 'दर्शनं सूचकम् । तच्च स्वरूपेण सत् । असत्तु दृश्यम् । अत एव स्त्रीदर्शनस्वरूपसाध्या .. जाग्रदवस्थायामनु-वर्तन्ते' इति । अत्र जाग्रदवस्थावस्थितत्वेन मत्स्यमृतस्य दर्शनसाध्यत्वात् दर्शन सत्यमिति ध्रुवन् वाचस्पतिमिश्र सत्योदव सत्यात्पत्तिमाकलयतीति स्पष्टम् ।

एतेन दर्शनस्य स्वरूपसतोऽपि असत्यमृतस्वाप्नविषयक-वविशिष्टत-यैव जनकत्वान् असत्यमेव जनकमिति कृमृतिरापि हेया । अत्रैव दर्शनस्य सत्यम्यासद्बाल्म्यनत्वस्यासद्विषयक-वरूपस्य माम यामुक्तत्वात् 'बुद्धिना सा-ल्म्यनत्वमात्रनियमा'दिति भाष्यमापि अपाधितार्थमिति तत्र त्वया क्रिय-माणो विचारविस्तर सर्वथापेक्ष्य एव । एव मामत्यादिसवादप्रदर्शनार्थ-मेव उपर्युपपादकभाष्यम्, 'अर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव ह्याल्म्यनत्वेऽपेक्षि-त'मिति । अत्र प्रतिभासमानत्वमाकम्बनत्व च शोधन एकमेव । अतश्च आल्म्यमानमिति व्यवहर्तव्यत्वे प्रतिभासमानत्वमेवापेक्षितम् । न तु ज्ञान-जनकत्वमपि । भूतभाव्याल्म्यने तदनुपपत्ते । तथा च प्रतिभासमा-नत्वमेव विषयत्वमिति भाष्यार्थ । अथ वा यत्र कापि यदाकदाचिद्भा-समानत्वमेव प्रकृतबुद्धि प्रत्याल्म्यनत्वेऽपेक्षितम् । तथा च शशविषाणवत् यत् निष्पाद्य न भवति, काला-तरे देश-तरे वा विशकलितरूपेण वा सत्यमृतम्, तत् ज्ञाने विषयीभवतीति भाष्यार्थ । न च तदानीमवर्तमा-नात् कथं सत्या बुद्धिरुदेतीति शक्यम्-विषयस्य ज्ञानजनकत्वाभावात्, मृत-मा-द्यादिविषयेऽपि ज्ञानदर्शनात् । तथा च स्वान्तिका षडार्था विशिष्ट-रूपेणासन्तोऽपि विशकलिनरूपेण सत्या अन्यथास्यातिसामग्रीवलात् तदा-तथा प्रतीयते । यथार्थस्यातिपक्षे च भेदाग्रहोऽपि न दुर्मह । सर्वमिद-

सर्वेष्वपि ग्रहेषु द्रष्टव्यम् । ननु 'स तु बाधितोऽसत्य इत्यवसीयते'
 इत्युक्तिं सत्स्वातिवादिमते न सङ्गच्छत इति चेन्न—स्वामिकाद्यर्थानां
 मसत्यत्वान्वारोहेणैवात्र प्रकरणे विचारस्य प्रवृत्तत्वेनासङ्गत्यभावात् । वस्तुतः
 सत्स्वातिवादिनाऽपि असत्य बाधितमित्यादि यवहारस्य लोकप्रसिद्धस्य
 निर्वाहं समुचितं क्रियत एवेति तदनुसारेणापीदं भाष्यं सूत्रपरमिति न
 कश्चिद्दोषः । विषयासत्यत्वेऽपि ज्ञानासत्यत्वनास्त्यैव निर्गरो भाष्य-
 क्रममित्यापि यथावत्परिशिष्टता सुगमम् ।

यत्तु—(पु १०६) रेखातो वर्णबुद्धेरुत्पत्तिरित्यत्र अमत्यात् सत्य-
 प्रतिपत्तिर्न भवतीति दूषणमुक्तम्, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामिति न्यायेन प्रत्य-
 क्षदृष्टनिषेधायोगात्, असत्यान्नैव जायत इति निषेधे प्रमाणाभावाच्चेति
 तत्रोच्यते—रेखावर्णबुद्ध्यादिस्थलं सर्वं हि सप्रति विवादविषयीभूतम् ।
 अन्यत्र सत एव सृष्टौ सतो घटादेरुत्पत्तिर्दृश्यते । असतो निरुपाख्याच्च
 न किञ्चिज्जायत इत्येवमन्यथापिरेकावेवासत्त्वात् सत्यात्पत्तिनिषेधे प्रमाणम् ।
 न च शशशृङ्गादेरापि शशशृङ्गादिवुद्धिरुत्पद्यत इति साहसं युक्तम्—तथा
 सति तस्यार्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वाश्रयत्वेनासत्यत्वस्यैवासम्भवात् । एव-
 प्रत्यक्षं रेखादेर्वर्णबुद्धिजननमित्यापि न युज्येत, अगृहीतसङ्केतानां रेखादर्श-
 नेऽपि वर्णबुद्धिमावात् । रेखाया रेखात्वेऽनकारणत्वम्, किं तु वर्णा-
 त्मत्वेति चेत् किमिदं वर्णात्मत्वम्, साक्षाद्गुणतादात्म्यस्य बाधितत्वात् ।
 वर्णतया गृह्यमाणत्वं वर्णात्मत्वमिति चेत्—वर्णतया ग्रहे किं कारणम् ?
 न हि सादृश्यादिज्ञानमन्तरं किञ्चित् केनचिद्रूपेण गृह्यत । न च पत्र-
 गारेखाया गगनगुणस्य च शब्दस्य भिन्नेन्द्रियग्राह्ययोः किञ्चित्सादृश्य-
 विशिष्यास्ति । तस्मिन्नेखावर्णयोरेकग्रहणेऽपरग्रहणशिक्षावशेन सङ्केत-
 हणादेव भवतीति भाष्यं सङ्केतग्रहणस्य कारणत्वमुक्तं युक्तमेव । अन्यथा वर्णा-
 त्मत्तया बुद्धिर्वर्णबुद्धिहतुरित्युक्तो आत्माश्रय इत्यपि भाष्यं एव स्पष्टम् ।

सर्वथा तावत् रेता स्वरूपसती न कारणम् । अनुसलद्वारेत्याणा पुमामपि वर्णबुद्धिप्रसङ्गः । रेत्यामन्निकृपेमात्रमपि न कारणम् ; अगृहीतसंज्ञानामपि प्रसङ्गात् । अतो रेत्यामन्निकृपे, तद्प्रदणम्, तत्र संज्ञानस्मरणम्, ततो वर्णबुद्धिरिति तत्त्वम् । तत्र च न किञ्चिदसत्यम् ; रेत्याया रेत्यात्वेन सत्यं वात्, तथैव तस्या पूर्वं गृह्यमाणं वात् ।

यत्तु-वर्णविशेषमज्ञो रेतागविशेषे इयङ्कोरेऽपि रेत्यावर्णयोक्ता दात्म्यसिद्धिरिव ; 'वृद्धिरादैच्' इति वाचकवाच्ययोः सामानाधिकरण्यानिर्देशेन शब्दाथेनादात्म्यारोपस्य स्वीकार्यं वात् इति-तत्कवल-याकरणवासनावितृग्मणविहितम् ; व्यवहारो भाट्टनयस्यैव भवदार्थरादरणात् । वैयाकरणमतस्य भवता स्वीकारे च तन्निराकरणैव भवानपि निराट्टन इति न किञ्चिद्वक्तव्यमवशिष्यते । किञ्च तादात्म्यारोपमात्रात्तादात्म्यं न सिद्धयति । 'वृद्धिरादैच्' इत्यत्र च वृद्धिपदस्य वृद्धिशब्द-लक्षणा स्वाट्टत्येनादात्म्यारापकल्पनापेक्षया वृद्धिशब्दवच्ये लक्षणा स्वाट्टत्ये वान्त्वतादात्म्यवर्णेन युक्तम् । अपि च रेत्याया ककारत्वाद्यारोपस्वीकारेऽपि पूर्वगृह्यारोपितत्वात्प्रत्यसम्बन्धनत्वात् रेतादर्शनाद्वर्णस्मरणमिति नामत्यात् स यासिद्धिः ।

एव रेतागवयस्थलऽपि प्रथमतः रेताग्रहणम्, ततस्तद्गतदार्ढ्यत्वह्रस्वत्वरेत्याद्वयान्तराक्लाद्विदर्शनेन तत्तुल्यदैर्घ्यादिशालिवास्तवगवयपिण्डस्मरणमिति कथमसत्यात्मत्यप्रतिपत्तिः ।

ननु (पु १०७) सत्यादव सत्योत्पत्तिरित्यस्तु । शास्त्रमपि सत्यमेव ; गगनकुमुमवदसत्यत्वामावादिति चेत्-कुतो गगनकुमुमवैलक्षण्यम् । गगनकुमुमं न प्रतीयत, इदं तु प्रतीयत इति चतत्र-तस्यापि गगनकुमुमशब्दात्प्रतीयमानत्वात् । प्रतीयमानत्वामावे वाद्व्यमानत्वस्याप्यसम्भवात् । प्रतियोगिग्रहणपूर्वको हि निषेधः । प्रत्यक्षेणागृह्यमाणत्वात् गगनकुमुमसत्यमिति चेन्न-धर्माधर्मस्वर्गनरकेश्वरादेरप्रत्यक्षस्य गगनकुमुमायमानत्वप्रस-

ज्ञात् । दूरतो गुल्मे शश तच्छिरसि लभं शाखाखण्डं च पश्यत. शश-
शृङ्गमिदमिति आम्यत प्रत्यक्षदर्शनाच्च । तच्च पश्चात् बाध्यत इति
चेत्-शास्त्रमपि पश्चात् बाध्यत एव । इदानीं न बाध्यत इति सत्यमिति
चेत्-शशशृङ्गदर्शनमपि तदानीं न बाध्यत इति तुल्यम् ।

अर्थक्रियाकारित्वाच्छास्त्रं सत्यमिति चेत्-तर्हि तत एव हेतोरबाध्य-
मपि । यदि पश्चाद्बाध्यते, तर्ह्यसत्यमिति तस्यार्थक्रियाकारित्वमपि न स्वी-
कार्यम् । अपि चेदमर्थक्रिय कारित्वज्ञानमपि भ्रम एव । न च शशशृ-
ङ्गादौ भ्रमात्मकमपि तन्नास्तीति वाच्यम्-शशशिरस्संपृक्तशाखासत्प्रशोण-
प्रसूनदर्शना शशशृङ्ग शोणितं सावयतीति बुद्धेस्सम्भवेनार्थक्रियाकारित्वज्ञा-
नस्याक्षते ।

तस्माच्छास्त्रस्यासत्यत्वे तज्ज-य ज्ञान, तद्विषयोभूतं ब्रह्म चासत्यमेव
स्यात् । न च विषयासत्यत्वेऽपि ज्ञानस्य स यत्वं प्रागुपवर्षे सप्रति शास्त्र
जन्य ज्ञान मिथ्येति कथमुच्यत इति शक्यम्-वैषम्यात् । विषयत्वमस-
त्यस्याप्यभ्युपगम्य ज्ञानसत्यत्व प्रागुक्तम् । असत्यात्सत्योत्पत्तिश्च सृष्टिता ।
एव च शास्त्रस्य ज्ञानस्य च जन्यजनकभावस्य त्वदुत्त्वेन जनकासत्यवे
जन्यमसत्यमेवेति निरूप्यते । तत्रापि यदि विषयजन्यत्व ज्ञानस्य स्वीक्रि-
येत, तर्हि विषयासत्यत्वे ज्ञानासत्य वमव स्यात् । अतो ज्ञाने विषयस्य
जनकत्वाभावादेव तत्सत्यं सिद्धमिति ।

इदं तु युक्तं शब्दितुम्-शास्त्रज्ञानस्यैवार्थज्ञानजनकत्वात् शास्त्रमिथ्या-
त्वेऽपि तद्ज्ञानस्य सत्यत्वसम्भवात् नार्थज्ञानमसत्यमिति-तत्रैव समाधानम्-
शास्त्रज्ञानस्य श्रोत्रेन्द्रियजन्यशब्दश्रवणरूपतया प्रत्यक्षे च विषयस्य कारण-
त्वेन शास्त्रज्ञानमिदं शास्त्रजन्यमित्येव वक्तव्यमिति सिद्धं ज्ञानस्याप्यसत्य-
त्वमिति । न चैवमपि ब्रह्मणो निर्धारेण वात् कथमेतद्विषयवेद मिथ्यात्व-
मिति चेत्-हन्त भवान् ब्रह्म प्रमेयं तत्र शास्त्र प्रमाणम् शास्त्रादसत्यत्

त्याद्वा सत्यभूतं सत्यब्रह्मज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीति निरूपणप्रकरण एव ब्रह्मणो
वेपथुत्वाभावमुपफल्लयन् अभिमतमर्थमतिरमर्णाय माघयति ।

न च शास्त्रस्य प्रामाण्यं सीमाधिकब्रह्मज्ञानमुखैर्नैव । शास्त्रं तज्ज
न्यत्रह्यज्ञानं च मिथ्याभूतमपि मिथ्याभूताविद्यानिरासकम् । कण्टकमिव
कण्टकोद्धारकम् । एतावतैव शास्त्रस्य प्रमाणत्वमिति वाच्यम्-विप्राति-
पेधात् । प्रथमतोऽमत्यात्मत्वोत्पत्तिरित्युपक्रान्तम् । तस्य सण्डने ऋते
ज्ञानं सत्यमेवेत्युक्तम् । तदसत्यत्वं च स्थापते संप्रति अमत्यादसत्यमेवो
त्पद्यते । अमत्यमव सापाधिकं ब्रह्म प्रतिपद्यते इत्युदार्यत इति ।

न-वस्तु, मिथ्यात्वोऽपि कार्यसिद्धेरिति च-न्न-असिद्धं । कण्टको-
मूलनं प्रति तीक्ष्णाग्रं वस्तु कारणमिति कण्टकेनापि तद्भवति । न हि
तदेव मिथ्याभूतं पादप्रविष्टकण्टकोद्धारकम् । स्वाम्प्रकण्टकेन जागरित
कण्टकोमूलनादर्शनात् । अतो न मिथ्याभूतात्कण्टकनिरसनम् । न च
स्वाम्प्रकण्टकं स्वाम्प्रकण्टका-न्तरनिरासकं एवेति वाच्यम्-निरासकत्वाभावात् ।
तत्र हि निरस्तत्वेन प्रतीतिमात्रम् । कण्टकतोदनस्यैव वस्तुताऽसत्त्वेन
निरसनाप्रसक्तेः । तद्देवेहापि वस्तुताऽपिद्याया अभावात् । ब्रह्मज्ञानना-
विद्यानिरासनुद्धिमात्रमिति चेत्-एवमावद्यातत्कार्यमुत्सदुत्खादितान्निरासतद्ध
तुज्ञानतदुपायादेर्मिथ्यात्वविवेच्य विद्वान् क्रुतोऽनुमननश्रवणपरोपदेशप्रबन्ध
निर्माणादौ प्रवर्तत इति पर्यालोचयतु मवान् । अन्येऽप्येव जानन्तिवति
कण्टकाया प्रयतत इति चेत् एव खलु विवेकिनः, केऽन्ये, किं तेषां
कण्टकम्, कस्तस्य पारहारः, किञ्चिद् ज्ञानम् । न हि किञ्चित्सत्यमस्ति ।
एव यद्ब्रह्मशास्त्रप्रमाणकं तन्मिथ्यासोपाधिकब्रह्म वादिति भवतैव स्वीकृत-
मिति 'तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यात्वमिति भाष्यमवतसनीयमेव भवतः ।
अथापि स्वयंप्रकाशं किञ्चिन्नविशेषं ब्रह्म से स्यतीति चेत् तत् किं सर्वेषां
स्वयंप्रकाशमुत भवन्मात्रस्य उत स्वमात्रस्य । आद्ये त्वया वक्तव्यं न

विञ्चित् । द्वितीय तु निर्मूलम् । तृतीये त्वया मया च प्रमाणैकवि-
ज्ञयम् । प्रमाण तु सविशेषमेव प्रदर्शयतीति किं तेन ।

एव तावत् सर्वमिथ्यात्वे शास्त्रस्य तद्ज्ञानस्य च मिथ्यात्वान् तज्जन्य
ब्रह्मज्ञानमपि मिथ्येति तद्विषयीभूत ब्रह्मापि मिथ्येतीममर्थं 'मिथ्याभूतशास्त्र-
जन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वे तद्विषयस्यापि ब्रह्मण मिथ्यात्व'मिति भाष्यात्प्रत्य
पीपदाम । वस्तुतोऽयमर्थोऽत्र विवक्षित । ज्ञानस्य स्वरूपतो मिथ्यात्वमस्ति न
वेत्यय विचार आस्ताम् । तथाऽपि श स्यस्य मिथ्यात्वे तद्विषयकज्ञानस्य मिथ्या-
विषयकत्वरूपमिथ्यात्वस्याक्षतत्वात् तज्जन्यस्य ब्रह्मज्ञानस्यापि मिथ्याविषयक-
त्वमावश्यकमिति तेन ब्रह्म मिथ्येति सिद्धयतीति । अत्र मिथ्याशब्दो
हि वस्तुनि ज्ञाने वाक्ये च प्रयुज्यते । तत्र ज्ञानवाक्यया मिथ्यार्थविष-
यकत्वनिबन्धनो मिथ्येतिप्रयोग । ता लोकप्रसिद्धिमनुरूप्यात् ज्ञानस्य
मिथ्यात्वेनेति भाषितम् । तथा च 'विषयासत्यत्वेऽपि ज्ञानसत्यत्वस्य प्रा-
ग्भाषिततया तद्विरुद्धपिद'मिति भवच्छङ्का लोकप्रसिद्धिपूर्वापरसन्दर्भापरामर्श-
मूला । अत्रानुरूप दृष्टान्तमुपरि दर्शयति, 'यथा घूमबुद्ध्या गृहीतस्य
वाष्पस्य मिथ्यत्वात् तद्ज्ञानस्य मिथ्याविषयकत्वरूपमिथ्यात्वसत्त्वात् तज्ज-
न्यस्याग्निज्ञानस्यापि मिथ्यार्थविषयकत्वरूपमिथ्यात्वस्यावश्यकत्वेनाग्निरपि
मिथ्यात्वमिति । अतो न ज्ञानमिथ्यात्वरनिरूपणशङ्काप्रसङ्गः, लोकदृष्टा-
न्तस्यात्र प्रदर्शनात् । लोकं वस्तुमिथ्यात्वातिरिक्तज्ञानासत्यत्वरूपमिथ्या-
त्वस्याप्रसिद्ध ।

एतन् इदमपि निरस्तम्—(पु १०८) अग्निमिथ्यात्वेनाग्निज्ञानस्य
मिथ्याविषयकत्वरूप मिथ्यात्वमिति वक्तव्यं 'अग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्वि-
षयस्याग्निरपि मिथ्यात्व'मिति भाषणमयुक्तमिति-ज्ञानस्य मिथ्यापदवाच्यते
विषयमिथ्यात्व प्रयोजकम् । एवञ्च ज्ञानस्य मिथ्यात्वे प्रकारान्तरणानुमि-
तेन विषयमिथ्यात्वस्य प्रयोजकस्यानुमानं हि युक्तमेव । यत्र विषय

मिथ्यात्वं प्रागेव सिद्धम्, तत्र तेन ज्ञानमिथ्यात्वं निरूप्येत । यत्र तु विषयमिथ्यात्वमेव सिषाघयिषितम्, तत्र कथं तथोक्तिः ? कारणदोषज्ञानं हि स्वजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वमनुमाप्य तद्द्वारा विषयमिथ्यात्वमनुमापयति । अत एवमेव प्रकृतौ वक्तव्यम्, 'असद्विषयकज्ञान स्वजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वमनुमाप्य विषयमिथ्यात्वं साधयतीति । एवं ज्ञानमिथ्यात्वेन विषयमिथ्यात्वानुमाने च त्वदुक्त एव हेतु -यत्, वस्तुनो ज्ञानस्य सत्यं यत् तस्य मिथ्यात्व विषयमादायैव निरूपणीयमिति । अत्र 'अनुमाया ज्ञायमान लिङ्ग-तु करण न ही'ति नवीनतार्किकमतबलम्प्रनेन 'धूमबुद्ध्या गृहीतवाष्पजन्याग्नि-ज्ञानस्ये'ति भाष्यखण्डनमयुक्तम् । गृहीतवाष्पजन्येत्यस्य वाष्पग्रहजन्येति तात्पर्यसम्भवेनोक्तरीया भवन्मतदूषणस्य दृढमेव स्थितत्वात् । अतो न किञ्चिदसङ्गतम् ।

न च पश्चात्तन्वाधनेवाग्नेरसत्यत्वप्रतीतिरिति वाच्यम् । नाधज्ञानस्यैव कारणदोषज्ञानस्यापि विषयमिथ्यात्वसाधकत्वात्, दुष्टेन्द्रियजन्यज्ञानस्य मिथ्याविषयकताया अनुभवसिद्धत्वात् । यद्यपि कचिद्वाष्पेणानुमीयमानोऽप्यग्निरवाधितो भवति । अद्यापि मिथ्याविषयकज्ञानमात्रजन्य यद्विषयकज्ञानम्, न तु प्रमाणान्तराधीन तद्ज्ञान कदापि, तस्य मिथ्यत्व निर्णीयत एवेति प्रकृतस्य ब्रह्मणो मिथ्याभूतशास्त्रैकावमेवस्य मिथ्यात्व निरावाधम् ।

उपरि च 'पश्चात्तन्वाधादर्शन चासिद्धम्, -शून्यमेव तत्त्वमिति व-
क्येन वाधदर्शना'दित्यप्रमाणम् । ननु इदं वाक्यं नापोरपेयम् । पौरुषेयं तु श्रुतिमूलकमेव प्रमाणमिति जैमिनिः । तत्कथमप्रमाणेन वाक्येन वाध इति चेत्--श्रुतताम् । सत्यं जैमिनि श्रुतिमूलमेव पौरुषेयं प्रमाणमाह । तच्च प्रमाणान्तरात्प्रामाण्यविषये ; न सर्वत्र । किं न श्रुतेः प्रमाणत्वं येन स्वीक्रियते तेन । इह श्रुतिमूलकतयाऽयस्य प्रामाण्यं सुवचम्, यथा जैमिनिना । भवन्मते तु श्रुतिरेवाप्रमाणम् । अतश्चाप्रमाणत्वाविशेष उभयमनाधिकम् ।

अथापि श्रुते बाधकरेवे शून्यवाक्यमपि बाधकमेव । अपि च त्वया कण्ट-
केन कण्टकनिरसनवत् मिथ्याभूतेन मिथ्यानिवृत्तिरुक्ता । तथा च शून्य-
वाक्यार्थज्ञानेन ब्रह्मास्तित्वज्ञाननिवृत्तिरेवेति । न च शून्यमिति विशेषरूप
सामान्यरूप वा ? आद्ये विशेषस्य सामान्यपूर्वकत्वात् सामान्यभूतब्रह्मवस्तु-
सिद्धिरप्रकम्प्या । नान्य , तस्यैव ब्रह्मत्वात् । नाममात्रे विवादादिति
विकल्प्यम्—एकमभावमालम्ब्याङ्गीकुर्वत प्रति सामान्य वा विशेषो वेति
प्रश्नस्यैवायुक्तत्वात् । विशेष सामान्यमिति हि अनेकपदार्थाभ्युपगन्तृ-
मतेऽस्ति । तन्मते तु न किञ्चिदिति । किञ्चाभाव एव विविधजगद्गु-
णेण सवृत्तो भवतीति बौद्धाना मतम् । तथा च यदि सामान्यरूपत्व
तत्र पर्यालोच्य नाममात्र एव विवाद इ युच्यते , तर्हि बौद्धमतमेव मायि-
मतमिति भवतैव भद्ग्यन्तरेणोक्त भवति । यत्त्वोदश वाद्यत्व मास्तिवति
मिया भवता पश्चादुक्तम्, नाभावस्तत्त्वम् , यदस्ति तत्रैव तत्त्वशब्दप्रयो-
गौचित्यात् । शून्य अस्तीत्युच्यते चेत्-भावरूपत्वमेवेति तत् न वास्तव
मायिमत विवेचितवद्विर्भवतु शक्यम् । 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मेत्यत्र हि
निर्विशेषे भावरूपोऽभावरूपो वा धर्मो मा मूढिति अनृतजडपरिच्छिन्नाभाव
एव ब्रह्मेति वर्णितम् । एवमभावस्य प्रमाण कथं तत्त्वपदवाच्यतेति ।
न च सत्ता नाम काचित् तत्रास्ति । आरोपितव्यवहारस्तु शून्येऽप्यक्षत ।
एव नित्य वज्ञानत्वानन्दत्वादिभि बौद्धमतवैलक्षण्यवर्णनमापि व्युदस्त वेदि-
तव्यम् । कालपरिच्छिन्नत्वाभावरूप नित्यत्व, परप्रकाशत्वभावरूपं स्वयं
प्रकाशत्वात्मकज्ञानत्व , दुःखाभावात्मकमानन्दत्वमित्येव सर्वस्याभावरूपता-
या ब्रह्मरूपतायाश्च स्वीकारात् । तस्मात् कथमभावस्तत्त्वं इति भवता
प्रष्टुं न शक्यम् । पराक्रान्तं च भवतो बौद्धस्य च मते विशेष कांऽपि
नास्तीति विशद वर्णयद्भि श्रीभास्कराचार्यप्रभृतिभि सर्वरूप्येति अलमपि-
केन ।

किञ्च यथा भवता सर्वं ब्रह्मेतिवाक्यस्य बाधार्थतामानाधिकरण्यग्रहेण निर्वाह तथा शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्यस्यापि यत्तत्त्वं ब्रह्मादि तच्छून्यमेवेति तथैव निर्वाह इत्यापि सुवचम् । न च भवद्विरापि भावरूपत्वं किञ्चिदधिकमिष्यते, न च तैरभावरूपत्वं किञ्चिदिति वस्तुतो निर्बिंशेष वस्त्वियुभयमपि मत निर्बिंशपमेव । न च शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्यं स्वैनेव स्वयं बाधितमिति वाच्यम्—‘सर्वं मिश्या,’ ‘सर्वं एतद्विद् ब्रह्मे’ति वाक्यस्यापि स्वैनेव स्वयं बाधितत्वात् । यथा ‘सर्वं एतद्विद् ब्रह्मे’ति वाक्यस्य ज्ञानजननकाले बाधामाव, तथा शून्यवाक्यस्यापि शाब्दबोधोपजननकाले बाधामाव एव । अतस्तत्कालेऽपि तद्बाधितमिति कथनमसङ्गतमेव । यदि च शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्यस्य स्वनाधकत्वादप्रमाणत्वम्, तर्हि ‘नेह नानाऽस्ति किञ्चने’ति वाक्यमपि स्वनाधकत्वादप्रमाणमेव भवेत् । न चेद् वाक्यं कस्यचिदपि न बाधकम्, किं तु यद्दृश्यते, तत् आत्मभिन्न नास्ति आत्मन्येव प्रतिभासत इति प्रातिभासिकत्वबोधकमिति (पु. १०९) वाच्यम्—ननुघटितवाक्यस्यास्य नास्तीति बोधकस्याबाधकत्वासम्भवात् । आत्मनि सर्वं प्रतीयत इत्यस्य विषयस्य एतद्वाक्यशब्दार्थत्वाभावाच्च । यन् स्वनाधकस्याप्यस्य ‘नेह नाने’ति वाक्यस्य इतरनाधकत्वमपि सम्भवतीत्युच्यते तत् शून्यवाक्येऽपि तुल्यमेव । यत्तु भवता शून्यवाक्यस्य स्वनाधकत्वस्वीकारे आत्माश्रयदोष इत्याशङ्क्य सरम्भेण तदभावोपपादनम्, तत् आत्माश्रयदोषस्यास्माभिरनुद्भावितत्वात् अनुक्तोपालम्भमात्रम् ।

यत्तु विवेचित-यत्त वाक्यार्थोपयोगिनी वाक्यप्रवृत्ति तत्रात्माश्रय । यथा ‘अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय’ इति सूत्रे । यत्त त्वन्यत् किञ्चिद्बोधयितु प्रवृत्ति । न तु बाधार्थोपयोगिनी । तत्रात्मग्रहेणऽप्यात्माश्रयो न भवति । यथा ‘ससजुपो रु’ इत्यादाविति । तत्र किञ्चित् मृक्षम

विचेचनोयम्—सर्वत्र वाक्यप्रवृत्तिः वाक्यार्थोपयोगिन्येव भवतीति कचिद-
न्यार्थप्रवृत्तिवर्णनं तावदशक्यम् । तस्मान्नायं विवक्षितार्थाविष्करणप्रकारः ।
तदेवमुच्यताम् । उद्देश्यविधेयभावेनार्थप्रतिपादके वाक्ये प्रकृतवाक्यार्थ-
ज्ञानात् पूर्वं उद्देश्यवाचकपदेन यावत् महीतुं शक्यते , तावदुद्देशेनैव प्रकृ-
तवाक्येन किञ्चिद्विभातुं शक्यते । न त्वज्ञातोद्देशेन । अतश्चाणुदित्स्ववे
ष्ण् इत्यस्य सवर्णप्राहकत्वविधानात् एतद्विधे प्राक् सवर्णप्राहकत्वस्यासिद्ध-
त्वात् अण् इत्युद्देश्यवाचकं पदम् । ' आदिरन्त्येन सहेता ' इति प्रत्या-
हारकार्यविधिवलेन अक्षरसमाभायध्रुतवर्णमात्रप्राहकं भवतीति तावदुद्देशेनैव
सवर्णप्राहकत्वविधानात् आकारादीनां सवर्णप्राहकत्व ग्रहणकशास्त्रतो न
सिद्धयति । तत्सिध्यङ्गीकारे चात्माश्रय । 'ससजुषोरु' इत्यत्र तु
वाक्यार्थज्ञानात्प्रागेव 'रुस्' इति पदान्तसकारस्य सकारत्वेन ग्रहणसम्भवात्
तत्रापि रुस्घटकसकारे रुत्वविधिर्भवितुमर्हतीति नात्माश्रय इति ।

एवमेव स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र स्वाध्यायत्वेन रूपेण प्रकृतवाक्य-
मपि गृह्यते । सामान्यरूपेण विशेषग्रहणकाले चाविशेषात् स्वस्वरूपमपि
गृह्यत एव । यथा शब्द इति शब्देन इतरशब्दग्रहणवत् स्वात्मनोऽपि
ग्रहणम् । अतः सर्वशून्यमित्युक्तौ सर्वत्वेन प्रकृतवाक्यमपि सुग्रहेमेवेति न
वयं तं निषेधाम । नन्वेव सर्वं शून्यमिति वाक्येन सर्वत्वेन शून्यतत्त्वस्यापि
गृहीतत्वात् तस्य शून्यत्वकथनन तदभावसिद्धौ अन्यस्य सत्त्वप्रसङ्ग इति
कथमिदं जगद्भाषकमिति चेत्—तर्हि 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति वाक्यस्य
किञ्चित्त्वेन स्वात्मग्राहित्वात् वाक्यस्यैवामावे सिद्धे तन्मिथ्यात्वं प्रमाणस्य
कस्यचिदभावात् सर्वाभावो न प्रामाणिक इत्यपि वक्तुं शक्यम् । अन्यश्च
विशेष—सर्वं शून्य इति वाक्यार्थज्ञानात् प्राक् शून्यतत्त्वस्यागृहीतत्वात् सर्व-
पदेन शून्यतत्त्वग्रहणं श्रोतुर्न भवितुमर्हति । 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति
वाक्यश्रवणसमनन्तरं किञ्चन पदेन तद्वाक्यस्यापि ग्रहणं तु सुतरां भवत्येव ।

एवंरीत्या सर्वं शून्यमिति वाक्येऽपि सर्वं शून्यमिति वाक्यस्यापि सर्वपदेन
ग्रहणसम्भवात् तस्यापि निषेधे कृते प्रमाणाभावात् । शून्यतत्त्वासिद्धिरितीदं
तु शक्यं वक्तुम् । तथा च 'नेह नाने'ति वाक्यमपि अप्रमाणं न जगद-
भावं साधयेत् । अतो नेहेति वाक्यस्यैव शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्यस्यापि
'जगदस्ति । अस्ति ब्रह्म'इति वाक्यार्थनिषेधकत्वात् प्रामाण्यस्य चाविशि-
ष्टत्वात् शास्त्रमिथ्यात्वे ब्रह्मणोऽप्यसिद्धिरेव स्यादिति ॥

सर्वथा धृतयः सर्वाः सविशेषे परे स्थिताः ।

सामानाधिकरण्यं च न निमित्तभिदां विना ॥

'सदेव सोम्येदम्' 'अथ परा यया' 'सत्यं ज्ञान' इत्यादिश्रुतीनां
निर्विशेषपरत्वं न सम्भवतीति विशदममापि । तत्र यदुच्यते सदित्यनेन
सत्तामात्रं निर्विशेषं किञ्चिदुच्यते (पु. ११०) इति तत्र । सच्छब्दस्य
सत्ताविशिष्टवाचितया सत्तामात्रार्थकत्वासम्भवात् । एवमग्रे आसीदिति
कालविशेषसम्बन्धमोघनात् न निर्विशेषसिद्धिः । अत्र आसीदिति सृष्टि-
प्रागवस्थोच्यत इति लिखता भवतैव अवस्थाविशिष्टपरत्वमुक्तमिति कथं
निर्विशेषसिद्धिः । एवं ब्रह्मणः साक्षात् जगदुपादानत्वाङ्गीकोरे निर्विकार-
त्वध्रुतिविरोध इति तच्छ्रुतिबलात् साक्षादुपादानकारणमेक प्रधानारूपमा-
क्षिप्यते । तद्विशिष्टमेव तु ब्रह्म उपादानकारणमिति अस्मत्पक्षं निरासितु
यद्भवतोक्तम् (पु. १११) - 'परिणाम्युपादानत्वे निर्विकारत्वध्रुतिविरोधेऽपि
विवर्तोपादानत्वे दोषाभावात् सदादिशब्दानां प्रधानविशिष्टपरतया गौणोपा-
दानत्वकल्पनं न युक्त'मिति - तत्र - विवर्तोपादानत्वं हि किं वृश्चिकं प्रति गो-
मयस्यैव जगत्प्रति ब्रह्मणः ; किं वा रज्ज्वाः प्रातिभासिकसर्पं प्रतीवेति ।
नायः ; तर्हि गोमयस्यैव वृश्चिकत्वरूपविद्यमावस्याभावत्वेन तद्वदिह स्वी-
कोरे निर्विकारत्वध्रुतिविरोधापरिहारात् । न च विकाराणां अपारमार्थिक-

त्वात् न दोष इति शक्यम् । तर्हि परिणाम्युपादानत्वस्यैव ब्रह्मणि स्वी-
कारसम्भवेन तन्निषेधायोगात् ; अपसिद्धान्ताच्च । नान्त्यः ; प्रातिमासिक-
पदार्थस्य प्रागेव निरासेन तादृशाविवर्तोपादानत्वासिद्धेः । न च असाम्भते
गौणं ब्रह्मण्युपादानत्वम् ; प्रगवस्थाविशिष्टत्वस्यैव उपादानपदार्थतया तस्य
विशेषण इव विशेष्येऽपि निरावाधं स्थितेः माप्य एव प्रपञ्चितत्वात् ।

यत्तु सदेवेति वाक्ये सच्छब्देन प्रकृतिविशिष्टस्य ग्रहणात् 'आ-
त्मा वा इद'मित्यादौ आत्मादिशब्देन विशेष्यमात्रकथनात् कारणवाधयाना-
मैकार्थं नास्तीति—तत्र—सदात्मशब्दयोः सामान्यविशेषरूपेण एकार्थ-
बोधकतया दूषणानवकाशात् । न हि विष्णुः कारणम् , समापतिः कारणं
इति वाक्ययोः विष्णुरमापतिशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि ऐकार्थमङ्गोऽस्ति ।
न च सच्छब्दस्य प्रकृतिविशिष्ट इति शक्यार्थः । अपि तु सत्ताविशिष्ट
इत्येव । एवमात्मशब्दोऽपि न शरीरविशिष्टार्थकः । वस्तुतः शरीरम-
तिसम्बन्धिभूतं यत् तत्पर एव । एवं च यद्यप्यात्मशब्दस्य चिदचिद्वि-
शिष्टवाचित्वाभावात् शुद्धात्ममात्रपरत्वात् तद्ज्ञानेऽपि चिदचिद्रूपविशेषण-
ज्ञानाभावात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा नोत्पद्यत इति शक्या भवितुम-
र्हति ; अथापि इत्यमत्रावधेयम्—घटज्ञाने सति गन्धरूपादिकं ज्ञातं भवती-
ति कश्चिदाह । तत्र को भावः । यत्तावत् घटगतान् गन्धरूपादीन् अगृ-
हीत्वा केवलं घटत्वविशिष्टमभिमतप्रदणम् । तत्र सम्भक् घटज्ञानम् ।
तथा च घटो यथा ज्ञातव्यः तथा ज्ञापने चेत्—विशिष्टतदन्तर्गतत्वात् विशेष-
णार्णगूतान्यपि ज्ञातानि भवन्तीति । एवमेव सर्वस्यापि प्रत्यपकारत्वात्
आत्मनि यथावत् ज्ञाते सति तत्प्रकारत्वात् सर्वमिदं ज्ञातं भवतीत्यपि शक्यं
वक्तुम् । 'आत्मनि ज्ञाते' इति वाक्येन हि अग्रहोत्पादविशेषेण सर्वप्र-
कारेणात्मज्ञानमेव विवक्षितं युक्तम् । अतः स्वरसप्रतीतत्वादस्यार्थस्यात्मशब्दस्य
शुद्धात्ममात्रवाचिनः चिरनिश्चिनिष्टात्मपरत्वे लक्षणेति दोषो नोद्भवनीयः ।

वस्तुतस्तु प्रकृतसद्विद्यायां 'उत तमादेशंमप्राक्ष्य' ; येनाथुत ध्रुतं भवति अमतं मतं भवतीति उपक्रम सामान्यतः यत्तच्छब्दोवव ध्रुयेने । उपरि च 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्' इति कारणज्ञानेन कार्यज्ञानस्य वर्णनात् दार्ष्टान्तिकेऽपि कारणविज्ञानात् कार्य-विज्ञानमेव विवक्षितम् । तत्र च येनाथुतं ध्रुतं भवतीत्यत्र यच्छब्दः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टपरः स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं कारण-मित्यस्यार्थस्य सुन्दु स्थापनात् । एवं च येन सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टेन ध्रुतेन प्रागथुतं सर्वमपि कार्यमूत थुत भवति तं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट आदेष्टार किमप्राक्षाः इति ध्रुत्यर्थ इति उपक्रमे विशिष्टलाभो निराग्राह्य । तदनु 'सति कार्यकारणभावे मृन्मयन्यायेन सर्वं विज्ञातं भवेत् ; तदेव कथं' इत्याशङ्काया इहापि कार्यकारणभावोपपादनाय 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिवाक्यारम्भ इतीह सच्छब्देनापि प्रमाणप्रतिपत्तत्वरूपसत्ताश्रयत्वेन विशिष्टमेव गृह्यत इति सुज्ञानम् ।

एवं ध्रुत्यन्तरे 'तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकृत'मिति सृष्टं प्राक् तमोविशिष्टवस्तुसत्ताया प्रतिपत्तत्वात्, तम शब्दस्य च, 'अक्षरं तमसि लीयत' इत्यादिपर्यालोचनया चिन्मिश्राचित्परतया प्रकृते सच्छब्दः विशिष्टमेव वदति । एवञ्च 'आत्मा वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिचेतनविशेषसत्ता-माल्लोचिनीना ध्रुतोनामपि गतिसामान्यन्यायेन सर्वशारत्ताप्रत्ययन्यायेन च सर्वविशेषणोपसहारेण चिदचिद्रूपविशेषणविशिष्टत्वं स्वयमेव प्रतिपत्स्यत इति न आत्मादिशब्दानां विशिष्टपरत्वलक्षणाक्लेशः ।

किञ्च 'आत्मा वा इदमग्र आसीत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति' इत्यत्र स इत्यनेन शुद्धं ब्रह्म गृह्यते, उत विशिष्टम् ; नच, अविद्याशक्तितस्यैव आत्मनः ईक्षणकर्तृत्वसम्भवेन शुद्धे तत्कथनायोगात् । अतस्तस्य विशिष्टपरत्वे आत्मशब्दोऽपि विशिष्टपर एव अन्यथा तच्छब्देन विशिष्ट-

प्रदृणासम्भवात् तस्य पूर्वोक्तपरामर्शित्वात् । अतः कारणवाक्ये सर्वत्र विशिष्टमेव भवन्मतेऽपि गृह्यत इति कारणज्ञानादेव कार्यज्ञानस्य सर्वत्रोपपादनात् 'आत्मनि खल्वेरे दृष्टे' इति श्रुतावात्मशब्दोऽपि विशिष्टपर एव ।

अपि च सदेवेत्यादिवाक्ये सच्छब्देनात्ममात्रप्रदृष्टे तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य एवकारेण निषेधस्य भवतोक्तत्वात् अविद्याऽपि निषिद्धेति सृष्टे प्रागविद्यारूपदोषासिद्धौ जगदेव नोत्पद्येत । अतस्त्वन्मतेऽपि सदात्मादिशब्दा विशिष्टपरा । न च पारमार्थिकवस्त्वन्तरनिषेध एवात्र क्रियत इति अपारमार्थिकाविद्यासत्त्वमक्षतमिति वाच्यम् । तथा सति अपारमार्थिकस्य जगतः तदा निषेधस्य वाज्यात् प्रतीतस्यासिद्धिप्रसङ्गात्, अविद्यावदपारमार्थिकसर्वसद्भावोऽपि वाक्यार्थाक्षते । ब्रह्मण इवाविद्यादीनामपि कारणवाक्यान्तरप्रतिपन्नतया प्रामाणिकत्वाविशेषेणापारमार्थिकत्वासिद्धेश्च । न च सत्त्वमसीत्यादिना तदपारमार्थ्यनिश्चय, सदेवेति वाक्यार्थादिनिर्णयानन्तरमेव तदुपजीवितत्त्वमसिवावयार्थस्य निर्णयत्वात् । अत आत्म ब्रह्म नारायणादिवाक्येषु प्रकृतसद्विद्याया च चिदचिद्विशिष्टस्यैव कारणत्वेन निर्देश इति ।

एव च चिदचितो शुद्धात्मपरिणामत्वाभावात् मृद्दृष्टान्तानुरूप्य न भवतीतीदमपि निरस्तम् । विशिष्टस्य विशिष्टपरिणामरूपत्वात् । भवन्मत एव मृद्दृष्टान्तासङ्गति, विवर्तवादस्य भवदिष्टत्वात् दृष्टान्तरत्नेन च परिणामवादस्य दर्शितत्वात् । मृदो घटादिप्रकृतित्व परिणाम्युपादानत्व-रूपमिति भवताऽप्युक्तम् । न च रज्जुसर्पादिदृष्टान्ता श्रुत्या कुत्रापि दर्शयन्ते । न च रज्जुसर्प इति कश्चिदस्ति । अत एव मृद्दृष्टान्तरत्नेन प्रकृतित्व ब्रह्मण इति कथनात् भगवतो वादरायणस्यापि 'प्रकृतित्वेति सूत्रे परिणाम्युपादानत्वमवेषम् । कण्ठोक्त च 'परिणामादि'ति । न च सूक्ष्म-चिदचिद्विशिष्टस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्ट प्रति उपादानत्वमित्युक्तौ अन्तर्तो

विशेषणस्य विशेषणं उपादानमित्येव पर्यवस्यति । न खलु सूक्ष्मान्तस्थ-
त्वमात्रेण ब्रह्मणः प्रकृतित्वम्, तथा सति मृदन्तस्याकाशस्य घटप्रकृतित्व-
प्रसङ्गादिति वाच्यम् ; वैषम्यात् । आकाशे अन्तस्थित्यतिरिक्तस्या-
वस्थाविशेषस्याभावात् मृच्छब्दस्याकाशपर्यन्तार्थकत्वाभावाच्च न घट प्रति
प्रकृतित्वम् । इह तु यथा 'न जायते म्रियते' इति प्रतिपन्नस्य जीवात्मनः,
'आत्मा देवो जात मनुष्यो जात.' इत्याद्यनुभवबलेन देवादिशरीरविशिष्टत्व-
रूपस्य देवादिशरीरनियन्तृत्वात्मकावस्थाविशेषस्य सत्त्वात्तेन रूपेण कार्यत्वम्,
ततः प्राक्तनावस्थाविशेषरूपेण च कारणत्वम्, तथा ब्रह्मणोऽपि सूक्ष्मचि-
दचिन्नियन्तृत्वावस्थाविशिष्टस्य स्थूलचिदचिन्नियन्तृत्वरूपावस्थापन्न प्रति
कारणत्वमिति साक्षादेवोपादानत्वसिद्धिरिति । शरीरवाचिना च तद्विशिष्टात्म-
पर्यन्तवाचित्वात् कारणवाचिशब्दो विशिष्टपरः स्वरसत एव ब्रह्मण कारणत्व
ब्रवीतीति । एवं सदात्मादिशब्दोक्तस्य ब्रह्मणः इदशब्देनापि स्थूलान्तर्या-
मिपर्यन्तार्थकेनोक्तत्वात् इदपदसामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । न च तत्र लक्षणा
(पु. ११२) ; विशिष्टवाचिताया विस्तरेण भाष्यादो स्थापनात् । सामा-
नाधिकरण्योपपत्तये सच्छब्दस्य ब्रह्मशरीररूपार्थलाक्षणिकत्व नैव स्वीकुर्म
इति तथा दूषणमनुक्तोपालम्भः ।

यत्तु (पु. ११३) 'तमादेशमप्राश्य' इत्यत्रादेशशब्द उपदिश्यमा-
नार्थक इति तत् आदेशोपदेशयोः विभिन्नार्थकत्वस्य लोकावेदव्याकरणप्रसि-
द्धस्यापरामर्शनिवन्धनम् । पराक्रान्त चेह मूरिभि । 'आत्मनि खन्वंरं दृष्टे
श्रुते मते ज्ञाते इद सर्वं विदितं भवती'ति वाक्यान्तरानुमारात् उपदिश्यमा-
नार्थवाचीति कथन तु पृष्ठताडनेन दन्तमङ्ग एव । तत्र वाक्ये तत्सापक-
लेशाभावात् । येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रकृतवाक्यममशीलवाचस्य । यत्तु
उपदिश्यमानात्मवस्तुज्ञानजन्य सर्ववेदनमिति ज्ञानयोर्जन्यजनकभावकथनम्,
तत् यथायस्थितवानयार्थापरिज्ञानादित्यलमिहाधिकेन ।

यदापि घटस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्वरूपं न परमार्थतः सत्यम् ; किं तु सत्यं घटस्वरूपं मृदेवेति मृदादिदृष्टान्तेन सम्भवदुक्तिकतां प्रदर्श्य ब्रह्मातिरिक्तमिथ्यात्वं येनाधृतमिति वाक्येन बुबोधयिषितमिति—तदसत् । कम्बुग्रीवादिमत्त्वादीनामनाधितत्वेन सत्यत्वेनैव लोके ग्रहणात् ; रज्जुसर्पदृष्टान्ताकथनेन त्वदभिमतार्थस्य ध्रुत्वमभिमततायाः स्पष्टत्वात् । रज्जुज्ञाने सति सर्पज्ञानादिनिवृत्तिब्रह्मज्ञानेन मिथ्याभूतसर्पज्ञाननिवृत्तेरेव वर्णनीयत्वेन येनाधृतमपि ध्रुतं भवतीति सर्वं विज्ञातं भवतीति ध्रुतार्थस्य त्वन्मतेऽसम्भवाच्च ।

न च मृद्धटस्यले शरीरशरीरिभावाभावेन 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेने-' ति दृष्टान्तवर्णनं कथमिति शङ्क्यम्—'न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वाशेन साम्यमपेक्ष्यत' इति वदता भवतैवास्य समाहितत्वात् । भवन्मते 'मृत्तिकेत्येव सत्यं' इत्यत्र इतिकरणादेः वैयर्थ्यमित्यादयो दोषाः सन्तीत्यन्यत्र विद्वारः । सच्छब्दस्याविभक्तनामरूपावस्थार्थकत्वं तु न वयं ब्रूमः । किन्तु 'अम आसीदेकमेवे'त्यत्र एकशब्दस्य 'बहु स्यां प्रजायेये'ति बहुशब्दप्रतिनिर्देशरूपत्वात् तत्र विभक्तनामरूपावस्थावत्त्वं बहुत्वोक्त्येवाल एकत्वोक्त्याऽविभक्तनामरूपकत्वं सिद्धयतीति । एवं च सदेवेत्यनेन 'असत्' इति एकमेवेत्यनेन 'अनेकं विभक्तनामरूपं न' इति अद्वितीयमित्यनेन निमित्तकारणान्तरयुक्तं नेत्यर्थलाभः । अस्य वाक्यस्य भवदभिमतार्थासम्भवश्च प्रागुपक्रम एव विस्तृत इत्यलमधिकेन ।

'अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत' इति अक्षरविद्याऽपि सविशेषपरैव ; नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यन्मनोनि परिपश्यन्ति धीराः इति तस्य नित्यत्वविभुत्वसर्वगतत्वसुसूक्ष्मत्वजगत्कारणत्वविशिष्टतया यथावस्थितज्ञानब्रह्मदृष्टमानवेनोक्तत्वात् । यत्र द्वादशमित्याद्युक्तादृश्यत्वाप्राज्ञत्वादिवत् नित्यत्वादिधर्माणां कालपरिच्छेदराहित्यादिरूपाणामभावात्मकत्वेऽपि ब्रह्मधर्मत्वं दुरपह्ववम् । अन्यथा तस्य धर्मिस्वरूपत्वे धर्मिसिद्धयैव तस्मिन्

धर्मविषये विवादस्य तत्साधनस्य चायोगात् । दृश्यत्वाद्यमावानां तुच्छ-
साधारण्येन ब्रह्मणस्तुच्छतापत्तिपरिहाराय कस्यचिद्भावस्वरूपधर्मस्य स्वीकर्तव्य-
त्वाच्च । न च (पु. ११६) तुच्छत्वव्यावृत्तये सुसूक्ष्ममित्युक्तमेवेति वा-
च्यम् । तस्यापि स्थूलत्वाभावरूपत्वे तुच्छतापत्तेरवारणात् । न हि तुच्छं
स्थूलम् । सुसूक्ष्मत्वस्य भावरूपत्वे तु सिद्धं सविशेषत्वम् । एवंभूत-
योनित्वस्य नित्यत्वाद्यविशेषेण निर्दोषस्यारोपितत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावादापि
सविशेषत्वसिद्धिः । धाराः परिपश्यन्तीति स्थाने यदि मूढाः आम्यन्ति
भ्रमज्ञानेन गृह्णन्तीति स्यात्—तदैव तेषां शोभेत । धारशब्दार्थो धैर्य
क्रमेण निर्विशेषवस्तुसाक्षात्कारो भविष्यतीति बुद्धिदाह्यमित्युक्तिस्तु तस्यैव
गगनकुमुदमायमानतया निर्विषया । एवं परिपश्यन्तीत्युक्त्वा तत्र परिशब्देन
च विधिपविशेषणविशिष्टार्थविषयकधारकर्तृकसाक्षात्कारसिद्धौ अद्वैतमिति
प्रागुक्तं विहितदर्शनव्यतिरिक्तविषयमिति न्यायसिद्धम् । एवं वस्तुनः सवि-
शेषत्वे, 'अक्षरं यत्तदद्वैतम्' मित्येवं निषेधमुखेन निरूपणोपक्रम कुन इति
चेत्—तावता न सविशेषत्वमवास्तवमिति त्थेतरमित्यन्विः ; किन्तु सविशेष-
वस्त्वन्तरसाजात्येन चिदचिद्रूपजगतो ब्रह्मैतन्मो मा भूदिति वस्त्वन्तर-
विसजातीयत्वव्युत्पादनायैव तथाऽऽरम्भ इति । उपरि 'यस्मात् परं नापर-
मस्ति किञ्चित्, यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्' इति वाक्येऽपि
परं, अपरमिति पदद्वयं एकमेव नञ्पद च पश्यता, यदपेक्षयाऽन्यद्वर्तमान
यदपेक्षया स्वरूपत उत्कृष्टं न भवति यदपेक्षया सूक्ष्मं न भवति ; यद-
पेक्षया गुणतोऽप्युत्कृष्टं विभु च न भवति । किन्तु सर्वं तद्विन्न स्वरूपतो
गुणतश्च निकृष्टं स्थूलं चेति वास्तवार्थज्ञानं सुलभमिति न तत्र निर्विशेषसि-
द्धिः । तत्रैव च 'वृक्ष इव स्रग्धो द्विवि तिष्ठत्येकस्त्रेनेदं पूर्णं पुराणं सर्वं'
मिति तस्य वृक्षवत् अविचाल्यत्वं श्रीमति परमे व्योम्नि विद्योतमानत्वं सर्वजग-
द्यापित्वं, विलक्षणदिव्यमद्भुतविमलविशिष्टवादि च मुक्तकण्ठं श्रुतिराहति

विद्येयं सविशेषपरेत्येवाक्षरविदा निष्कर्षम् ।

एवं 'सत्यं ज्ञान'मिति वाच्यमपि सविशेषपरम् । अस्य कारण-
वाक्योक्तप्रसङ्गलक्षणपरत्वात् कारणवाक्येषु च सविशेषत्वैवोक्तत्वात् । ब्रह्मश-
ब्दो हि वृद्धत्वात् वृक्षणत्वाच्चेत्यादिना निरतिशयगुणगणार्थवाचक इति प्रा-
गभ्यधाम । आत्मशब्दोऽपि शरीरप्रतिसम्बन्धिनि लोके प्रयुज्यमान वस्तुत
शरीरादीनामभावे न घटत इति सविशेषपर एव । एव कारणवाक्यानां चिद-
चिद्विशिष्टपरत्व प्रागेवोक्तम् । न च सत्यत्वादे विशिष्टलक्षणत्वे विशेषणस्या-
पीद लक्षणमिति शङ्कनीयम्-न हि पृथिवीत्वविशिष्टस्य किञ्चिद्विशिष्टं गन्ध-
वत्त्वं कथ्यमानं पृथिवीत्वस्यापि भवेदिति कश्चिच्छङ्केत । विशेष्यलक्षण-
स्यैव विवक्षितत्वात् । तावता वस्तुना न निर्विशेषत्वम् । न च (पु. ११७)
विशेषाणां सामान्यपूर्वकत्वात् जगत्कारणस्य सविशेषत्वे तस्यापि सामान्य-
पूर्वकत्वमावश्यकमिति तस्य न सर्वजगत्कारणत्वमिति वाच्यम्-प्रागेव दूषि-
तत्वात् । सविशेष सर्वं कार्यमेवेति व्याप्ते सविशेषनित्यत्वबोधकश्रुत्यैव
निरासात् । परैरपि परमाण्वादोनां सविशेषाणामेव नित्यत्वस्वीकाराच्च ।
निर्विशेष न सामान्यमिति न्यायेन सामान्यस्थले किञ्चिद्विशेषस्यावश्यकत्वा-
च्च । सविशेषत्वे विशेषाणां व्यावर्तमानत्वात् मिथ्यात्व स्यादिति चेन्न-
तस्य मिथ्यात्वसाधकताया अपि प्रागेव निरासात् । सत्यमिति कस्य विशेष
इति चेत् वस्तुविशेष । निर्विकार सविकारमिति वस्तु द्विविधम्, तत्र
निर्विकार सत्य वस्तुविशेष इति । सर्वमिथ्यात्व तु मिथ्यैव । यस्मात्
सदा 'अस्ती'ति केवलं वक्तुं शक्यते, न तु विकारान्तरवचया ; तस्मात्
ब्रह्म सत् सत्यमिति वदद्विरस्माभि सच्छब्दपर्याय सत्यशब्दो निर्विकार-
पर इति निरूप्यत इति किं तत्र बाधकम् । एव सत्यं ज्ञानमित्यत्र ज्ञान-
शब्देनापि सविशेषसिद्धिः ; निर्विशेषनिराश्रयानुभूते निरस्तत्वात् । तादृ-
शानुभूतिमत्तत्वेन शब्देनोक्तत्वात् । यत् अर्शआद्यजन्तो ज्ञानशब्द इति

विषयवाच्यदीपिकात्किं धृत्यक्षराननुगुणेति-तन् तस्या एव सस्वरध्रु यक्षरा-
नुगुणत्वात् त्वदभिमतेश्च स्वराननुगुणत्वादुपेक्ष्यमेव । अनो ज्ञानविशिष्टपर-
त्वात् ज्ञानशब्दस्यासदिष्टलाभ ।

किञ्च भवन्मते एतल्लक्षणवाक्य किमर्थं प्रवृत्तम्, पूर्वं जगत्कारणत्वेन
प्रमिते वस्तुनि वस्तुतो निर्विशेषत्वं जगत्कारणत्वाहिन्य बांधयितुमिति चेन्न-
उक्तस्य निषेधायोगात् । अत्र तद्राहित्यभोषकपदामावाच । अनृतनड-
परिच्छिन्नव्यावृत्तिरेवकत्वपक्षेऽपि जगत्कारणत्वाभावस्यासिद्धे । व्यावृत्ति-
श्चेत् ब्रह्मैव वा ? अन्यथा वा ? नाथ, तर्हि पूर्वमेव व्यावृत्त्या ज्ञातया
भाव्यमिति वाक्यारम्भो व्यर्थः । अन्येति चेत्-सिद्ध सविशेषत्वम् । अभा-
वरूपवर्ध इत्युक्त इति चेत्-‘एकमेवाद्वितीय मिति श्रुतिभ्याकाप । भाव-
रूपधर्मानिषेधपरतया सङ्कोचश्चेत्-भावमापि प्रामाणिक धर्मं श्रीकृत्य निमित्त-
कारणादिनिषेधपरतया सङ्कोचवर्णनेन किमपराद्धम् ।

अपि चास्य समानाधिकरणवाच्यत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन एकार्थ-
वृत्तित्वस्य सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽवर्जनीय । यत्तु
(पु. ११९) भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानां एकमिन् वृत्ति सामानाधिक-
रण्यामिति महनीयकृत्यव्याहृतस्य अद्वैतपक्षपाल्यवर्चाननागोजिमदृवाक्येन
‘सामानाधिकरण्यं च एकार्थविशेष्यकरोधननक्तमेव, न तु प्रवृत्तिनिमित्त-
भेदगर्भम्’ इति शब्दैर्दुशेष्टरूपेण बाधवर्णनम्-तदत्यन्तदुम्यम् । नागा-
जिमदृऽपि हि नैव वस्तु पारयति, यत्र ‘अनुप्रिद्धमिव ज्ञान सर्वं शब्देन
भासत’ इति न्यायेन ज्ञानसामान्ये विशिष्य च शब्दराधे तत्तदर्थानां
तत्तच्छब्दप्रकारतयैव भावात् अनन्त शब्दरूपमकारभेदस्यावर्णनीयत्वात्
समानाधिकरणवाच्ये नाना विशेषप्रविशिष्टकिञ्चिद्विशिष्टप्रकरो धो वैयाकरणमते
दुरपहव । एतावता शब्दरूपविशेषणसिद्धावपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूत
विशेष्यनिष्ठ किञ्चिन्न सि धनीत्येतत्तु शक्यमालोचयितुम् । तत्रेदं समाधानम्-

अवश्य तु केनचिद् प्रकारेण भाव्यम् । तत्र शब्दस्य अर्थप्रकारतया सर्वत्र भानस्य वैयाकरणैरे स्फुट निरासात् शब्दातिरिक्तमेव किञ्चित्प्रकारी-
भवतीत्यास्यीयते । तच्च यदि किमप्यन्यत्र भवति । तर्हि अन्ततो गत्वा
तत्पदवाच्यत्वरूपं सुवच भविष्यति । अत एव कौकिल पिक इत्यादौ
पिकशब्दस्य पिकपदवाच्यं लक्षणा । एवमन्यत्र द्रष्टव्यम् । पिकपदवाच्यत्व
वा वाच्यतासम्बन्धेन पिकपदमेव वा प्रकार । ततश्च वाच्यत्वरूपाविशेषो-
ऽपरिहार्य । इयं च लक्षणा, यत्र वाच्यार्थस्वीकारेण प्रवृत्तिनिमित्तमेदो
रक्षितुं न शक्यते, तत्र । न च प्रकृते एवमगति । सर्वथा तु सविशेषत्व
सिद्धमेव ।

यदापि, 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचन'मिति सूत्रे सा-
मान्यवचनमित्यस्य महामान्ये 'अद्ये देवि सरस्वति . एतानि ते अग्र्ये
नामानि' इति प्रत्युदाहरणदानात्, तत्रैव कैयटे पर्यायशब्दानामपि सामा-
नाधिकरण्यात् अनिद्यमानवत्त्वनिषेधात् निघातेप्रसङ्ग इत्युक्तत्वाच्च पर्याय-
शब्दानामपि सामानाधिकरण्यमस्तीति प्रवृत्तिनिमित्तमेदोऽनावश्यक इति
नागोजिमहानुसारेणोक्तम् । तदिदं यथावस्थितभाष्यकैयटार्थप्रतिबोधनेन
पराकुर्म ।

तत्र सूत्रस्य व्ययमर्थ — सामान्यवचन विशेष्यवाचकं पदं समा-
नाधिकरण विशेषणवाचके आमन्त्रिते पदे परे नाविद्यमानवद्भवति । अतो
निघातो भवतीति । यथा 'अग्ने नेजस्विन्' इत्यत्र तेजस्विन्निति निघातः ।
निघातोऽनुदात्तत्वम् । आमन्त्रितमित्यस्य सम्बोधनप्रथमान्तमित्यर्थ, 'साम-
न्त्रित'मिति सूत्रात् । अत्र सामान्य साधारणधर्म जातिरसण्डोपाधिर्वा ।
अतो जातितद्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानां पदानां मध्ये जातिप्रवृत्तिनिमित्तकं पदं
विशेष्यमिति न्यायपर्यालोचनया सामान्यवचनपदस्य विशेष्यवाचिपदमित्यर्थ
इति तावन्नास्ति । माणवकजटिलकाध्यापकेत्यत्र अध्यापकपदापेक्षया जटि

लक्षपदस्यापि सामान्यवचनत्वस्य काशिकादिमिद्धतया जात्यखण्डोपाधि
 भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकस्यापि विशेष्यपदस्य प्राप्त्या । । अतः लोके सामा-
 न्याकारेण पूर्वं ज्ञात पश्चाद्विशेषाकारेण गृह्यते इति पूर्वज्ञात विशेष्य, पश्चात्
 ज्ञात विशेषणमित्यनुभवानुमारात् सामान्यवचनपद विशेष्यवाचकार्थकमि-
 त्युक्तम् । एव सामान्यवचनमिति निर्देशात् एतत्समानाधिकरणमामन्त्रित
 विशेषवचनमित्यर्थसिद्धम् । अत एव 'विभाषित विशेषवचने' इत्युत्तर
 सूत्रे 'सामान्यवचनपदवत्तैव सिद्धत्वात् विशेषवचन इति पद स्पष्टार्थ'मित्युक्त
 काशिकायाम् । विशेषवचनत्व नाम विशेषाकारवाचित्व भेदकव विशेषण-
 पदत्वमिति यावत् ।

एवमन्ततो विशेष्यवाचकपदमित्यर्थाङ्गीकारे लोके विशेष्यविशेषण
 भावस्य विवक्षाधीनत्वात्, नीलमुत्पलमित्यादौ उत्पलपदेन रक्तोत्पलादिग्रह-
 णप्रसक्तौ नीलमिति विशेषण, नीलपदेनातसीरुमुमादिग्रहणपरिहाराय
 उत्पलमिति विशेषणमित्युभययाऽप्युक्तिसम्भवात् सर्वमेव विशेष्य विशेषण
 चेति विशेष्यविशेषणभावानापन्नसमानाधिकरणपदद्वयाभावात्, 'स्वसमाना
 धिकरणे आमन्त्रिते पदे परे स्व (किञ्चित्पद) अविद्यमानवन्न भवतीत्येव
 वाच्यार्थस्य मूलाभिमतत्व निष्कृष्यत इति अस्यांशस्य सामान्यवचनपदा
 भावेऽपि सिद्ध्या तत्पद व्यर्थमित्याशङ्का परिरुं, 'अध्ये देवि सरस्वति'
 इति प्रयुदाहरण दत्त माये । अयमत्र माप्याशय - प्रयज्ञाधिक्येन
 सामान्यवचनमिति प्रयुज्जान पाणिनिर्न व्यर्थप्रयोक्ता भवति । अता यथा
 पदयोर्विशेष्यविशेषणमात्र भेदभेदकमात्रापन्नार्थकत्व सामान्याकारविशेषा
 कारवाचित्वम्, तत्रैव नामन्त्रिते इति सूत्रस्य प्रवृत्ति, यत् तत्र, यथा
 पर्यायप्रयोगे, तत्र नास्य प्रवृत्तिरिति सूत्रहृन्मन्यते । तथा च
 प्रयुदाहरणम्--'अध्ये देवि सरस्वति' इति । उपरि 'एतानि ते अध्ये
 नामानि' इति सर्वथा नामधेयत्वकथनत् नाम्ना च विशेषपरत्वेन एकनाम

ध्याव्यावर्तितव्यक्तिव्यावर्तकत्वस्यान्यत्र नामधेयेऽभावेन निरुक्तविशेष्यविशेष-
पणभावाभावात् इदं प्रत्युदाहरणमिति । ईदृशप्रत्युदाहरणस्य लसद्भावा-
देव, सामान्यवचनमिति पदस्य स्वरसतो विशेषवचन इति पदघटितोत्तर-
सुत्रान्तर्गतत्वस्वीकारेऽपि योगविभागेन पूर्वसूत्रेऽपि सम्बन्धो भाष्यकृदिष्टः ।
यद्यपि 'हेरे दयाळो नः पाहि' इत्युदाहरणे हारिपदाव्यावर्तितव्यक्तिव्यावर्त-
कत्वदयाळुपदस्य नास्ति ; अथापि अदयाळुत्वदशायामपि हारित्वमिति
स सामान्याकार इति भावः ।

ननु घटो घट इति पर्यायपदप्रयोगाभावात्, अध्ये देवीत्यादेरवि-
शेषेण नामत्वे कथं सह प्रयोगः । अतः समानाधिकरणपदोक्तं सामाना-
धिकरण्यमेवात्र दुरुपपादमित्याशङ्कामपाकर्तुं कैयटेनोक्तम्, 'पर्यायशब्दाना-
मपि सामानाधिकरण्यात् अविद्यमानत्वनिषेधात् निघातप्रसङ्गः' इति ।
शब्दानां पर्यायत्वं तावदास्ताम् । अथापि भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानामेकास्ति-
न्नर्थे वृत्ति सामानाधिकरण्यमिति निरुक्तं सामानाधिकरण्यमक्षतामिति तदा-
शयः । इदमत्राकूनम्—पर्यायशब्दो द्विविधः । प्रवृत्तिनिमित्ताद्येऽपि
भेदरहितः, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकश्चेति । आद्यविषये तु न सह प्रयोगः ।
अतो घटो घट इति नापत्तिः । एकार्थविशेष्यकत्वमात्रस्य सामानाधि-
करण्यस्य रूपत्वे तु एतन्नयोगापत्तिर्दुर्विरैव । अन्यविषये तु सहप्रयोग इष्टः ।
प्रवृत्तिनिमित्तभेदसत्त्वात् । कथं नामसु प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेत्—एक-
स्या एव व्यङ्ग्येनेकानि नामानि नूतमर्थविशेषावबोधनायैव क्रियन्ते । तत्र
अधिनयाशब्देन हन्तव्यत्वविरोधाकारविशेषः, देवीत्यनेन द्योतमानत्वाकारो
वाध्यत इत्येवरीत्या माव्यम् । न चैरामतिप्रसक्तत्वात् कथमेतत्पुरस्कारे-
णैव नामत्वमिति मन्तव्यम्, हन्तव्यत्वानाश्रयवस्त्वन्तेर यत्रातिप्रसक्ति-
सम्भावना तद्व्यवृत्त एतन्मात्रवृत्ति-हन्तव्यत्वविरोधाकारस्यैव विशिन्य प्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वेन यागविशेषे उद्भिदादिशब्दवत्प्रवृत्तिसम्भवेनादोषात् । एवं

देवीत्यादावेतन्मात्रनिष्ठयोतमानत्वविशेषादिकमव प्रवृत्तिनिमित्तम् । ते च
धर्मा मिथो मित्राः । सम्भवन्त्येव व्यव्यामेकस्यामप्यनेके इतरावृत्तयो
धर्माः । परं तु तेषामेकमात्रनिष्ठत्वात् एकधर्माव्यावर्तितन्यक्त्यावर्तकत्व-
मन्यस्य धर्मस्य नास्ति । अथाप्युपपन्नं सामानाधिकरण्यमिति । नाम-
धेयस्थले च प्रवृत्तिनिमित्तानां सासिद्धिकत्वे यावदाश्रयमावितया एकनामा-
व्यावर्तितदशाव्यावर्तकत्वमन्यस्य नास्तीति स्पष्टम् । तेषां कादाचि कत्वेऽपि
उपलक्षणविधेयैव शक्यतावच्छेदकत्वात् अन्यथा सार्वकालिकनामत्वानिर्वा-
हात्, हरे दयाळो इतिवदपि न विशेष्यविशेषणभावः । मित्रप्रवृत्तिनि-
मित्तकत्वं त्वक्षतम् । सूत्रकोरणापि सामान्यवचनविशेषवचनपदे प्रयुज्या-
नेन प्रत्युदाहरणस्थले प्रवृत्तिनिमित्तयो सामान्यविशेषरूपत्व नास्तीत्येवमेव
सुच्यते ; न पुनः सर्वात्मना तत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाभावः ।

एवं च मूत्रे भाष्ये कैयटे वा प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽनास्तीत्यनुक्ततया
नागोजिमट्टकल्पनमद्वैताभिमानमूलमेव । ये पुनरेतावत् परिशीलयितु न
पारयन्ति, तैरप्यन्ततस्तत्पदवाच्यत्वरूप प्रवृत्तिनिमित्त सुत्रोधमपरिहार्यम् ।
स्वीकृतं च यदृच्छाशब्दानां शब्दस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमिति कथङ्कार
अध्ये इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावः । अतः शंकरवाक्यमनादरणीय-
मेव । आद्रियता वा कथञ्चिदनुकूलार्थवर्णनेन । यथा—एकार्थविशेष्यकेत्यु-
क्तत्वात् विशेष्यताया प्रकारतानिरूपितत्वाद्विशेष्यसहचरित प्रकार प्रवृत्ति-
निमित्तं तेनापीप्यत एव । एवं च 'न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भ' मिति
वाक्यस्य भेदभेदकमावापन्नतादृशप्रवृत्तिनिमित्तगर्भं नेत्यर्थ इति । नास्ती-
त्वाकं निर्भरः । अवर्जनीयः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सामानाधिकरणवाक्यसामान्ये
इत्येतत्तु स्थापयाम ।

अतः सत्यं ज्ञानमित्यत्र विनैव लक्षणा सत्यत्वज्ञानत्वादिधर्मा प्रती-
ताः परित्यक्तुमशक्याः । न च ते न प्रतीयन्ते । तथा सति एकेना-

नृत्यावृत्तिः, अन्येन जडव्यावृत्तिः, अपरेण परिच्छिन्नव्यावृत्तिः क्रियत इति भवदीयव्यवस्थाया एवासम्भवापातात् । एतादृशव्यावृत्तिप्रतीतिबलादपि न सत्यादिपदवाच्यत्वं सत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तम्, तथा ज्ञानस्येदृशव्यावृत्त्य-
प्रत्यायकत्वात् । अतो भिन्नाभिन्नतावद्भ्रमवत्त्वमवर्जनीय ब्रह्मण इति ।

यत्पुन (पु. १२०) सदेवेति वाक्य पुनर्गृहीत्वा अद्वितीयश्रुतिः स्वगतविशेषमपि न सहत इत्युक्त्वा, 'जगदुपादानस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्ता-
धिष्ठातृन्तरनिवारणेन विचित्रशक्तियोगप्रतिपादनपरत्वादाद्वितीयपदस्ये' ति श्रीभाष्यार्थनिषेधनम्—तत् शाङ्करोपनिषद्भाष्यविरुद्धमित्यारम्भ एवास्माभि-
रदर्शि । सत्पदेन च 'येनाश्रुत'गिति वाक्ये यत्पदेन गृहीतमेव गृह्यते ।
[पु. १२१] इति स्वीक्रियत एव । तत्र च सच्चिद्विद्विशिष्टविशिष्टपर
इति प्रागेव समर्थितम् । अत्र सत्पदार्थं एकपदार्थमाद्वितीयपदार्थं च प्रति
इदपदार्थस्योद्देश्यत्वम्, न तु एकपदार्थादे सत्पदार्थेऽन्वय —इति यदुक्त
तत्र ह्यम्—तथा सति एकेद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदात् । अत एक-
त्वाद्वितीयत्वविशिष्टसद्रूपत्वमिदंपदार्थोद्देशेन विधीयते । विशिष्टविधाने तु
न वान्यभेदः । अत्र वेदान्तिसम्मतो वैशिष्ट्यवर्णनप्रकारो विस्तरमियेह
न प्रदर्शयते ।

सदेवेत्येवकारेण शून्यव्यावृत्तिर्भवन्मते न सिद्धयति, सच्चिद्विद्वत्त्वा-
सच्चिद्विद्वत्स्य च धार्ममात्रपरत्वे एकेनान्यव्यावृत्त्यसम्भवात् । सत्ताविशिष्ट-
वाचिद्वं तु सच्चिद्विद्वत्स्य सविशेषभिरुणा भवता दुर्वचम् । अद्वितीयमि-
त्यत्र द्वितीयपदेन, 'असिद्धितीयोऽनुससार पाण्डवंम्', 'ताते चापद्वितीये
वहति रणधुरा' इत्यादाविव साजात्याविवक्षणात् सर्वनिषेध (पु. १२२)
इति न शक्यं वस्तु, दृष्टान्तेऽपि पाण्डवानुसारित्वे रणधूर्वहत्वरूपसाजात्य-
स्थेननिर्वचनपूर्वं सुवचत्वात् । तेजोविन्दूपनिपत्तु न सर्वप्रामाणिकपरि-
गृहीता । तेन तत्रत्यं, 'सत्रातीय न मे किञ्चिद्विजातीयं न मे कश्चित् ।

स्वगतं च न मे किञ्चित् न मे भेदत्रय भवेत्' ३. ४७ इति वाक्य न प्रकृतध्रुत्युपवृष्टं भवितुमर्हति । किं च तत्र, 'मे इत्येतेन भवन्मतसिद्धोऽहमर्थस्तदवच्छिन्नात्मा वा गृह्यते चेत्—तत्र भेदत्रय भवद्विरेष स्वीकृतमिति तद्विरोधः । शुद्धचैतन्य तु न 'मे' इत्यस्यार्थ , अपसिद्धान्तात् । अतस्तद्वाचिनार्थकमपि । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अस्मत्पक्षे सम्यगुपपत्तिः प्रागेशेक्ता । त्वन्मत एव तदनुपपत्ति । एकमित्युच्यमानं निर्विशेषं सविशेषं वा । नाय ; तस्याज्ञेयत्वेन तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया असम्भवात् । नास्त्य ; सविशेषत्वे एकत्वं नास्तीति भवतैशेक्तवान् । तद्विरोधात् , निर्विशेषपरत्वनिरूपणमहाच्च ।

ननु सविशेषकारणवादे सर्वविज्ञानं कथम् ; विशेषाणां कार्यत्वावश्यकत्वेन तत्कारणस्य विशेषज्ञानेनाज्ञातत्वात् इति चेन्न-विशेषश्चेत् स कार्य एवाति नियमाभावात् । कार्यत्वाकार्यत्वयोः शास्त्रैकनिर्णयत्वात् । किंच इदमित्यस्य उपरि सृष्टिवाक्येषु निरूप्यमाणसृष्ट्यवस्तुमात्रपरत्वस्य प्रकरणबलसिद्धत्वात् , तावन्मात्रस्य सविशेषज्ञानेन ज्ञेयता घटन एव । अविशेषेण इदमित्यनेन सर्वप्रहणमिति च प्रकरणविरुद्धम् । भवन्मते इदमित्यनेनानाद्यविद्या गृह्यते , न वा ' गृह्यते चेत् अहं तदभाव सिद्ध इति कथमनादिता ? कथं च सृष्टि ? न चेत् अविशेषेण सर्वप्रहणमिति कथम् ? अद्वितीयमित्यस्याधिष्ठातृ-तरवारकत्वं सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनार्थत्वं तस्य पदस्य कथमिति न शक्यम्—अन्यस्याधिष्ठातृत्वं तस्यैव सृष्टिस्योत्सृष्टि-संहारकर्तृत्वेन ब्रह्मरुद्रादीनां इदमित्यनेन कार्यतया गृहीतानां तद्विज्ञानज्ञेयत्वेऽपि केवलोपादानभूतप्रकृतसद्वस्तुज्ञानज्ञेयत्वाभावात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा नोपपद्यत इति शङ्कापरिहारार्थत्वेन प्रकृतोपयोगात् । 'तदैक्षत बहु स्यामिति उपादानस्यैव सङ्कल्पाश्रयत्वस्यापि वक्ष्यमाणतया कथमुपादानकारणस्य सङ्कल्पाश्रयत्वमिति शङ्कापसक्तिवारणायद्वितीयमिति निमित्तान्तरनिषेधस्या-

वश्यकत्वाच्च । अन्यथा अंचतनोपादानपक्षपरिहारासम्भवेन चेतनाचेत-
नात्मकसर्वप्रपञ्चविज्ञानासिद्धे । एव विविधगुणविशेषाभिधायिकारणवा-
क्यान्तरानुरोधेनापि सद्विधावाक्यस्य निर्विशेषपरत्व निरसनीयम् । न च
सर्वशास्त्रापत्यय-न्यायेन कारणवाक्यान्तरेष्वपीद निर्विशेषत्वमुपमाह्रियते ।
एव च गुणाना मिथ्यात्वन निर्वाह (पु १२३) इति वाच्यम्—तत्तदुक्त-
गुणानामेवात्त तेन न्यायेन उपसहारेण निर्विशेषत्ववाधात् । सर्वशास्त्रापत्यय-
न्यायो हि धर्मोपसहाराथ । न च निर्विशेषत्व धर्म , तस्य धर्म्यमित्त-
त्वात् । सर्वज्ञत्वादिस्तु तद्धर्म ।

किञ्च सिद्धे निर्विशेषत्वे सविशेषत्व मिथ्येति निर्वाहशङ्का । तदेव)
न सिद्धयति । किं समुणवावयान-तरस्थितात् निर्गुणवाक्यानिर्विशेषताम् ,
किं वा पूर्वस्थितात् ? नाद्य , पूर्वप्रतिपन्नपगुण शिरोधेनासङ्गातविरोधि व-
न्यायेन निर्गुणपदस्य सद्विरुद्धार्थविषयकशाब्दबोधजनकत्वस्यैवासम्भवेन स्वत-
एव उक्तन्यातिरिक्तविषयकतया सङ्गुचितत्वमिद्धे । नान्त्य , परमात्मग-
ताना सर्वज्ञत्वादौना श स्थावसेयाना पूर्वप्रतिपन्नत्वाभावे निर्गुणपदस्य लो-
कावगतचिदचिद्गुणमात्रोपस्थापकतया तदभावस्यैव ब्रह्मणि प्रतीच्या विरो-
धाभावेन पश्चात्समुणवावयैरपूर्वगुणाना वास्तवानामिव बोधनसम्भवात् ।
तथा च सर्वविशेषाभावबोधन कुत्रापि न सम्भवतीति तस्यासिद्धत्वात् कथ-
गुणाना मिथ्यात्वम् ।

य तु—[पु १२४] निर्गुणं तं 'अपहृतपाप्मा विचरो विष्टु-
र्विशोका विजिज्ञत्सोऽपिपास' इत्युक्तहेयगुणनिषेधपरत्वमिति न युक्तम्—पात-
कजरामरणादीना गुणत्वस्य काप्यप्रसिद्धत्वादिति—तदसत्—पाप्मनोऽपर्मस्य
शो कजिघत्सापिपासाना च गुणत्व न्यायमते स्पष्टम् । जराऽपि शरीरस-
स्थानावशेष अवयवसयोगवशेषरूपत्वात् गुण । मरणमपि तमु-काम-त-
मिति निर्दिष्ट देहात्मनोर्विभाषविशेष इति सोऽपि गुण इति कथमपरिदिद्धे ?

किं चासन्मते आश्रितत्वेन सर्वदा प्रतीयमानत्वमेव गुणत्वमिति तदेव-
क्षतमेव ।

एवमपि गुणमामान्यपरवाक्यानां सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्युक्त-
गुणविशेषपरत्वकथनं न सङ्गच्छत एव ; कुत्रापि गुणमामान्यसोधकवाक्या-
दर्शनान् । यः सर्वज्ञः सर्वविदिनि विशेषस्यैव दर्शनादिति चेत्—तदप्य-
युक्तम् —

‘कोऽन्वस्मिन् साम्प्रतं लोके गुणवान्’

‘समस्तकल्याणगुणात्मकोऽमौ’

‘न हि तस्य गुणा सर्वे सर्वमुनिगणैरपि ।

वस्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्त्वं घैरखिलैर्गुणै ॥’

‘नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते ॥’

‘तवानन्तगुणस्यापि पदेव प्रथमे गुणा’

‘वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वस्तुम्’

‘चतुर्मुखायुर्धदि कोटिवक्त्रो मवेन्नर कापि विशुद्धचेता ।

स ते गुणानामयुनैकदेशं वदेन्न वा ; देववर प्रसीद ।’

इत्येवं गुणसामान्यपरपरशतवाक्यदर्शनात् । किञ्च सर्वज्ञत्वादिगुणाना-
मपि सत्यत्वरूपविशेषणविशिष्टतया विशेषरूपेण कथनात् सत्यकामादि-
पदस्य गुणविशेषपरत्वमक्षतम् ।

न च, ‘कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षी-
र्षीरित्येतत्सर्वं मन एव,’ इति श्रुत्या कामोदमनसत्त्वनिर्देशात् सत्यकामा-
दिपदमारोपितमानसगुणवत्तापरम् । निर्गुणवाक्यं वस्तुतः साक्षात्तदना-
श्रयत्वपरामिते विवेचनीयम् — भवन्मतेमन सृष्टेर्भूतानन्तरभावित्वेन ततः
प्रागेवेधेर कामसङ्कल्पादिवर्णनान्मानसव्यापारत्वासम्भवात् । ‘ज्ञोत एव’-

त्यादिना ज्ञानस्य चेतनगुणतास्थापनात् धीकामादेर्मनोगतत्वासम्भवेन मन-
 एवेति श्रुतर्मनोव्यापाराधीनत्वेनौपचारिकत्वाच्च । 'मनसैवैतान् कामान्
 पश्यन् रमते यं एते ब्रह्मलोके' इत्यादाविव मनश्शब्दस्य धर्मभूतज्ञानपरत्वा-
 श्रयणेन काम सङ्कल्प इत्यादि श्रुतिनिर्वाहस्य सुकरत्वाच्च । अप्राकृते ब्रह्म-
 लोके आहङ्कारिकस्य मनसोऽसम्भवात् । भवन्मतेऽपि मनसि कामाद्यभे-
 दस्य प्राधितत्वेन मनश्शब्दे लक्षणाया आवश्यकतया मानान्तरानुरोधिलक्ष-
 णाया एवोचितत्वाच्च । अतो मनश्शब्दस्य मनोऽधीनपरत्वे धर्मभूतज्ञान-
 परत्वे वा कामाद्यभेदवर्णन सुकरम् । 'स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया च इत्यपि
 श्रुति निर्विशेषपक्ष ज्ञानादौपाधिक वपक्ष च परास्थिति ।

एव 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इति आनन्दगुणानन्त्यस्य (अपारिच्छि-
 तज्ञानन्दस्य) अत्यादरेण कथनादापि सगुण ब्रह्म । न च (पु १२५) पुरुषेण
 स्वीवपे धृतं प्रेक्षकैरत्यादरेण तदवलोकनेऽपि तस्यौपाधिकत्वेनैव यथा,
 तथाऽस्त्विति वाच्यम्-वैपम्यात्, तत्र पूर्वं पुरुषत्वेन ज्ञाते स्वीत्ववाघात्
 वैपत्वान्श्रय । न त्विह तथा निर्निशपत्वं श्रुतिप्रतिपन्नम् । इयं हि
 परविद्या । तत्र चोपासनार्थतयाऽपि गुणकथनस्य न प्रसक्तिः । अतः
 कथमौपायिका गुणोऽस्त कथ्यते ।

किं चेह 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कदाचन [ब्रुतश्चन]' इति
 भयाभावात् ब्रह्मनिष्ठतया आनन्दगुणज्ञानजन्य इति घुप्यते । न स्वस्वौपाधिक-
 ज्ञान मयनिवर्तकं भवद्विष्टम् । अतस्तस्य वास्तवत्वादेव तथा ज्ञाने भयाभावः ।
 अतः परिच्छिन्नतयाऽऽनन्दज्ञाने वा सर्वथाऽऽनन्दरहिततया ज्ञाने वा भयमे-
 वेति, भयाभावहेतुतया तत्रात्यादरप्रदर्शनात् तस्य औपाधिकत्वं असम्भव-
 दुक्तिकम् । अत एव 'उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य मय भवति' इति
 श्रुतावपीदृशपरिपूर्णानन्दब्रह्मवेदनविच्छेदे भयमुक्तम् । आनन्दमीपासा
 श्रुतिराम्य उपर्यपरि शतगणितानन्दधारावर्णनेन परिच्छेदने प्रयत्नमाना

तत्रासामर्थ्येनापारिच्छिन्नानन्दता प्रवोति । आनन्दस्य वस्तुतः अभाव एव
चेदविवक्षित्यत, तर्हि श्रुत्या ह्यासङ्गममाहृत्य चतुर्मुखाऽनन्दकमणमनुयष्टुमि
कीटाद्यानन्दहासमुपवर्ण्य ब्रह्मणि काऽर्थेनाभाव उपापादयिष्यत, आनन्द
ब्रह्मण इत्येवरूपव्यातिरेकनिर्देशोऽपि नाकरिष्यतेत्यलम् ।

यदापि परिमितेऽन्ते पूर्णकृदमाण्डपिमानम् । 'सांश्रुते सर्वान्
कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति वाक्येन निर्विशेषब्रह्मपरिशप क्रियते
इति—तस्याशक्यत्वं आत्महृदयमेव सम्भवेतीति किमनेन । न च काम
शब्दस्य गुणे रूढत्वाभावात् गुणासिद्धिरिति वाच्यम्— कामशब्दस्य
गुणत्वेन रूपेण तद्वच्चित्वाभावोऽपि कामनाविषयत्वेन रूपेण तद्वच्चित्त्वं
सम्भवात् । गुणानिति निर्देशे ह्यव्यावृत्तिर्न श्नाति भवतीति काम
शब्देन तन्निर्देश, ह्यानामकाम्यत्वाच्च सुरा वारणामिति । न च भाग्य
वस्तुनामपि काम्यत्वात् कल्याणगुणमात्रग्रहण कथमिति शक्यम्—तावताऽपि
गुणपारसंख्यानामावात् । वस्तुतस्त्वत् कामनाविषयत्वं सुरास्य, तत्सम्बन्धादेवान्येषां कामनाविषयता । एव च कामानिति सुभवेदाना
ग्रहणम् । तेषां च भग्यवस्तुवैचित्र्यायत्त्वेन भग्यवस्तुलाभ आर्थिक ।
सर्वानिति विशेषणाच्च मुमुक्षोः काम्यमाना य ये भवितुमर्हन्ति सुखमदास्ते
सर्वे गृह्यन्ते इति कामशब्दस्य कल्याणगुणपरत्वं स्वरसमव । वस्तुतस्तु
दहरविद्याया 'तद्य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्ति एताश्च सत्यान् कामान्'
इति परमात्मना सह वेद्यतया कामाना कथनात् 'तस्मिन् यदन्तश्चन्द्रवष्टव्य
मिति तत्तत्वाक्यमैव तेषां परमात्मनिष्ठत्वाभिधानाच्च द्रव्याश्रितत्वरूप
गुणत्वस्य कामेषु लाभात् तदैकार्थ्येन इहापि कामपद तत्परमिति निर्धीयते ।
एतेन कामशब्दस्य गुणपरत्वेऽपि तेषां ब्रह्मनिष्ठत्वमसिद्धम्, तद्व्येकशब्दा
भावादित निरस्तम्—वाक्यान्तरेण तत्सिद्धरूपपादितत्वात् ।

न च सर्वकामपदस्य ब्रह्मनिष्ठगुणपरत्वे जीवस्य तदाश्रयत्वं न सुव

चम्-जीवब्रह्मणोर्भेदात् । ब्रह्मगुणसजातीयगुणपरत्ववर्णनं च स्वरसतो जीवगुणग्रहणेनैव निर्वाहं त्विष्टमिति वाच्यम्-अश्नुत इत्यनेनानुभवस्यैव ब्रह्मणासहेत्येतदन्वयानुरोधेनोक्ततया ब्रह्मगुणानामपि जीवकाम्यमानताया जीवानुभाव्यतायाश्च सम्भवेनत्विष्टनिर्वाहामावात् । एतेन-जीवब्रह्मैक्य-स्वीकारेण जीवस्य ब्रह्मगुणप्राप्तिकथनेऽस्मन्मार्गसमागम इत्यप्यपास्तम् । तथा स्वीकारामावात् । एवमपि युष्मन्मतप्रवेशामावाच्च । न हि भवन्मते ब्रह्मणि गुणगन्धोऽप्यस्ति । यस्य जीवे ब्रह्माभेदमलात् प्राप्तिर्भवतोच्येत । किञ्च भवन्मते निर्गुणब्रह्मपरिशेषं सर्वकामानुभवोक्तिः कथं घटते ? लौकिकानां कामानामानन्दविशेषाणां ब्रह्मानन्दमात्रारूपत्वात् आनन्दरूपब्रह्मतापत्तिरेव सर्वकामावाप्तिरिति चेन्न-ब्रह्मण आनन्दरूपता नाम दुःखाभावरूपतेति प्रागुक्तत्वात् मुक्तिदशायामवेद्यस्य तस्यानन्दरूपत्वासम्भवाच्च लौकिकसुख-विशेषाणां ब्रह्मानन्दमात्रारूपत्वस्यासम्भवदुक्तिकत्वात् । न हि लौकिकं सुखं दुःखाभावमात्रम् । अन्तःकरणपरिणामः सुखमिति च भवन्मतम् । एवं 'सह' इत्यस्य युगपदित्यर्थस्वीकारेण युगपदेव सर्वानन्दमाग्भवतीत्यर्थवर्णनं तृतीयान्तसहचरितस्य सहशब्दस्य साहित्यार्थकत्वस्यारस्यविरुद्धम् । एव ब्रह्मणा इत्यन्नाभेदे तृतीयेत्यपि सहशब्दसमभिव्याहारविरुद्धत्वादभेदे तृतीयानुशासनामावाच्च हेयम् । तस्य विपश्चितेति विशेषणेन सर्वज्ञत्वकथनात् मोक्षे सर्वापलापः ब्रह्मनिर्गुणत्वकल्पनं च सर्वात्मना न सम्भवति । अतोऽनया श्रुत्या मोक्षे जीवः, तन्निष्ठोऽनुभवः, तद्विषयाः कामाः, साहित्यप्रतियोगिब्रह्म, तन्निष्ठगुणविशेष इत्येतावद्भेदसिद्धिरिव । विस्तरोऽस्मादाचार्यमन्थे द्रष्टव्यः ।

(पु. १२६) 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद स ।

अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातगविज्ञानताम् ॥

इति श्रुतिं गृहीत्वा, 'यस्य ब्रह्म ज्ञानाविषय इति निश्चयः' तेन सम्यगवगतम् ।

यस्य तु प्रज्ञा न विषयवेनाभिमतम्, स न वेद । यतोऽस्माभिर्ज्ञात
अस्मान्निष्ठज्ञानविषयमूनमित्येव विज्ञानता प्रज्ञाविज्ञातेष्वेव । अद्वैते प्रज्ञा
विषयविषयिभावात्सम्भवात् । 'अविज्ञानता—प्रज्ञा न ज्ञानविषय इति विज्ञा
नता प्रज्ञा विज्ञान'मित्यर्थवर्णनं परमविरुद्धं वदुःशक्तत्वाच्च पक्षयन्त्र ।
तथा हि—तत्र

‘यदि मन्यमे सुवेदेति दम्भोवापि नूनं त्वं ये यं ब्रह्मणो रूपम् ।

यदस्य त्वं यदस्य देवेभ्यथनुमीमाम्यमेव ते मन्ये विदितम् (कन २, १)

इति मन्त्रेण 'अहं सुवेदं सम्प्रवेदेति मत्या सत्या अत्रमेव ब्रह्म
स्वरूपं विदितं भवति, न कृत्स्नम् । परिच्छिन्ने हि वस्तुनि कृत्स्नो
ज्ञातुं शक्यते, अहं सुवेदेति च शक्यं वस्तुम् । अनन्तं च ब्रह्मरूपं
तत्र सुवेदेति मत्यहंम् । तथा चान्वाशप्रदणे सतोदमेव कृत्स्नमिति भ्रान्त्या
एवं मन्त्रे 'सुवेदे'ति । यत् अस्मिन् ब्रह्मणो रूपं त्वं वेत्थ, यच्चास्य रूपं
देवेभ्यस्ति, सर्वमिदं पुनस्ते मीमाम्यमेव । अत्राशस्यैव गृहातत्वात् ।
'एवं मदुक्तं त्वया विदितं मन्ये' इत्युक्तम् । अत्र च अहं 'सम्प्रवेदेति
ज्ञानमयुक्तम्—ज्ञानोपबद्धं शब्दावाहित्यर्थनिर्हर्षं । एवं गुरुपदिष्टं श्रुत्वा
शिष्य आह—

‘नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेदं च ।

यो नस्तद्वदं तद्वदं ना न वेदेति वेदं च ॥ इति ।

अत्यायमर्थ—अहं प्रज्ञा सुवेदं सम्प्रवेदेति न मन्ये । तावता ज्ञानविषयत्वा
नहं तादिति वा, सर्वथा प्रज्ञा न जानामीति न मन्येऽथम् । अहं 'न वेदे'
त्यपि नो वेद । सम्प्रज्ञानं जानामि, किञ्चित्तु जानामीति यावत् । य
एव न भ्राम्यन् भवति-छाया मध्यं तद्वदं मीमाम्यमिति भवदुक्तं वेदं ।
स तत् प्रज्ञा वेदं । एवं विवेकी, नाहं प्रज्ञा वेदेत्यापि नो वेदं । कृत्स्नज्ञा
नामावेऽप्येवरूपेण जानात्येवेति यावत् ।

एवं मन्त्रद्वयेन ब्रह्मणः सम्पूर्णतया दुर्ग्रहत्वं ज्ञेयत्व चैव निरूपित-
मिति कथमनेन तृतीयेन मन्त्रेण तद्विरुद्धं सर्वथा ज्ञानविषयत्वानर्हत्वं
ब्रह्मण्युच्येत । प्रथमपादस्य, यस्यामतमिति निश्चयस्तीत्यस्य मतमित्यर्थकत्वे
'इति निश्चय' इत्यस्य श्रुतेरलामादुदक्षरत्वमापि ।

अतो मीमांस्यतया अविदितत्वाभाववस्त्वेन तदुपवर्ण्य, 'सु' इति
निर्देशपूर्वकं सम्यग्निदितत्वाभाव एव प्रागुक्त इति तदविरोधेनैवमर्थो वर्ण-
नीय — यस्य ब्रह्म सुविदितमिति न मतम् । तस्य तत् यथावन्मतम् ।
यस्य सुविदितमिति मत, स न वेद । सुविदितमिति विज्ञानतामविज्ञात,
- सुविदितमित्यविज्ञानता विज्ञातमिति पूर्वमन्त्रे ब्रह्मविषयकश्रवणस्यात्त मन्त्र
तद्विषयकमननानिर्दिध्यासनयोश्चाल्पविषयक वमुक्तामिति विवेक । एव च
ब्रह्मतावदिति परिच्छिन्नत्वेन ज्ञाने यथावस्थिततत्त्वरूपाज्ञानम्, परिच्छिन्न
त्वेन ज्ञाने च यथावस्थितज्ञानमित्येव निष्कृष्टं भवतीति ।

सर्वथा ज्ञानविषयत्वे च 'अमतमविज्ञात'मिति निर्देशोऽप्यनुपपन्न
एव । शास्त्रवैयर्थ्यं च । ब्रह्मज्ञानान्मोक्ष इत्यादेरसिद्धिश्च । न च साध-
कावस्थाया ज्ञेयत्वेऽपि मुक्तावज्ञेयत्वमेव विवक्षितमिति शङ्क्यम् — तर्हि यस्या-
मत तस्य मतमित्यत्र मुक्तेर्भावितया भविष्यन्निर्देशो युक्त । न तु
अमतमिति तत्प्रत्यय । यस्य मुक्तावमत तस्य सृष्टिकाल मतम् । यस्य
मुक्तौ मत, स सृष्टिकालं न वेद इत्यर्थवर्णनेऽनुपस्थितमुखं वादिपदाध्याहार ,
तदा मुक्तौ जीवस्थामावात् यस्येति निर्देशायोग । द्वितीयपादे च मुक्तौ
यच्छब्दार्थस्य मतत्वस्य चापसिद्ध्याऽर्थस्य विघटमानता चेत्यादिदूषणमि-
त्यलं प्रक्रमविरुद्धार्थदूषणविस्तरेण । यतो वाच इति वाक्यार्थं प्रागेव
विचारितं ।

'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये'रित्याद द्रष्टारमात्मानं दृष्टिभ्यातिरिक्तं न पश्येति-
त्यर्थवर्णने जडत्वनिषेधं सिद्धयत्येव । एवं 'भ्यातिरिक्त'पदाध्याहारोणार्थवर्णनं च

भवत्पक्षे दृष्टितोऽधिकस्य द्रष्टृभावस्यापनायाऽध्याहारस्वीकार स्थितमभि-
प्रेत्य । तथा चाध्याहारे सम्मते द्रष्टृत्वनिषेध एव क्रियत इत्यत्र न नि-
यामक किञ्चिदस्ति । जडत्वनिषेधपरत्थैवोपपत्ते । दृष्टिव्यतिरिक्तताया
जडत्वरूपतया तदुक्तो जडत्वानिर्देशासम्भवात् । भाष्यम्याज्ञानपदस्य जडे-
त्यर्थमाकलयन् कथं श्रुतो दृष्टिव्यतिरिक्तति पदेन तमर्थं न गृह्णासि । द्रष्टृ-
निषेधपरत्वेन च दृष्टिमिति द्वितीयान्त युक्तम् । वस्तुतस्तदा 'न द्रष्टार
पश्ये'रित्येतावदप्यल्म् । अतो द्रष्टारि दृष्टिव्यतिरिक्तनिषेध एवाध्याहृत्य
योजनापक्षं क्रियते । अनध्याहारेण योजनाऽपि भाष्ये दर्शिताऽस्ति ।
पाकपचनीतिवत् प्रयोगस्वीकारेण दृष्ट कर्तार जीवात्मानमित्यर्थे इष्यते ।
पूर्वोक्तमात्मानमीदृशजीवात्मरूपं न पश्येरिति वाक्यार्थे इति ।

वस्तुतः शाङ्करोपनिषद्भाष्ये श्रुतिरियं ज्ञानृत्वनिषेधपरतया न व्या-
ख्याता, अपि तु ज्ञयत्वनिषेधपरतया । अत एवाविषयत्वनिराकरणपरत्वं
श्रुतेरस्या कल्पतरुप्रत्येऽप्युक्तम् । अतो भवत्सम्मतं व्यातिरिक्तपदाध्याह-
रस्तद्विरुद्धं । दृष्टेर्द्रष्टारमित्यस्य दृष्टेर्कर्तारमित्यर्थवर्णनं भर्तृप्रपञ्चकृतमाप,
द्रष्टारमित्येतावत्तैव तज्ज्ञाभात् दृष्टेरिति पदं व्यर्थं स्यादित्युपपादनेन शाङ्कर-
भाष्य एव दूषितम् । तथा च दृष्टिद्रष्टारं न पश्येरिति नत्सम्मतोऽर्थः ।
तदिदं विविच्यते—दृष्टिरन्तं करणवृत्तिविशेषः, तद्द्रष्टृत्वं च तद्भासकत्वं
तत्साक्षित्वम् । तच्चात्मन इति, तमात्मानं, न पश्ये नान्तं करणवृत्त्या
विषयीकुर्या इति । अत्र यथा गौरयमिति प्रदर्श्यते तथा शृङ्गमाहिकया
ऽऽत्मानमप्रदर्श्यं प्राणनादिव्यापारणात्मसाधनं कुत इत्याशङ्क्य, अविषयत्वा-
दात्मनो गवादिवत् प्रदर्श्यत्वं न सम्भवतीत्युच्यते, 'न दृष्टेर्द्रष्टार'मित्या-
दिना । तत्र दृष्टेरित्यन्तं करणवृत्त्युक्तिः । द्रष्टारमिति धातुना तद्विषयक-
मानं आत्मस्वरूपमूतं चैतन्यमुक्तमिति न पौनरुक्त्यन् । केवलं द्रष्टार-
मित्युक्तौ अन्तं करणस्य घटादिद्रष्टृत्वात्तद्महणमापद्यत इति दृष्टेर्द्रष्टार-

मित्युक्तम् । यथा घटादिः कदाचित् दृश्यते, न दृश्यते च । न तथा दृष्टिः । साऽस्ति चेत्, भासते एव । अतो घटादिदृष्टिः कदाचित्की, घटे सत्यापि जात्वभावात् । दृष्टिविषयप्रकाशरूपा तु दृष्टिर्नित्या, दृष्टौ सत्यमेतदभावाभावात् । अतो नित्ययाऽऽत्मस्वरूपमूनया दृष्ट्या अन्त-करणवृत्तिरूपा दृष्टि स्वतो जडमूना प्रकाशयते इतीदृशदृष्टिद्रष्टृत्वमात्मन एव, नान्त करणस्य ; अन्यथाऽन्त करणवृत्त्यन्तरे सति प्रकाश, न चे-न्निति दृष्टिप्रकाशस्य कदाचित्कत्वप्रसङ्गात् । एवं दृष्टिसाक्षित्वादात्मनो न दृष्टिविषयत्वम् । न खलु प्रदीपप्रकाशयो घट प्रदीपं प्रकाशयतीति ।

अयमर्थश्च श्रीभाष्ये पूर्वपक्षतयाऽपि नादत्तः । एतदव्यवहितपूर्वमेव 'यस्यामत तस्य मतमिति श्रुतिमुपादायात्मनोऽविषयत्वासम्भवस्योपपादित-त्वात् तद्द्रव्यणाद्रूपितं, अविषयत्वार्थकत्वत्योगेन, 'न दृष्टेरिति वाक्यस्य स्वपक्षस्यापनोदयोगि अद्वैतानुपायिसमाहृतमर्थवर्णनप्रकारान्तरमुद्भाव्य दूषि-तम् । वस्तुन प्रकृतधनेरविषयत्वपरत्वं दुर्बलमित्यप्यमिसन्निव । तथा हि-यद्यविषयत्वमात्मनो बुधोषयिषेणम् । प्राणनाशिलिङ्गेन प्राक् तत्साधनमपि दुःशकम् ; अविषयत्वात् । यदि मननविषयत्वमित्यने—तर्हि 'न मतेर्मन्तारं मन्वोथा' इति वाक्यमनन्वितम् । अतो दृष्टेरित्यस्य पक्षम्यन्तःवर्तीकारेण व्यतिरिक्तपदाध्याहारोणार्थवर्णनं वरमिति । एवंयोजनायामपि द्रष्टृत्वनिषेधे न तात्पर्यम् । किं त्वज्ञानस्वरूपत्वनिषेध इति ध्रुव्याशयो दर्शितः ।

परं खत्र योजनायां न केवलं व्यतिरिक्तपदाध्याहारकृतं, किं तु दृष्टिमतिध्रुतिविज्ञातिशब्दैरवस्थाविशेषापन्नधर्ममूनज्ञानवाचिमिश्रितस्वरूप-भूतज्ञानस्य प्रदूषेणऽपि क्लेशोऽस्ति । अथापि शास्त्रभाष्यादृशव्यवस्थायांमपि द्रष्टार मन्तारमित्यादौ घातुनाऽऽनस्वरूपमूनज्ञानस्य नित्यस्य वृत्तिविल-क्षणस्य प्रदूषेण स क्लेशोऽस्त्येवेति तादृशकृतसदमेव व्यवस्थानं प्राग दत्तम् । स्वयमेवभूतक्लेशपरिहारयैव मनुष्यपद्यदर्शिता योजनेव पथ्यान् भाषिता, 'दृष्टेः

कर्तारं न पश्ये'रिति ।

यद्यपि योजनेयं शाङ्करमाप्ये दूषिता ; अथापि अर्थान्तरस्यानुपपन्न-
त्वात् पाकं पचनीतिवन् प्रयोगसम्भवाच्चयमेवावृता । यथा दृष्टेर्मतेरित्य-
म्यात्र वैयर्थ्यम् , तथा शाङ्करयोजनायां तृच्यन्ययो व्यर्थ एव ; दृष्टेर्दृष्टि न
पश्येरित्येव पर्याप्तत्वात् । द्वितीयदृष्टिपदम्यात्मभूतचैनन्यपरत्वात् ।
तृच्यत्त्वं एवार्थे क्लेश ; स्वस्मिन् स्वकर्तृत्वाभावात् । अनोऽन्त करणगतं
कर्तृत्वं वृत्तिगतं धर्मत्वं च चैनन्यस्वरूप आरोप्य द्रष्टारमिति वाचोयुक्तिरि-
ति वक्तव्यम् । अनो धानुना स्वरूपचैनन्यप्रत्यय तद्गन्धमत्त्ववृत्तयर्थकर्तृ-
त्वयोरुपपादने क्लेशः ; तृच्यैवदर्थम् ; धर्मभूतज्ञानानिरिक्तान्न करणवृत्तरूप-
दृष्ट्यनङ्गोक्तारान् आत्मरूपज्ञानस्य च दृष्ट्यादभासकवाचोकारात् आत्म-
न्यविषय-वाममन्याचार्थगघोऽपीन्यनदपेक्षया पाक पचनीतिवद्धातुवैयर्थ्य-
परिहारो युक्ततर इति माप्याशयः ।

अत्र दृष्टेरित्यादेः पञ्चम्यन्त वस्वीक्रोशानायाहारण मुमुक्षुर्कर्मव्या-
भिः दृष्टिभ्रुतिमतिविज्ञानाभिः द्रष्टादिरूपो जीवात्मा न विषयीकनय किन्तु
तदन्य परमात्मेति प्रकृतश्रुत्योच्यत इत्यपि सुवचम् । एव दृष्टारिति
पञ्चम्यन्तत्वादेव पश्येरित्येवं तत्तदनुपारेण तत्तद्भातूप्रमाण । 'अन्यथा न
गृह्णीया' इत्येकरूपप्रयोगौचि यात् । तथा च दृष्टश्रुत्यादिषु जीवात्मा कर्ता,
न तु स एव कर्म ; किं त्वन्य परमात्मा कर्मेति श्रुत्या वाद्वचन इति ।
अथ वेत्यादिश्रीभाष्यमूक्त्याऽयमर्थोऽप्युच्यते । तत्रापि दृष्टारिति पञ्चमी
'प्रतिपिद्वेषे'त्यत्रान्वेति । द्रष्टार दृष्टित प्रतिपिद्वेष दृष्टविषयमरूवा परमा-
त्मेव प्रवानतयोपास्य इति श्रुत्यर्थ इति । न च 'विभाषा गुणेऽस्त्रिया'
इति स्त्रीलिङ्गे हेतुपञ्चमी न सम्मतेति वाच्यम्- 'नास्ति घटोऽनुपलब्धे',
'अनुपपत्तेस्तु न शरीर' इत्यादिप्रयोगनेन तत्सम्भावस्य वैयाकरणसम्मत-
त्वात् ।

अथापि न पश्ये, न शृणुया इत्यादिभिरेव मुमुक्षुकर्तव्यदृष्टि-
श्रुतिमतिविज्ञातिभर्त्न विषयीकुर्या इति विवक्षितार्थलाभात् भर्तृप्रपञ्चादृतमेव
भाष्यार्थतया श्रुतप्रकाशिकादावाहृतम् । दृष्टेरिति पठ्यन्तं च नातिव्यर्थम् ।
या दृष्टिः द्रष्टव्य इति वाक्यविवक्षिता ता प्राति यो द्रष्टा भवति तं दृश्यं
न जानीया इत्युपपादनशैल्या शोभन्त्यादिति । एव 'दृष्टे श्रुते'रित्यादेः
पञ्चम्यन्तत्वं चक्षुरादिकरणवाचित्वं च स्वाकृत्य दृष्टेर्द्रष्टार करणायतदर्श-
नवन्त न पश्येरत्यर्थपरत्वमपि 'अथ वेत्यादिश्रीभाष्यसूक्तेर्युज्यते । अत एव
अन्तरामूनग्रामाधिकरणे श्रुतिमेनामुपादाय 'इन्द्रियाधीनाना दर्शनश्रवण-
मननविज्ञानाना कारि मिति भाषितम् । एव च करणायत्त्वपतिपाद-
नेन जीवात्मनो द्रष्टारमित्यनेन ग्रहणाय दृष्टेरिति पदमपि सार्थकम् । य
कश्चिद्व्यवहित समुचितोऽर्थोऽस्तु सर्वथाऽत्र द्रष्टृत्वाद्यानिषेधात् आत्मनो
ज्ञातृत्वगवाह्यमिति ।

'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति श्रुत्यन्तरेणाप्यात्मनो ज्ञातृ-
त्व स्पष्टम् । पूर्वं आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्युक्तमात्मान, 'विज्ञानघन
पैतेभ्यो मूतेभ्य समुत्थाय' इति मध्ये विज्ञानघनशब्देन, अन्ते 'विज्ञातारमरे
केन विजानीया'दिति विज्ञातृशब्देन च निर्दिशन्तीय श्रुतिरात्मनो विज्ञातृ-
त्वं स्वाभाविकं दर्शयति । यच्चिह्न 'केन विजानीयादिति न केनापि विजा-
नीयादित्यर्थस्योक्तत्वात् ज्ञेयवानिषेध-सिद्धयतीति तन्न—उपक्रमे 'आत्मा
वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिनाऽवश्यज्ञेयत्वमुपपाद्य तस्य ज्ञेयत्व कथं भवे-
दित्युपसहारे वचनं हि दुर्महत्वात्सावधानमुपास्यत्वमेवाभिप्रेयात्, न तु
सर्वात्मना ज्ञेयत्वाभावम् । न च निर्गुणस्य ज्ञेयत्वं न मनतीति वाच्यम्
निर्गुणत्वासिद्धे । विज्ञातारमिति सगुणत्वस्यैवोक्तत्वात् । न च सगुण
युष्मन्मनेऽप्यज्ञेयम् । अत यदि परमा मनि प्रीतिर्न स्यात्, यदि च
परमात्मा स्वयमात्मानं न ज्ञापयति, तर्हि न केनाप्युपायैव विज्ञातुं शक्य

इति प्रकृत्युत्तेर्भाव, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इति श्रुतिविषये श्रीमा-
प्यदर्शितया दिश प्रच्येत-य इति ।

यदापि (पु १२७) प्रश्नणि न लेशतोऽपि भेदस्यापसर, नेह ना-
नाऽस्तीत्यादिश्रुतिभिर्भेदानिषेधदर्शनात् । भिन्न इति व्यवहारो द्विविध —
यथा—पृथिवी जलाद्विज्ञा, पृथिवी घटपटादिभेदेन भिन्नति च । तत्र द्वितीय
अवान्तरभेदविशिष्टरूपो भिन्नपदार्थ 'नाना'शब्दवाच्य । तथा चोत्त-
रार्थे नानादर्शने मृत्युप्राप्तिवचनात् इह जगतीदृशनानात्वनिषेधोऽत्र क्रियते ।
तस्य चैकत्वेन दर्शनविधाने तात्पर्यम् । नानाभूताना च पदार्थानामरू-
त्वेन दर्शनमेकोपादानरु वन दर्शनरूपम्, कारणवाक्यत्वंकोपादानरु प्रस्यो-
क्तत्वात्—इत्युक्तम्—तत्र विचित्रो विरोध । तथा हि—यदि जगति ना-
नात्वनावलोकननिषेध श्रुत्यर्थ, तर्हि प्रश्नणि भेदानिषेध कथमत्र सिद्धयति ?
एव नानात्वेनावलोकनेव निषेद्धम् न तु नाना य निषेद्धामति कथं भेदा-
मार । कथं च प्रत्यक्षादिप्रमाणन-यस्यापुरुषत-त्वस्य नानात्वदर्शनस्य
निषेध । घटशरावादिष्ववान्तरभेददर्शनस्य मृद्द्रूपैकोपादानरु वज्ञानस्य च
यथा न मिर्या विरोध, तथा जगद्यवान्तरभेदरूपनानात्वस्य एकोपादान-
नकत्वस्य च नास्ति विरोध इति एकोपादानकत्वविज्ञाने सति नानात्वदर्शन
कथं न भविष्यति । अवान्तरभेददर्शनानपथे एकापादानकत्वदर्शन वा
कथं लभ्यते । एकोपादानकत्वविधिना नानापादानकत्वनिषेधस्तु शक्य
कर्तुम् । ईदृशैकोपादानकत्वस्यास्माकमपि समतत्वात् कथमेनया श्रुत्या-
ऽस्मत्पक्षदूषणमिति । किं चेहेत्यनेन जगद्ग्रहणे 'तत्रावान्तरभेदो नास्ती-
त्युक्ती जगदस्ति, तत्रावान्तरभेदो नास्तीति सिद्धयति । न च हृद्यमाना
भेदा अपलपितु शक्यन्ते । अत एव हि भेदानिषेधायोगात् तद्दर्शननिषे-
धादौ तात्पर्यमिति त्वया हृद्य सम्पादित । अतोऽहेतुशेन ब्रह्मात्मत्वा-
प्रब्रह्मात्मकत्वरूपोऽवान्तरभेदो जगति नास्तीत्युक्ती न कश्चिद्दोष । एतेन

नानाशब्दस्य ब्रह्मभिन्नमित्यर्थस्वीकारे ; लक्षणा स्यादिति निरस्तम् अवान्तर-
भेदस्यैव नानापदार्थत्वोक्तेः ।

एवं 'इहेत्यनेन ब्रह्मग्रहणमेव' इत्यापि सुवचम् , तस्य प्रस्तुतत्वात्
तथा च कठवल्ल्यां शाङ्करभाष्यम्-[२. ११] 'इह ब्रह्मणि नाना नास्ति ,
किञ्चन, अणुमात्रमपि । यस्तु-इह ब्रह्मणि नानेव पश्यति....' इत्यादि ।
नानाशब्दस्य नानात्वमवान्तरभेदोऽर्थ इति च भवतोक्तम् । तथा च
ब्रह्मण्यवान्तरभेदो नास्तीति श्रुत्यर्थे सिद्धे अनेकब्रह्मनिषेध एव कृतो भवति,
न जगत्प्रतिषेध इति ।

एतदुक्तं भवति-कठवल्ल्यां बृहदारण्यके चायं मन्त्रः पठ्यते ।
पूर्वत [२. ४. ११] 'मनसैवेदमाप्तव्य'मिति, द्वितीये [४.४. १९] 'मन-
सैवानुद्रष्टव्य'मिति च भेदः । तत्र कठवल्ल्यां तदव्यवाहितपूर्व, यदेवेह
तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥'
इति मन्त्रेण इहामुत्र च स्थितं ब्रह्मैकमित्युक्त्वा तत्र भेदबुद्धिर्नापिद्वयन
इति स्पष्टम् । तथा च तदव्यवाहितोत्तरमन्त्रेऽस्मिन्, यथापूर्वमन्त्रोक्तरोत्या
इहामुत्र च ब्रह्म नास्तीति बुद्धिर्न युक्ता ; तथा इहैव ब्रह्म नाना सृष्टिसित्यादि-
कार्यभेदेन वा प्रकारान्तरेण वेति नानात्वबुद्धिर्न युक्तेत्युच्यते इति वा, यद्वा
न केवलमिहामुत्र च ब्रह्मणि भेदो नास्तीति, 'किं तु मन्भावितप्रकारान्ते-
णापि ब्रह्मणि भेदो नास्तोत्युच्यते इति स्वीकार्यम् । अतस्तदैकार्यात्
बृहदारण्यकेऽप्येवम् । तत्र तदुत्तरमन्त्रपर्यालोचनयाऽपि निषिद्धयमानं
नानात्वमेतादृशमिति निश्चेतुं शक्यते । तथा हि—'एकधैवानुद्रष्टव्य-
मेतदप्रमेयं ध्रुवम् । विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः ॥' इत्य-
यमुत्तरा मन्त्र । ब्रह्म तदेकप्रकारैव द्रष्टव्यम् । स च प्रकारः अम-
मेयत्वविरजस्त्वादिः । तथाचाप्रमेयमपरिच्छिन्नमेक ब्रह्म परिच्छिन्नमन्यत्,
विरज एकम् । स्रजोऽन्यत् इत्येवं ब्रह्म नानाविधं न मन्तव्यमित्युच्यते ।

अत्र आकाशात्पर इति सर्वकार्यनिरूपितसर्वविधकारणत्वस्य आत्मन
आकाश. सम्भूत इत्याद्यवगतस्य ज्ञापनात् किञ्चित्प्रति कारणमकारणं चेति
द्वैविध्यनिषेधात् सृष्टिस्थितिसंहारादिसर्वकारणत्रयैरप्रलाभः ; अत्रो भ्रुवः इति
सर्वकालसत्त्वज्ञापनात् कालभेदेन ब्रह्मभेदपरिहारः ; महानिति सर्वव्यापित्व-
कथनात् देशभेदेन तद्भेदपरिहारः ; आत्मेति सर्वनिरूपितनिरुपाधिकात्मत्व-
स्यैवंभूते वचनात् किञ्चित्प्रत्यात्माऽनात्मा चेति वैविध्यनिरासः ; एवमात्-
त्वात् स्वामिमृतस्य विरजस्त्ववर्णनात् स्वामिना विभूतिषु सर्वत्रामिमानस्य
सहजतया वैषम्यराहित्यावगमात् सर्वत्रैकरूपता लाभध्येयवमनुदृष्ट्ये ब्रह्मणि
एतद्विरुद्धं नानात्वं न द्रष्टव्यमिति पूर्वमन्त्रेण वर्णयत इति । अत्र शास्त्र-
प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदस्य नास्त्यात्यपलापायोगादेवमेवार्थः । वस्तुगत्या भेदा-
भावे च सति भेदबुद्धिरपि न निषेद्ध्या, वस्तुगत्या सृष्ट्युपान्तरभावेन च
निन्द्याया अपि नावसर । तत्सर्वसत्त्व च भेदापलापाऽपि दुष्कर इत्यलम् ।

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यतीति श्रुती द्वैतशब्द-
स्यावान्तरभेदमूलक द्वित्व प्रवृत्तिनिमित्तमिति यदुक्तं तस्मावान्तेरिति व्यर्थम्
लाभवात् । इतर इतरमित्यनुमाराच्च सामान्यतो भेदस्य सुग्रहत्वात् ।
अस्मन्मते श्रुत्यर्थस्तु—सर्वान्तर्यामिमृतपरमात्माज्ञाने पुरुष इतरो भवन्निर-
पश्यति । इन्द्रियादिना पदार्थं गृह्णन् प्रेक्षकोऽन्य , प्रेक्ष्यमन्यत् , प्रक्ष-
णमाधनमन्यादिति मन्यते । सर्वात्मगूतवस्तुज्ञाने तु प्रक्षयकर्तृकर्मसाध-
नाना ब्रह्मरूपेण ग्रहणात् भेदबुद्धिर्नास्तीति संक्षेपः ।

य तु—‘सर्वं सखिवद् ब्रह्म तज्जगन्नििति शान्तं उपासीत’ इति
वाक्ये नानात्वानुसन्धानस्य शान्तिहेतुत्वलाभ कथम् ? ब्रह्मा मकत्वस्त्वैक्य-
ज्ञानस्यैव तद्भेदत्वमिति तत्र वक्तव्यं सर्वमुपपादितमेव भाग्ये । ब्रह्मत्म-
कत्वज्ञानं हि किञ्चिदुद्देश्यक किञ्चिद्विषेयकम् । तत्र ब्रह्मात्मकत्वं विषे-
यम् , उद्देश्यं तु सर्वम् । देवतिर्थेऽननुसन्धस्यावरूपनानात्वमुद्देश्यतावच्छे-

दकम् । ईदृशदेवादिभेदरूपनानात्वाविषयकस्य ज्ञानस्य शान्तिहेतुत्वामा-
 वान्नानात्वानुसन्धानं शान्तिहेतु । तच्च नानात्वानुसन्धानं तत्त्वज्ञानरूपम् ;
 न बाह्यमित्येतेन ज्ञानेन नानात्वाश्रये निर्विकारनिरतिशयकल्याणगुणगण-
 व्रक्षाभेदमहणासम्भवादसात्सिद्धान्तसिद्धं ब्रह्मात्मकत्वमेव गृह्यते । तथा च
 देवादिचेतनान्तरकार्याणां स्वप्रतिकूलानां कर्मफलप्रदतदन्तर्याम्यधीनत्व-
 निश्चयात् तेषु न द्वेष इति शान्तिरप्रकम्पा । एव तत्त्वस्मन्निनानुस-
 लाशानामपि भगवत्त्वामिकत्वानुसन्धाने सति स्वकीयत्वबुद्धिनिवृत्त्या ताह-
 शानुसूलाश्रावणेभ्यु फलेभ्यु स्वगतभगवच्छेषत्वबुद्ध्यापादितया स्वार्थत्वबुद्धि-
 निवृत्त्या ईश्वर स्वार्थं स्वभिमत्तौ सत्या तच्छब्दव्यति । न मदर्धमिति
 बुद्ध्या च स्वस्य तेषु रागोऽपि न भवतीति शान्तिरभ्यूह्या । अस्मदभिमत्त-
 शरीरात्मभावरूपसम्बन्धेन च नियन्त्रणनियाम्यभावस्य स्वस्वामिभावस्य च
 लामात् सर्वसिद्धिः । एतेन नानात्वानुसन्धाने सति जातुचित् द्वेषक्षयऽपि
 रागवृद्धिरेवेत्येतदपास्तम् ।

मदन्त एव शान्तिर्दुःसाधा, ऐक्यबुद्ध्या स्वात्मनीयं परमात्मन्यापि
 रागस्य सम्भवेन तस्य वृद्धे । एव जडजीवात्मकप्रपञ्चरूपसर्वपदार्थान्तर्गत
 जड ब्रह्मैक्यस्यासम्भवात् बाधार्थसामानाधिकरण्यास्यैव वाच्यतया जगन्नि-
 श्यात्वज्ञाने सति अनुसूलप्रतिकूलवस्त्वभावादेव रागद्वेषाभावबुध्पदादयो ।
 तत्र मिथ्यात्वज्ञानोऽपि व्यावहारिकसत्यत्वेन आमुक्ति अनुसूलप्रतिकूलसद्भा-
 वेन तदधीनानां कार्याणामपि भावात् रागद्वेषावपरिहार्यौ , वस्तुनाथाः प्राक्
 सत्पम्बन्धिकार्यबाधाभावात् । अतस्तत्तद्वस्तुविषयवृत्तिज्ञानवानहमर्थं स्व-
 सत्तावधि रागद्वेषमागोव भवेत् । तथा च मिथ्यामृतवस्त्वधीनमिव्यामृत-
 रागद्वेषकल्लोत्क्षोभितस्य कथं शान्तिः ? अन्यथा सर्वोऽपि शान्त एवेति
 किमिति ब्रह्मज्ञानम् । आत्मा तु निर्विशेष सर्वदैव शान्त । अन्तःकरण
 तु यावत्स्वसत्तं ब्रह्ममत्त्वादशास्तमेव । अपि च वस्तुषु सत्यु रागद्वेषा-

भाव शान्ति न तु वस्तुपक्ष्य एव शान्तिरिति । अतो नानात्वानुमन्या
नमेव शान्तिहेतुरिति ॥

यदपि [पु १२९] 'यदा ह्येष एतस्मिन्नुदरमन्तर कुस्ते' इत्यत्र
अन्तरशब्दा भेदपर , न तु अवकाशपर । न हि ब्रह्मणोऽवकाश छिद्र
वा कर्तुं कश्चि ममर्थ । प्रतिष्ठाया विच्छेद कुरुन इत्सुकौ एतस्मिन्नन्त
रमिति एतत्सम्बन्धि वेन ज्ञायमानस्यान्तरस्य प्रतिष्ठासम्बन्धित्वकल्पनस्यैवायु
क्तम्यापत्ति । श्रुतानुमितयो श्रुतसम्बन्धा बलायानिति न्यायादिना—
तत्र —अच्छेद्य इवाभये ब्रह्मणि भेदमपि कर्तुं क समर्थ इति । भेद जा
नातीत्यर्थस्वीकारे च लक्षणा , न च प्रतिष्ठापदाध्याहाराऽस्माकम् ।
ब्रह्मणि प्रतिष्ठा हि तत्रैव । स्थिति , निरन्तरतत्सम्बन्ध सर्वदा तदनुभवशा
लित्वम् । तस्मिन्नन्तर च स्वस्य ब्रह्मणश्च मध्ये अवकाश । वन्वाहिमव
तोरन्तरमिति यथा । अवकाशश्चामन्वन् ब्रह्मण्यसम्बन्ध ब्रह्मविषयक
ज्ञानाभाव । स एव च प्रतिष्ठाविच्छेद इत्यप्युच्यते इति । अवश्य च
पूर्वं अगम्य प्रतिष्ठा विन्दत' इति प्रतिष्ठाया निर्देशात् तत्प्रतिकोटिनिर्देश
स्यलङ्घन अन्तरशब्दनाप्रतिष्ठाया वक्तव्यत्वात् प्रतिष्ठापदस्याध्याहार्यत्वऽपि स
एवार्थो वर्णनीय , न भेदरूपोऽर्थ । वस्तुगतित्वावत् प्रकरणवशादित्वम् ।
भेदार्थकत्वस्वीकारेऽपि न न क्षति , नानात्वनिषेधश्चुतिवद्दुपगत । भवद
भिमत्तभेदानुपेधरीतो त्वस्वारस्य बाहुल्य श्रुतप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् ।

यच्च निर्गुणतात्पर्यं स्मृतिवाक्येषु लक्ष्यते ।

पुराणेषु च जागर्तीत्येतादित्य परास्यते ॥

निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रमाणतया सूत्रमन्वेष्टवना भवता 'न स्थानतोऽ
पि परस्योभयलिङ्ग सर्वत ही'ति सूत्रमुपादाय तस्य व्याख्यानं यत् दृढम्—
परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्ग सविशेषनिर्वाणलिङ्गम्, स्वभावतस्तु नास्त्येव ,

स्थानतोऽपि नास्ति, यत सर्वत्र निरस्तसमस्तविशेषमेव श्रूयत इति—नद्या-
 हतम् । न हि ब्रह्म सविशेषमपि न भवति, निर्विशेषमपि न भवति, निर्वि-
 शेषतया श्रुत्युक्तत्वादिति वाक्यमन्वितार्थः; निर्विशेषतया श्रुत्युक्तत्वे निर्वि-
 शेषत्वनिषेधासम्भवात्; श्रुत्युक्तत्वरूपविशेषवत्तया सविशेषवत्तया सविशेष-
 त्वे सविशेषत्वनिषेधायोगाच्च । एतेन—पृथङ्निर्विशेषत्वनिषेधो नोच्यते ।
 सविशेषत्वविशिष्टनिर्विशेषपरमेव निषिद्धये । निर्विशेषत्वस्वीकार एव ता-
 त्पर्यम्—इत्यापि निरस्तम् । एकतरमात्रनिषेधस्य सूत्रकृदभिमतत्वे सविशे-
 षमिति सूत्रगम्येयं युक्तं वात्; उभयलिङ्गमिति व्यर्थनिर्देशायोगात् । उभयं
 लिङ्गमिति व्यस्यानुक्त्वा समासकरणेन भवद्भाष्य इव सूत्रेऽपि बहुव्रीहरेव
 स्वरस्य इति 'परमुभयलिङ्गमिति वक्तव्ये परम्येति पठ्यनिर्देशोऽप्यधिकः,
 अनन्वितश्च । अन उभयलिङ्गमित्युत्तरान्वयि । स्वप्नादिजोधावस्थानामेव प्रा-
 क्यस्तुतत्वात्, 'न स्थानताऽपि परम्य ता; यस्मात्सर्वत्रास्ति लक्ष्यप्रयत्नीक-
 त्वकल्याणगुणाकरत्वात्मकोभयलिङ्गकं तद्गुणे' इति सूत्रार्थ इति सूत्रमिदं
 सविशेषपरमेव । एतेन 'न स्थानत' इति वक्तव्येऽवश्यवक्तव्यस्य पतियो-
 गिनोऽप्याहारकव्यननन्याद्यमिति निरस्तम्—यथा स्वप्नमुपुष्टिप्ररोधार्थस-
 म्यत्तयो जीवस्य, न परम्येति वाक्ये निषेध्यानुक्तिरूपदोषो न प्रसजति,
 तथैव प्रकृतेऽपीति हि पूर्वसूत्रगणपरामर्शना सुगममित्यलं बहुना ।

'न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येन पारमार्थिकं' इति दक्षमृतिश्चेत्
 [७ ४. ६] ते प्रमाणम् । किमित्यद्वैतामोदो विधीयते । किममोद
 आमोदो वा स्यादितोऽद्वैतेनामिति विभाव्येनतम् । निषिद्धयेन द्वैत-
 तमपि । द्वैतस्याद्वैतस्योभयस्याप्यपारमार्थिकं नाविशते द्वैतस्यापनमयुक्तमा-
 क्यस्याद्वैतस्यापनाय क्रियमाणं सर्वं प्रयासो हि व्यर्थ एव । सर्वथा शब्दा-
 वाच्यस्य च शब्दत म्यापनं दुष्करम् ।

'यो मायजननादि च वसि लं कमेध्वर'मिति गीतायामपि भज'वा-

नादित्वयोस्मावरूपत्वान्न प्रक्षय मविशेषत्वमिति वचनम्—‘मा’ ‘लोकमहे-
श्वर’मित्युक्त अभावानिरक्त अहमर्थत्व-सर्वविशेषगमलोकमहेश्वरत्वस्वरूपविशेष-
द्वयानवधानमूलकम् । ‘मत्स्यानिसर्वमूनानो’त्युक्त भूनाधारत्वादि न वा-
स्तवम्, किं तु प्रकृतिसम्बन्धमूलकम्, अनादित्वाग्निर्गुणत्वादिति निर्गुण
त्वकथनत् इत्यपि न युक्तम्—गाताया प्रयुक्तस्य गुणशब्दस्य सत्त्वरज-
स्तमोरूपप्राकृतगुणपरत्वात् तन्निषेधस्य च स्माकमपीष्टत्वात् तावता भूना-
धारत्वाद्यप्राकृतस्वाभाविकगुणसङ्घावे विरोधाभावात् ।

श्रीत्रिपुणपुराणेऽप्युपदिष्टानां गुणविशेषाणामौपाधिकत्ववक्ष्यते प्रमाण-
मेव न लक्ष्यते । अत्र गोऽस्वरूपत्वोक्तिरात्मनि नालपाताद्यभावात् । पाणि
पादाद्यनयुतत्वोक्तिर्निष्कलस्य तत्स्वरूपस्य पुरुषविधत्वाभावात् । ज्ञान-
स्वरूपमखिल जगदतदबुद्धय । अर्थस्वरूप पदयन्ता आभ्यन्त मो‘सद्य’
इति वचनं लोकमिदं देहात्मनश्च दर्शयति । तत्र ज्ञानस्वरूपे ‘अखिल
लगदि’ति प्रयागादेभै कस्मिन्नपि व्यष्टिपदार्थे चिदनुप्रवेश इति जीवनानात्व
स्पष्टमुच्यते । देवाद्यर्थस्वरूपतामात्राद् अमत्य ज्ञानस्याच्यते । न
जगद्ग्रहणाशेऽपि अमत्वम् । ‘विज्ञान परमार्थो हि द्वैतमित्थात्पददर्शिन’
इत्यत्र द्वैतमित्थात्पददर्शिन नाम सर्वेषां मत्स्वविशेषेण सर्वदा ज्ञानस्वरूपपु
कश्चिदात्मा ज्ञानस्वरूप, कश्चिज्जडस्वरूप, आत्मा दवमनु‘र्थादशरीर-
परिग्रहे ज्ञानस्वरूप, शिलादिस्वावरूपत्वे जडस्वरूप इतोदृशद्वैतमित्थात्त्व
दर्शनमिति न तत् जगदपलापाय भवति । ‘त्यत्र भद्रमाहम्’ इति वाक्य
च, एक निरात्मक अन्यत् सात्मकम्, एक आत्मा यादृशा न तादृशाऽ
पर आत्मा, देवादिदेहस्यैवात्मत्वादस्त्येव वैषम्यमित्यत्र भद्रमाह त्यजत्याह ।
‘भूतयोनिमकारण मित्यत्राकारणपदेन भूतयोनित्वनिषेध इति च न युक्तम्,
भूतयोनिपदमार्थानेषधत्वात्सम्भवात् । अतो बहुव्रीहिवृत्तमिदं भगवत
कारणमुत्पादक किञ्चिन्नास्तीति प्रवीति, ‘न चास्य कश्चिज्जनिते’तिवत् ।

एते तृषैव तारणिक र्थयोगेन दृष्टाद्दिरोपगमपादनम् ।

भा०—(पृ. १३२) अशब्दगोचरस्वार्थि तस्य वै प्रज्ञातो द्वित्र । पूजायां भगवच्छब्द-वि.येते शौरचारिक ॥ (६.५. ७१) इति वचनाद्भगवच्छब्देऽपि प्रज्ञातौपचारिक । तथा च 'त्रुद्धे महाविभूत्यान्वे' इत्यादीनुपसर्गो-क्तं नू अशब्देऽपि उपसर्ग कथमस्ति । पूर्वशब्दे कं दृष्टेवातो नामूदिति महादा-र्यम् — इति-तार्थेऽप्यभिनिविष्टमनस्यभ्रमवचनम्—एवं हि वदन्त्ये तत् पूर्वशब्दे पूर्वोत्तरसन्दर्भे च दृष्टेवातो न मात्तयाऽप्यभूदिति चिन्तयते नभेत् । तथा हि । अत्र 'ते प्रज्ञातो वेदितव्ये' इति 'सन्नेदा-दिरूप शब्दप्रज्ञा, र्थ विष्णुस्वामर्थप्रज्ञाति प्रज्ञादसं प्रकल्प, 'तदेव भगवद्वा-च्य मस्वर परमात्मन । वाचको भगवच्छब्दश्चाव्यर्थेऽस्याशया नन ॥' इति तस्य प्राप्यस्वार्थप्रज्ञां भगवच्छब्दवाच्यत्वमभिप्राय, 'एवं निगदितार्थस्य तत्त्वं गत्यस्य तत्त्वं । ज्ञाने येन तद्ज्ञान परमव्यत्यर्थानयम् ॥' इति शब्देन उक्तभगवच्छब्दवाच्यपरमात्मस्वरूपभिगमकं शब्दप्रज्ञा गृहीत्वा, तस्मिन् शब्दप्रज्ञाणि भगवच्छब्दप्रयोग औपचारिक इति 'अशब्द-गोचरव्यापी ति श्लोकेनोच्यते—अशब्दगोचरस्य प्रकृतभगवच्छब्दा-वाच्यस्य एतच्छब्दगोचरपरमात्मस्वार्थप्रज्ञान्यस्य तस्य शब्दरूपस्य तथोपमस्य प्रज्ञातो भगवच्छब्दः अर्थप्रज्ञातिपादकत्वरूपगौरवपुरस्कारेण उपचरतो भवति, मगवान् वेदः, भगवती अतिरित्येवमिति । तस्मादयं श्लोकोऽन्यार्थः । उपरि च, 'एवमेव महाशब्दो मैत्रेय मगवानिति । परम-प्रज्ञातस्य वासुदेवस्य नान्यथा । तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिमाणसमन्वित । शब्दोऽयं नोपचारेण ह्य-मत्त ह्युपचारतः ।' इति विस्पष्टवचने, लक्षणा विना तस्य शब्दस्य प्रज्ञाणि वर्तमानं च तस्मापि यौगिकत्वं रूढत्वं च वस्वन्तरे तत्प्रयोगस्यौपचारिकत्वं लक्षणाकरत्वात्प्रकं कण्ठात्कम् । अतः पूर्वोक्तवाक्या-र्थान्यथाप्रकृतं ते वचनमिति प्रकरणमिदं प्रज्ञातो भगवच्छब्दवाच्यत्वमिव

सर्वशब्दब्रह्मगम्यत्वं निरूपयत् सविशेषत्वमेव दृढयतीति ।

यदापि— (पु. १३३) 'ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मल परमार्थतः । तमे-
 वार्थस्वरूपेण आन्तिदर्शनत स्थित' इत्यत्रार्थपदेन देवमनुष्यादिमात्रग्रहणेन
 सङ्कोचकल्पनमयुक्तम्—न हि 'रज्जुसर्पस्वरूपेण आन्तिदर्शनत स्थिता' इत्यु-
 क्तौ सर्पपदेन कृष्णसर्पमात्रग्रहणं भवतीति—तदापि न—ज्ञानस्याप्यर्थपदा-
 र्थत्वेन तद्व्यतिरिक्तग्रहणेन तत्त्वं सङ्कोचस्य तवाप्यावश्यकत्वात् । अस्मन्मते
 देवमनुष्यादिमात्रे सङ्कोचाभावाच्च । आन्तिदर्शनं येषां सम्भाषितम्, तैर्दृ-
 श्या सर्वेऽर्था अर्थपदेन गृह्यन्त एव । सर्वस्यापि पदार्थस्य सजीवत्वेन
 सर्वत्र आन्तिवर्णनसम्भवेन देवमनुष्यादिमात्रसङ्केचस्यानवसरत्वात् ॥ 'जग-
 द्ब्रह्मणो' सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतीतिर्ब्रह्मणा ज्ञानस्वरूपस्यार्थाकारता आन्ति-
 रित्युक्ते जगन्मिथ्यात्वसिद्धि' इत्युक्तमप्ययुक्तम्—अर्थाकारताया आन्ति-
 सिद्धत्वे सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतिपादनायोगात् । तदा वाच्यं हि सा-
 मानाधिकरण्यम् । न हि सत्यमिथ्यावस्तुनोरैक्यसम्भवः । अत्र सा-
 मानाधिकरण्येनैक्यप्रतीतिः । ज्ञानस्वरूपस्यार्थाकारताआन्तिरित्यशङ्क्य-
 ऽन्यत्रस्य पारित्याग एव भवन्मते । अस्मन्मते पुनरभयमपि सुखम् ।

अत एव (पु. १३४) 'जगच्च स' इति सामानाधिकरण्यत्वात्
 जगन्मिथ्यात्वसिद्धिरित्यापि निरस्तम्—सामानाधिकरण्येनैक्यसिद्धौ ब्रह्मण इव
 जगतोऽपि सत्यत्वस्यैव सिद्धः । किं च जगच्च स इति वाक्यं न विष्णु-
 जगतो टपादानोपादेयभावपरम् ; किन्तु शरीरात्मभावपरम् । 'यन्मय
 च जगद्ब्रह्मन् यतश्चैतच्चराचरम्' इति मैत्रेयपृष्टस्य यन्मय च जगदित्यशस्यो-
 चररूपत्वादुक्तवाक्यस्य । न च तत्रापि मयटो विकारार्थत्वात् 'यद्विकार-
 मृतं जगत्तद्मूर्होऽप्युपादानमथ एवेति शङ्क्यम्—'यतश्चैतच्चराचर'मित्यननो
 पादानस्य पृष्टत्वात् । न च तत्र निमित्तकारणमात्रप्रश्नः, सङ्कोचे प्रमा-
 णाभावात् उच्यते । एवमेतदुत्तरवाक्ये 'विष्णो सकाशादुच्यते जग-

सत्रैव च स्थितम् । स्थितिसंयमकर्नाऽपौ जगतोऽस्य 'जगच्च सः' इत्यत्र प्रथमपादेन निमित्तोपादानकारणत्वस्य विष्णावुक्तत्वात्—'जगच्च सः' इति नोपादानोपादेयभावपरम् ।

अथ उक्तमिति श्रवणात् 'भुवः प्रभव' इत्यनुशासितपद्यमीस्वीकारोपपादानकारणोक्तिर्न भवति ; किन्तु निमित्तोक्तिरेव । 'जनिकर्तुः प्रकृति'-रित्यनुशासितपद्यमीस्वीकारे चोपादानमेषोच्येत ; न निमित्तम् । अतः कथमुपयमिद्धिः । अतो यतश्चराचरमित्यत्र पद्यमी निमित्ते ; मयद् च विकार इति चेत्—जन्मायधिकरणे हि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति वाक्ये एकपद्यमीश्रवणेऽपि निमित्तोपादानोभयविधकारणत्वसिद्धिः सर्वाभिमतता । अन एव प्रकृत्याकाराल्पदेचेतनाचेतनद्वयव्यावृत्तिर्भामित्यामदर्शि । शाङ्करभाष्ये च यथावत् पश्यता निमित्तोपादानोभयविधत्वस्वीकारः स्पष्टः । एव च श्रुत्यनुसारेण 'यतश्चैतच्चराचर'मिति वाक्येऽपि तदेव 'यत'पदे तदर्थकमवसायते ।

कथमनुशासनविरोधपरिहार इति चेदित्यम्—नात्र 'भुवः प्रभव' इत्यस्य प्रसक्तिः । जनिकर्तुरिति सूत्रमापि न गृह्यते ; किन्तु 'अहउण्' इति सूत्रे 'त्रिवारभेदात्' इति भाष्यनिर्देशात्, घृमादग्निमानिति प्रयोगशलाच 'त्रिभाषा गुणऽस्त्रिषा' मिति सूत्रे विभाषेति योगावभागे विधाय, अगुणेऽपि हेतोः पद्यम्यनुशासनस्यागिमत्त्वादिहापि हेतुपद्यमीस्वीकारेण द्विविधहेतुत्वलाभ इति । अतः श्रुत्यनुसारेणोपवृत्तमन्ततदर्थकम् ।

एवं जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रे प्रकृतिपदस्य हेतुमात्रपरत्ववृत्ति कारागिमत्तम् । प्रयोगानुपाराच्च, भाट्टाहम्यादिग्रन्थेष्वपि सैव सरणिराहता । प्रकृतिशब्द इहोपादानपर इत्येव भाष्यपक्षश्चेत् पुत्रात् प्रमेदो जायत इत्यादौ निर्वाहो न भवति । 'रुपठलोपे कर्मण्यधिकरणे चे'ति वार्तिकवशात् रुपठलोपे पद्यमी च, यतः साक्षात्पद्यमन्वयः क्रियया सह पद्यम्यन्तार्थस्य न

भवति तत्रैव युक्ता, यथा प्रासादादोक्षण इत्यादौ । तत्र जननार्थकधा-
त्वयोगात् एतत्सूत्रप्रसक्तिरपि नास्ति । अतोऽपि तत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी ।
अन्यथा सर्वत्र ल्यब्लोपसंज्ञैव निर्वाहो 'जनिकर्तुः' । रिति सूत्रमेव व्यर्थम् ।
पुत्रात् प्रमादां जायत इत्यत्र ल्यब्लोपेन निर्वाहोऽपि दुष्करः ; जायत इति
समानकर्तृकत्वाभावेन पुलमालोक्येति ल्यववर्णनस्यानुपपन्नत्वात् । अतः
प्रकृतिपदमिह हेतुमात्रार्थकम् ।

इदमपि वक्तुं शक्यम् । अस्तु प्रकृतिपदमुपादानपरमेव । अथापि
न दोषः, सूत्रं प्रकृतिरिति निर्देशस्याप्रकृतिवाचकात् पञ्चमी न भवतीत्ये-
तावन्मात्रार्थकत्वात् ; प्रकृतित्वे विशिष्य पञ्चम्यर्थे इति सूत्रादलाभात् ।
अत्र प्रकृतिवाचकात् पञ्चमोविधानोऽपि हेतु समाप्तस्य पञ्चम्यर्थेऽपि न
दोषः । यतश्चैतच्छराचरमित्यत्र च यच्छब्दार्थस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वस्याक्षत-
त्वात् पञ्चमी उपपन्ना । कारणवाच्यपुं सर्वत्र निमित्तत्वोपादानत्वस्वरूप-
विविधकारणत्वकथनात् अविशेषेण हेतुत्वमुभयरूपं पर्ययस्यति ।

अत्रयं च विष्णोः प्रकाशादुद्भूतमित्यस्य यतश्चैतच्छराचरमित्येतत्प्र-
श्नोत्तरत्वात् तत्र 'जनिकर्तुः' प्रकृति रिति प्रकृतिपञ्चम्या वक्तव्यतया प्रश्न-
वाच्येऽपि यत इति प्रकृतिपञ्चमीति स्वीकर्तव्यम् । यथा वा इमानांति
श्रुत्यनुमाराच्च । न च सकाशदुद्भूतमित्यत्र 'भुवः प्रभवः' इति पञ्चमी,
हिमवतो गङ्गा प्रवहतीत्यत्र हिमवति गङ्गायाः प्रथमप्रकाशत्वात् अतीन्द्रिय-
विष्णुरूपाधिकारेण जगतः प्रथमप्रकाशस्य दुर्वचत्वात् । तत्र द्वितीयप्रका-
शस्याधिकरणान्तर इवैह जगत् विष्णुभिले द्वितीयप्रकाशाभावाच्च । पूर्वं
सिद्धविषय एव प्रकाशस्य वक्तव्यतया पूर्वमिद्धि कुत्र इति जिज्ञासायाः शान्त्य-
भावाच्च । तावताऽप्युत्पत्तिं प्रति सङ्कलाश्रयत्वरूपकर्तृत्वापरपर्यायनिमित्तत्वा-
लाभाच्च । स्थितिलयसमभिव्याहारात् उत्पत्तेरेवात्र विवक्षणीयत्वात् अन्यत्र
उत्पन्नस्यान्यत्र प्रकाशरूपस्य प्रसरनस्यात्र ग्रहणासम्भवाच्च । प्रभवति-

शब्दाभावाच्च । उद्भवते निष्क्रम्य भवनपरत्वेन उपादानत कार्यपरिणाम
रूपोत्पत्तेरेव तदर्थत्वावसायाच्च । अत उपपत्त्या स्वारस्याच्च विष्णोः सका
शादुद्भूतमिति प्रकृतिपञ्चम्येवेति, 'यतश्चराचर'मिति तत्प्रथवाक्यतया सर्व-
समतेऽपि सैव पञ्चमो । एव च निमित्तत्वे तेन गृह्यताम्, मा वा ।
प्रकृतिवत् तु सिद्धमेवेति, यन्मयमिति मयट् न विकारार्थं । न च प्राचु-
र्यार्थकत्वेऽपि शरीरात्ममावालाभ इति शक्यम्—यतो व्याप्ये व्यापकप्राचुर्यस्य
प्रसिद्धतया जगति तत्प्राचुर्यमुच्यमान प्रमाणान्तरानुसारात् 'जगच्च स इति
सामानाधिकरण्यवलाच्च शरीरा मभावरूपमिति निश्चयते । शरीरवाचिना
शब्दानां शरीरपर्यन्तत्वस्य लोकेऽदसिद्धत्वेन तादृशसामानाधिकरण्यनिर्देशन
वत्सिद्धिरिति । एतेन शरीरशरीरिभावेऽपि वस्तुतः सामानाधिकरण्यं नास्तीति
वचनं तत्प्रक्रियाविज्ञानवैधुर्यमूलम् । भव-मत् एव हि सामानाधिकरण्या-
नुपपत्तिः । तथा हि-यन्मयमिति मयट् स्वार्थकं च किंरूपं जगदिति
प्रश्ने जगन्निर्देशनि वक्तव्यम् । अथ वा जगत्प्राप्तीति ज्ञपनाय विष्णोर्वा-
न्तीति वक्तव्यम् । जग म इति सामानाधिकरण्यस्य जगनेऽपि अन्नतया
सत्यत्वमापकं गतम् । अन्वैव वाक्यस्य न जगत् किं तु विष्णुरेवंति
तात्पर्यस्वीकारे च सामानाधिकरण्यमङ्ग एव । उपादानोपादेयभाववाचका-
भावादपि नेद वाक्यं तत्परं भविष्युमर्हति । किं च शास्त्रस्य निर्विशेष-
परत्वे मैत्रेयेण किञ्चिद्विद्वानो जगद्भूत इत्येक एव प्रथमं कर्तव्यम् । अज्ञानत
दशकृतेऽपि प्रतिवचनमकमेव युक्तम् । वस्तुतो निवर्तवादे प्रसन्नं वस्तुतो
दोषोऽस्ति न वा । न च्छेदान्तश्च स्वप्रवृत्तिरेव व्यर्थं, कस्यापि सत्यं समा-
वात् सत्त्वज्ञानम्यैवानुपेक्षितं वात् । अस्मि चत् 'सर्वानुभवंत् एव प्रस-
न्ने दिनि मायोऽन्तः भवपक्षेऽप्यदशनामेति कथं तदस्वीकार इति इह
विमर्शः । सामपि भव एव द्रष्टव्यम् ।

जगद्भ्रमो ब्रह्मणि येन तस्मिन् दोषोऽप्यभयानुपपत्तिरयाम् ।

ये ह्यश्रयाच्छादनतःस्वरूपानिर्वाच्यतामानविरोधिवाधा ॥

अविद्याकार्यवाज्जगन्मिथ्येत्युच्यते (पु १३६) तन्नानुपपत्तयः एतदुर्ध्वपाः
तथा हि—

तस्यास्तिमिरस्य तेजोगन्तवत्त्वं स्वप्रकाशप्रकाशप्रत्यक्षं तावदसम्भवी-
त्याश्रयानुपपत्तिः । स्वयाऽपि ब्रह्माश्रयव नेष्टम् । यद्यपि .. सोऽपि
तस्या आश्रय' इति तदुक्तिश्च, 'अविद्याया ब्रह्माश्रयत्वस्यास्माभिरनभ्युप-
गमा'दिति वचनेनैव हता । जीवाश्रयत्व च न भवति—जीवभावस्याविद्या-
ऽधीनत्वेनान्यान्याश्रयात् । अस्मन्मते कर्मप्रवाहवत् संज्ञासुरन्यायाद्युपप-
त्तिरिति चेत्—तर्ह्यनेकाविद्यास्वीकारप्रसङ्गः । तत्र च पूर्वपूर्वाविद्यानिवृत्तिः
कथम् ? तत्त्वज्ञानाभावे मिथ्याभूतस्य निवृत्त्ययोगात् । अनिवृत्तौ किमि-
त्यविद्यान्तरकल्पनम् । कथं च कल्पनात् प्राक् मिथ्याभूताविद्यामद्भावः ?
यद्बुद्ध्या याऽविद्या कल्पिता सा तस्यैव कथञ्चित् कार्यकरा, रज्जुमर्षवत् ।
न हि प्रकृत्ये शरीरो कश्चिन् प्रथमतोऽविद्या परिकल्प्य तदाश्रय स्वात्मान
कृत्वा स्वयमविद्यामाक् भवति । अत आश्रयानुपपत्तिः ।

तिरोधानानुपपत्तिश्च । मेधैः सूर्यप्रकाशस्य तिरोधानं नाम तस्य
प्रकाशस्य ज्ञानरूपत्वाभावात् मेधैस्तत्प्रसरप्रतिबन्धाच्चास्माकं तदग्रहणम्, तथा
व्यवहितदेशे तदसम्बन्धश्च । ब्रह्मप्रकाशस्य ज्ञानरूपतया तद्विनाशाभावे
ब्रह्मग्रहणमस्त्येवेति कथं तिरोधानम् ।

स्वरूपानुपपत्तिश्च । भावरूपाज्ञानस्य ब्रह्मशक्तित्वे किं तदभिन्नता,
भिन्नता वा । आद्ये सत्यत्वापत्तिः । अन्ये द्वैतापत्तिः । अविद्याया-
प्रतिभासिभ्येनासत्यत्वात् द्वैतापत्तिरिति चेत्—कस्याविद्या प्रतिभासते ?
न च प्रतिभासिक प्रतिभासात्प्रागपि स्यात्तुमलम् । एवमविद्यापरिणामे सम-
ष्टिवुद्धौ प्रतिभित्तैतन्न्यमीश्वर इत्युच्यते । तथा च प्रकृत्ये ईश्वराद्यभावा-

पत्ति । एव च कस्य कल्पनावशादविद्यात्परिणामारम्भादय । एव व्यष्टि-
 बुद्धौ प्रतिविम्बित चैतन्य जीव इति पक्षे अन्त फरणावच्छिन्नं चैतन्यं
 जीव इत्यादिपक्ष इव प्रतिसर्ग जीवभेदादकृताभ्यागमकृताविषणाशादिदूषण
 प्राक् भवताऽपि दृष्टमवर्जनीयम् । प्रतिविम्बस्याचेतनस्यानुभवितृत्तमेव
 न सम्भवतीति कथमनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीति सुवचम् ।

कल्पनाभावादविद्या न सिद्धयतीति च प्राग्वोक्तम् । न च दीपस्य
 घटादिपरप्रकाशकस्य स्वप्रकाशत्वात् अज्ञानस्यापि जगत्कल्पकस्य स्वकल्प-
 कत्वमिति वाच्यम्-वैषम्यात् । दीपो हि स्वयं विद्यमान दीपान्तराभावेऽपि
 सन्निकर्षवलात् ज्ञान स्वविषयक जनयतीति स्वप्रकाशक । अज्ञान तु
 जगत्कल्पनात् पूर्वं जगद्वैव स्वकल्पनात् प्राक् स्वयमविद्यमान कथं स्वक-
 ल्पकम् । न हि कल्पकत्वं स्वविषयकज्ञानजनकत्वमालम्, तथा सति घटो
 घटकल्पक इति प्रयोगपते । तथा च सति तत्तद्वस्तु स्वयमेव स्वकल्प-
 कत्वमिति अविद्यैव न सिद्धयेत् । शुक्तिरजनम्प्राप्तपदार्थादौ कल्पकान्तर-
 कल्पनापरिश्रमोऽपि यो व्यर्थ म्यात् । अत उत्पादकत्वं वा, अनुपाप-
 कत्वं वा, अस्तित्वस्य पदार्थस्य स्थितत्वेन बुद्धिजनकत्व या किमपि भवतु
 कल्पकत्वम् ; तत् स्वस्मिन् स्व प्रति न भवति । अनादिरयमज्ञानरूपो
 मित्यापदार्थ इति चेत्-अनादित्वमित्यात्वे मिथो विहृद्ध इति प्राग्वोक्तम् ।

भावरूपाज्ञान चासिद्धम्, मानाम्भावात् । अहमज्ञ इत्यादेरनुभवस्य
 ज्ञानाभावाविषयताया आपण्डिनपामर प्रसिद्धत्वात्, न च प्रागभावविषयोऽयं
 न भवति, प्रागभावस्य कालपरिच्छिन्नत्वात् इति वाच्यम् । अहमज्ञाऽन्ती-
 तीहापि अमत्रे वर्तमानकालपरिच्छिन्न वावगाहनेनाविरोधात् । प्राकालपरि-
 च्छिन्नत्वं प्रागभावेऽस्ति, अत्र तु उदासीति चेत्- तदापि न, वर्तमान-
 कालम्यापि किञ्चित्प्रति प्रकालरत्वात् । किञ्च प्राकालावच्छिन्नत्वेन
 रूपेण मा भासताम् । तावताऽपि स द्दहाभावत्वेन रूपेण प्रतीयते ।

शोधने तु स प्रागभाव एतद्युक्तौ को दोषः ? अयथाऽयमन्यत्राभाव एव वा सामयिकामात्रो वा यः कश्चिदभावोऽस्तु ; न तु भावरूप इति । नन्व-
स्मामिरभावपदार्थस्यापि व्यवहारिकस्यैव स्वीकारात् व्यवहारिकतायाश्चा-
विद्याह्यमूलवस्त्वर्धानत्वात् सिद्धमेवमापि भावरूपाज्ञानगिति चेत् — कथम-
भावस्य भावस्य वा जग-यनुभूयमानस्य केवल व्यवहारिकसन्धस्वरूपं मिथ्या-
त्वमिति प्रश्ने अविद्याकर्तृःऽन्मिद्यंति समाधानस्यैरदानोमात्वरतया
तत्राविद्याया असिद्धावाशङ्किनायामे-द्व्यवहारिकसन्धेरेण तत्प्राधानेऽन्ये-न्या-
श्रयापत्तः ।

नन्वहमज्ञ इत्यस्य ज्ञानभावविपर्यये स ज्ञानाभाव किं सामान्या-
भावः, उच्यते विशेषाभावः । नाद्य ; सामान्याभावग्रहणे विशेष भावाग्रह-
णात् विशेषमिद्धौ सामान्यमन्तरेण विशेषस्य विशेषात् सामान्यमावश्यक-
मिति सामान्यनिषेधात्सम्भवात् । नान्य ; अहं परमात्मानं न जानामि-
त्येवं किञ्चिद्विशेषविषयकज्ञानाभावस्वरूपत्वोऽभावज्ञानं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य
कारणत्वात् प्रकृतं च ज्ञानस्यैव प्रतिषेधतया ज्ञानस्य च विषयस्वाकार-
मन्तरा मद्रूपामर्शनेन प्रतियोगिज्ञानकालविषयेऽपि गृह्यते इति कथं तद-
भावरूपज्ञानाभावः उपलब्धुं शक्यत इति — अत्रान्येन — प्रथमशिरोदूषणं
तावदयुक्तम् । सामान्यनिषेधस्य विशेषनिषेधान्तरीयकत्वेन विशेषनिषेधस्या-
पि कृत्रमायनया विशेषसिद्धयसम्भवात् । न हि घटा नास्तीति सामान्य-
निषेधे क्रियमाणे एवं कश्चिदनुयुज्यते घटविशेषानिषेधात् तस्मिद्धौ घट-
सामान्यमापि न निषेधमिति । द्वितीयस्तिन्नपि शिरमि श्रूयताम् — भावरूपा-
ज्ञानमस्तु मा वा । मनोऽपि अहं परमात्मानं न जानामि अहं परमा-
त्मज्ञानाभाववान् इति अभावविषयकप्रत्ययस्थानुभवसिद्धतया तत्र प्रति-
योगिग्रहणमस्ति नवेति विकल्पस्य मुक्तवात् । तथा च 'यश्चांशोः समो
दोषः, परिहाराऽपि वा सम । नैक पथेयुं कन्यस्तादृगर्थविचारणे' इति ।

तत्रापि भावरूपाज्ञानमेव विषय इति यदि हठात्कारः ; तदाऽऽ
 श्रूयताम् । अस्याज्ञानस्य परमात्मज्ञानेन हि निवृत्तिर्वक्तव्या , तद्ज्ञा
 किं शाब्दबोधात्मकं निवर्तकम् , उत निदिध्यासनानन्तरं चरमभावी साक्षा
 त्कारः । नाद्यः ; तर्हि अज्ञानस्य भावरूपस्य सर्वमूलस्य निवृत्तौ तदै
 जगदुच्छेदः स्यात् ; मननादिकं च न स्यात् । नान्यः ; शाब्दबोधोपास्य
 श्यात्, साक्षात्कारात्प्रागपि अहं परमात्मानं न जानामि अज्ञ इति व्यवहारा-
 पत्तेः । तथा चाचार्यस्थाप्यज्ञत्वात् अन्तेवासी न प्रवर्तेत । किञ्चाज्ञात-
 तत्त्वयोः शिष्ययोर्मध्ये कश्चिदन्यं प्रत्याह-‘अहं परमात्मानं न जानामी’
 इति । तत्र श्रोतुर्गोधस्तु जायते । तत्र बोधे यदि परमात्मा विषय स
 नाचार्यमुपसोदित् । यदि न विषय , तर्हि वाक्यार्थं न जानामीति श्रूयात् ।
 अनो भावरूपाज्ञानस्वीकारेऽपि दोषस्तुल्यः । वस्तुतः पारमलोकभावरूपा-
 ज्ञानवाधनप्रकार एवास्माभिरन्यत्र खण्डित इति यत्किञ्चिदेतत् । अहमज्ञो
 न किञ्चित् जानामीति पुनः प्रयोगोऽज्ञानवदर्थविवरणाभिप्रायेण । विवर-
 णानेवेक्षणं प्रति पुनरित्थं न प्रयुज्यते ॥

एवमनिर्वचनीयत्वानुपपत्तिश्च । सर्वं हि वस्तु प्रतीत्या व्यवस्थाप्यते ।
 प्रतीतिश्चास्तीति वा नास्तीति वा भवति ; न पुनरनिर्वाच्यमिति । यत्स्विह
 वर्णितम् — (पु. १३९) अन्धकाररूपं हि प्रकाशं विना गृह्यते । तत्
 प्रकाशं भावस्थापेक्षितत्वात् प्रतियोगितया प्रकाशापेक्षाऽप्यस्ति । तथा च
 यथा अन्धकाररूपं प्रकाशाविषयोऽपि प्रकाशं यवस्थाप्यम् , तथा सदसद्भ्र-
 द्विवेधप्रतीत्यविषयत्वापि भावरूपाज्ञानस्य स्वरूपमनिर्वचनीयमित्येव रूपेण
 प्रतीतिव्यवस्थाप्यमिति-तस्यार्थं तदैव ह्ययं । न ह्यनिर्वचनीयमिति लोके
 प्रतीतिरस्ति ; येनाज्ञानं तथा स्यात् । न च सकलप्रतीत्यभावेऽपि अज्ञा-
 नगन्तुसिद्धिः । एवं हि सति निर्विशेषं ब्रह्म प्रमाणं विना पिद्धमस्ति ;
 तत्र दोषोऽपि अनिर्वचनीयो भावाज्ञानात्मा प्रतीतिं विनैव सिद्धोऽस्तीत्येवं

मुच्यते वः पदार्थव्यापनमरणः । या च अमहेतुदोषदोषाश्रयत्वसदधिष्ठाना-
 पारमार्थ्येऽपि अमोपपत्तिरिति भाष्यमनुय कथा काऽपि कथ्यते । ब्रह्माभावे
 किमुपजीव्य दोषरल्लसि ; किमुपजीव्य जीवसिद्धिः ; कुतो ब्रह्म ज्ञानम् ; कुतो
 जगत् इत्यादिः—सा दोषापारमार्थ्येकेन ब्रह्मा आच्छाद्येत ; कथं च जीवः
 भिद्यन् ; कथं च अनः ; कथं च जगत् इति प्रतिशयव पराश्या ।
 दोषापारमार्थ्येऽपि सर्वोपपत्तौ अधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि सर्वोपपत्तिर्भाष्यदर्शि-
 ता किमिति न हृदयमारोहते ? यदपि सर्वपारमार्थ्येऽपि अमोपपत्तिरिति
 सर्वशून्यत्वमेव स्यादिति भाष्यार्थं षण्डनम् (पु. १४०) तुच्छत्व हि सर्वशून्य-
 त्वम्, न त्वपारमार्थ्ये । तुच्छत्वमित्येवाभेदादिति —तदप्याशयापरि-
 ज्ञानमूलकम्—ब्रह्मातिरिक्तापारमार्थ्यं हि तया कदाचिद्व्याप्य वात् । एव
 ब्रह्मणोऽप्यपारमार्थ्यं जातु शून्यमेव तत्र मति ज्ञानेन सर्वस्य व्याप्य सम्ब-
 द्यस्तीकार्यम् । एव च सर्वाभावे तदा सर्वशून्यत्वमेवैतत् क तन्देह ।

एव प्रमाणानुपपत्तिश्च—तत्र प्रत्यक्षं न प्रमाणमिति प्रागुक्तम् । एव
 प्रमाणज्ञान सप्रागभावव्यतिरिक्तव्यविषयावरणरुनिवर्त्य-स्वदेशगतवत् वन्तर-
 पूर्वकम् । अप्रकृतिनार्थप्रकाशकवादिव्यनुमानन सिद्धिर्न भवति । विरु-
 द्धत्वादिशेषणा जागरूकत्वादिति च भाष्यादिषु व्यक्तम् । कथं विरु-
 द्धत्वमिति चेत्—प्रकृतमाप्य नुमितिरूप ज्ञानमपि प्रमाणज्ञानतया पक्ष
 मूले अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वरूपहेतुमत्त्वात् स्वविषयाज्ञानावारकज्ञाना-
 न्तरपूर्वकनपितव्यम् । तथा चानभिमतार्थमिद्धि । एव चाज्ञानान्तरा-
 च्छादितस्याज्ञानस्य प्रतीयमानत्वात् अप्रतीयमानाना चापरमार्थाना कार्य-
 करत्वाभावात् ब्रह्मातिरोषायकत्वमङ्ग इति । न च तावताऽपि भाष्य भाव-
 व्याप्तत्वरूप विरुद्धत्वहेत्वामसव कथम् ? अन्यदृशिविरुद्धत्वस्य विरु-
 द्धत्वादिति वाच्यम् । 'सिद्धान्तमभ्युपय तद्विरोधो विरुद्ध' इति (१.२.४७)
 न्यायसूत्रे स्वाभिमतसिद्धान्तविरोधे वप्रयुक्तत्वात् हेतो विरुद्धत्वव्यवहारस्य

न्यायभाष्यादिषु कृतस्य प्राचीनग्रन्थेऽसिद्धिर्वात् । न चाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमेव न स्वीयुर्न, अहमज्ञ इति प्रत्यक्षसिद्धस्यैवानुमानेन प्रकाशनादिति वाच्यम् । तेनैव सिद्धौ विवादाभावेनानुमानस्यैव प्रयोगायोगात् प्रत्यक्षस्य ज्ञानाभावविषयकत्वेनैवोपपत्तिरित्याक्षेपे हि अनुमानप्रसर । उक्तं च प्रत्यक्षस्याभावविषयकत्वं प्रागेव । तथा चाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमक्षतमेव । न च प्रत्यक्षसिद्धेऽज्ञाने स्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वमात्रमत्र साधयितुमिष्टमिति वाच्यम्—तथा प्रयोगाभावात् । तदा ह्यज्ञानं पक्षीकृत्य प्रागभावव्यतिरिक्तत्व साधनायम् । अभावस्यैव प्रत्यक्षसिद्धतया अभावविषयकत्वेऽनुपपत्त्यभावस्य भाष्यादौ स्पष्टतया च तत्र स्वप्रागभावव्यतिरिक्तत्वस्थापनाया असम्भवेन विलक्षणस्य धर्मिण एवात्र साधनीयत्वञ्च । यद्वस्तु प्रमाणान्तरतो निश्चितम्, तत्र विशेषणान्तरसाधने विशिष्टसाधनेऽप्यत इति युक्तम् । यत्र प्रमाणान्तरगृहीततया निश्चिनादयत्नैव किञ्चिद्विशेषणान्तरमुच्यते । तत्र विशिष्टमव साधनीयमिति । अतोऽस्य धर्म्येऽप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमस्येव ।

अन एवाज्ञानरूपधर्म्येऽप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमनुमानस्य नेत्यद्वैतसिद्धयुक्तमापत्तेरस्तम् । तदिह । आत्मा न सर्वज्ञ इत्यनुमानस्य न्यायकृत्युमाञ्जलिपञ्चमस्तवकृत्नदृष्टण-यायोऽज्ञानुपपत्त्यय । किं चाहमज्ञ इति प्रत्यक्षस्यैवाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अज्ञानवारकाज्ञानान्तरपूर्वकतापत्ति । तत्र माध्यानङ्गीकारे चानैकान्त्यम् । न चाज्ञानाधारकाज्ञानान्तरमित्यत्र इति वाच्यम् । अपसिद्धान्तात् । अहमज्ञ इत्यस्य ब्रह्मच्छेदकाज्ञानविषयत्वानुपपत्तेश्च । तस्यावृत्तत्वात्, तिरोधायकत्वाभावाच्च स्वयं सिद्ध एव मोक्षस्यम् । न च ज्ञानन्यायपरमार्थस्य तिरोधानकत्वेकरत्वमस्ति । अपरमार्थन्यायं बद्धदोहजनकत्वादिनि वाच्यम्—गुणापुञ्जं बद्धिं च गृह्णते दाहानुपत्त्याऽपरमार्थस्य उज्जाकत्वाभावात् । अन्पादशम्भु बहिनं परमार्थं एव ।

किं च किमिदमर्थप्रकाशकत्वम् ? किं तद्विषयकत्व, किं वा तद्विषयक-
कथवहारजनकत्व, यद्वा तद्विषयकज्ञानजनकत्वम् । आद्ययो अज्ञा-
नस्यापि परमात्मप्रकाशकत्वापत्तिः । अहं परमात्मानं न जानामीति व्य-
वहारात् । अतश्च तस्य प्रकाशितत्वात् प्रपञ्च एव न स्यात् । अन्त-
पक्षे च प्रमाणज्ञानस्यापि तदसिद्धिः, ज्ञानस्य ज्ञानजनकत्वाभावादेव ।
अन्यत्सर्वं भाष्य एव निरस्तम्, वृथैव भवता पुनरुच्यते इति कृतं विस्तरेण ।

यत्तु—(पु १४२) अज्ञानाश्रयत्व न ब्रह्मण, किं तु प्रतिविम्ब-
भूतस्य जावस्याति—तत्र—यत् व्याष्टिवुद्धिप्रतिविम्बस्यैव जीवताया प्रा-
गुक्तत्वात् व्याष्टिवुद्धिं प्राक् जीवाभावेनाज्ञानं किञ्चिदनाश्रितमिति किमीया-
ज्ञानविषयत्व ब्रह्मण, कथं च सृष्ट्यारम्भ इति किमपि न स्यात् । प्रति-
विम्बस्य ब्रह्माभित्वं ब्रह्माश्रितत्वमज्ञानस्यानिवार्यम् । भिन्नं च तत्त्वम-
स्यादिवाक्यनिर्वाहः । ब्रह्मानाश्रितत्वं च तस्य कथं ब्रह्मशक्तित्वम् । यच्च
यथा जलविनाश्ये पत्रमि जले प्रविश्य तद्गन् शैत्यमावृणोति । तथा ज्ञान-
रूपं ब्रह्मण्यज्ञानमन्तं प्रविश्य तदावृणोतीति—तदापि न—वैषम्यात् । अत्रे-
र्जलविनाश्यत्वं तावत् नाग्न्यपक्षया जलस्य सूक्ष्मत्वात्, किं लघुके जले
सूक्ष्मतयाऽपि कर्णामूषं प्रविशन् विशकलितत्वात्प्राप्यते, आकाशा-
दिभूतानामुत्तरोत्तरं स्थूलत्वात् । कदाचित् पुनरल्पं जलऽधिकाऽपि वि-
शकलितं प्रविशन्नपि व्याधिरथात्सङ्घामूतं स्वगतौष्ण्येन च शैत्यमावृणोति ।
न च तथा ज्ञानरूपं ब्रह्म, अज्ञानं च सावयव विशरणाहं च । अज्ञानरूपं
प्रकृत्यपेक्षया च सुसूक्ष्मता ब्रह्मण श्रुतिशिद्धा । अतो ज्ञानतेजसो प्रका-
शरूपत्वात् तेजसा तिमिरमिव ज्ञानेन सता निवर्त्यमेवाज्ञानमिति अज्ञान-
स्यात्मलाम एव न भवतीति कथं तेन ज्ञानावरणम् ।

यच्च ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुविनाशकत्वं न वयं स्वीकुर्म, प्रपञ्चस्याव-
स्तुत्वात् ज्ञानेन तद्विनाश इति—तच्च न युक्तम्—आशयाज्ञानात् । अनि-

वैचनीयस्यैव कस्यचिदनङ्गीकारात्, शुक्तिज्ञानादेरपि रजतत्रयमात्मनिवर्त-
 कत्वेन रजतनिवर्तकत्वाभावात्, 'अपरमार्थभूत किञ्चिदस्ति, तज्ज्ञानविना-
 श्य'मिति कथाया असम्भवस्यैवात्र भाषितत्वात् । अत एव रज्जुज्ञानेन
 सर्पविनाश इत्युक्तमपि निरस्तम् । यदापि महनीयपुरुषसङ्कल्पेन वस्तु विन-
 श्यति ; तदापि शक्तिविशेषोपचूहणप्रलात् । यदि ब्रह्मज्ञानमपि तदुपचूहि-
 तमितीप्यते, तर्हि शुद्धज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् 'वस्तुसत्यत्वप्रसङ्ग' इति स्पष्टं
 भाष्य । यद्वावरूप तत्परमार्थिकमिति नियमस्याकाशादौ व्यभिचारकथन-
 मप्युक्तम्—आकाशादि सर्वं पक्षीकृत्य भावत्वेन ब्रह्मवत् परमार्थत्वमाधनात्
 पक्षे व्यभिचारवर्णनायोगात् । वस्तुतो रज्जुज्ञानमपि न सर्पज्ञाननिवर्त-
 कम् ; तस्य क्षणिकत्वेन स्वयमेव विनाशात् । प्रतिबन्धकप्रलात् पुनरपि
 रज्जुज्ञान नादेतीत्येतावदेव । न च (पु. १४३) विषयसन्निधानपर्यन्त-
 स्थायि ज्ञान तदभावं नश्यतीति न क्षणिकमिति वाच्यम् । क्षणिकेत्यनेनै-
 कक्षणस्थायित्वस्याविवक्षितत्वात् ; शीघ्रनाशस्यैव तात्पर्यात् । ज्ञानस्य विषय-
 सन्निधानपर्यन्तस्थायित्वमित्यापि न नियम—सन्निहतेऽपि विषयं तत् ज्ञात्वा
 विषयान्तरधावनात् । विषयसन्निधानेऽप्यनुमित्यादौ ज्ञाननाशत्वान्यथैव
 वक्तव्यत्वाच्च । अक्षणिके च, भयादरूपन्नस्याविनाशेन सर्पज्ञानसन्ततौ
 सत्यामनकभयप्रसङ्गश्च । न च ज्ञानमप्यक्षणिकमिति कथं ज्ञानसन्तति-
 स्वाकार इति वाच्यम्—छन्नं प्रकटं च दूरादागच्छति सर्पं कदाचित्पुंसः
 निमीलनेर्नीलनादिना च सन्निकर्षभेदेन ज्ञानसन्ततेरवर्जनीयत्वात् । अज्ञानं
 न ब्रह्माश्रये अज्ञानत्वात् ; ब्रह्म नाज्ञानास्पदं ज्ञातृत्वविरहात् इत्यनुमानयोः
 साद्व्यभेदाभावात् । पुनरुक्तिरिति भवदुक्तं पण्डितलोकं विस्मयसागरे निमज्ज-
 यति ; अनुमानप्रकरणे यादृश साध्यत्व, तस्य परिशीलने भेदस्याक्षतेः ।
 अनुमानद्वयस्य मियोऽनपेक्षमेव प्रवृत्ततया एकोक्तस्यान्येन साधनाभावाच्च ।

मिथ्याभूतस्य जगत उपादानं मिथ्यैव भवितुं युक्तमिति अनुमा-

नान्तरणाज्ञानं साधयितुं (पु. १४४) यदुच्यते, तत्, अविद्याकार्यत्वाज्ज-
गन्मिथ्येति पूर्वोक्तं च परस्परश्रयदोषवलात् प्रक्षीणम् । एव सजातीय-
कारणकरणेन च विलक्षणत्वाधिकरणेन व्युदस्तम् । तदधिकरणस्य यथाक-
र्याञ्चिन् सालक्षण्यावश्यकतापाधकत्वं नास्ति ; तस्यावर्जनीयं तत् । मिथ्या-
मृतस्य सन्धोपादानकत्वेऽपि वस्तुत्वप्रतीयमानत्वादिमालक्षण्यासम्भवान् ।
किं च अमस्यल अधिष्ठानमालक्षण्यास्यैव प्राणिमासिकेऽदोक्षिततया शुक्ति-
रूप्याद्युत्पादकतूलाविद्यादो अधिष्ठानवत् तथा सालक्षण्याभावंऽप्युपादान-
त्वदर्शनात्, प्रातिमासिकरजत प्रति व्यावहारिकाविद्याया उपादानत्ववत्
व्यावहारिकस्य जगतः पारमार्थिकोपादानत्वस्यापि सम्भवाच्च न मिथ्या-
मृतस्य मिथ्यापादानमिति सालक्षण्यावश्यकता । अस्माभिः सूक्ष्मचिद-
चिद्विशिष्टं स्थूलतद्विशिष्टकारणमिति न कार्यकारणभावापेक्षितमालक्षण्यार्थ-
मुच्यते ; किं तु ब्रह्मणो निर्दोषत्वरक्षणाय प्रमाणसिद्धापरित्यागाय च ।

किं च यथा शुक्त्यज्ञानं वास्तवरजतादिसंस्कारसोपेक्षमव जनयति
रूप्यादिकम्, तथा मूलाज्ञानमपि पारमार्थिकजगत्संस्कारसहकृन्मव जगज्ज-
नेयत् । प्रज्ञाश्रितत्वान्मूलाज्ञानं न किञ्चिदपेक्षत इति चतु-ब्रह्मणस्तादृशं वे
मूलाज्ञानरूपमवैव मुधा तदभावेऽपि ब्रह्म मिथ्यामृतं जनयेदिति सुवचत्वा-
त् । अनादित्वात्संसारस्य, अस्त्येव प्राग्भवोपेक्षजगत्संस्कारं सृष्टं प्रागिति
चेन्न—तस्य पारमार्थिकजगत्संस्कारत्वाभावात् । तत्र वास्तवत्वस्याप्रया-
जकत्वे प्रातिमासिकरजत प्रति वास्तवरजतसंस्कार कारणमिति न सिद्धये-
दिति सर्वथा अव्यावहारिकाऽपि कश्चिदर्थं प्रातिमासिको भवतु । अतः
सत्यवस्तुसंस्कारं विना न मिथ्यावस्तुप्रतीतिरिति कस्मिन्जगत् सत्यत्वे,
न तदुपादानं मिथ्या मयितुमर्हति ।

एव प्रातिमासिकशुक्तिरूप्यकल्पनमपि निर्मूलं वाधितं च, पश्चात्
शुक्तिउत्त्वानुभवकाले 'प्रागपीदं रजतं नासीदिति वाधस्य त्वयैवोक्तत्वात् ।

'तत्र पारमार्थिकतया व्यावहारिकतया च नासीदित्यत्र वाधेन गृह्यते । अतः प्रातिभासिकसत्ता युक्ते'ति चेन्न—अविशेषेण नासीदिति सर्वविधसत्ताऽभावे गृह्यमाणे सङ्क्षेपकल्पनायोगात् । पूर्वं प्रतीतस्य कथं सर्वात्मना असत्त्वमिति चेत्—कथं तस्य पारमार्थिकव्यावहारिकसत्ताऽभावः ? पश्चाद्वाधादिति चेत्—किं 'पश्चान्नास्ती'ति बाधस्याकारं किं वा 'प्रागपि नासी'दिति । उत्तरमेवात्र तत्रोत्तरम् । तथा च (प्रागेव) असदेव प्रतीतमिति कथं सत्त्वम् । तर्हि शशशृङ्ग प्रतीयतामिति चेन्न—कुत्राप्यसत्त्वेन तदनुभवाभावेन तत्संस्कारानुदयादेवाप्रतीते । अतोऽन्यत्र सतो रजतस्यान्यथाख्यातिरेव शुक्तिरूप्यप्रतीतिर्नाम । अन्यस्यान्यथा भानं न युज्यत इति चेन्न—मानाभावत् प्रातिभासिकस्यापि रजतस्य पारमार्थिकत्वेनैव तदा भानात् तथेष्टतया च तस्यावर्जनीयत्वाच्च । न च शुक्तिगतसत्यत्वस्य रजते भानात् रजतस्याज्ञानद्वारा शुक्तिकार्थतया रजते तत्सत्यत्वस्य सम्बद्धत्वेन नान्यथाख्यातिरिति वाच्यम्—शुक्तिगतसत्यत्वे रजते परम्परया सम्बद्धमिति तदाऽननुभवात् साक्षात्सम्बन्धेनैव सत्यत्वानुभवात् । साक्षादपि सत्यत्वमस्तीति चत्—कथं तर्हि रजतं प्रातिभासिकम् ? कथं च बाध्येत ? एतं हि सति जगदपि ब्रह्मगतसत्यत्वस्य साक्षादाश्रयमूतं न मिथ्या स्यात् । अतः साक्षात्सत्यत्वस्य भवन्मते तत्रासम्बद्धत्वात् अन्यथाख्यातिर्दुष्परिहरा ।

यत्तु—(पु १४५) भाष्ये 'रजतप्रतीते, इन्द्रियगतदोषस्य, इन्द्रियस्य, दुष्टेन्द्रियस्य वा प्रातिभासिकरजतकारणत्वं न भवतीति दूषणभाष्यमाणं मायावादिभिस्तथाऽनुक्तत्वादयुक्तमिति—तदपि न रम्यम्—दूषणावसरे सम्भाविनसर्वविकल्पे द्वावनेन दूषणस्यैव समर्थकृत्यत्वात् तत्रानुक्तमुक्तविति विचारस्यायुक्तत्वात् । भाष्ये चान्न प्रातिभासिकरजतोपादानत्वमेवैषा निषिद्धयत इति न मन्तव्यम्—यामान्यतः कारणत्वं न भवतीत्येव भाष्यतात्पर्यात् । अस्य च कारणत्वस्य भवद्विरनुक्तत्वाभावात्तदोषः । भव-

दभिमत्तानाद्रिमिथ्याज्ञानोपादानत्वं पुन मागेव निरस्तमित्यप्यत्र मापितमेव ।
अतस्सम्भावितानामन्येषां पक्षाणामत्र प्रतिक्षेप । अवश्य चेन्द्रियादि भव-
न्मेतदपि अपोक्षितमङ्गीकृतं च ; अन्धस्यादुष्टचक्षुषश्च शुक्ती रूप्यांपलम्भा
भावात् ।

अस्तु सर्वमन्यत् । रजनप्रतीति रजन प्रति कारणमिति कथ
समाव्यत इति चेत् न—शुक्तिरूप्यप्रतीतिफलं नियतभाविसर्ववस्तुग्रहणैव
विचारस्य कार्यनया प्रतीतिरपि तदा सत्त्वेन तावन्नैव तस्या अपि विकल्पकोटो
निवेशात् । प्रतीती मय प्रातीतिकम् ; प्रतिभासे भव प्रातिभासिकमिति
शब्दव्युत्पत्तिसद्भावेन तत्र भवशब्द । कमुत्पत्तिविशिष्टवचन उत सत्ताविशिष्ट-
वचन , प्रतीतिश्च तत्र हेतुर्न वेति विमर्शस्यासङ्गतत्वाभावाच्च ।

अपि च ध्ययता रजतसादृश्याशज्ञानामेव इन्द्रियदोषशुक्त वाज्ञा-
नादिसत्त्वेऽपि शुक्ती रजतबुद्धिर्नोत्पद्यते । यत्तु (पु १४६) 'सादृश्यज्ञ-
नम्य नात्रोपयोग , किं तु वस्तुमता सादृश्यत रजतसंस्कार उद्भाष्यत ।
स च संस्कार शुक्त्वविद्या रजतरूपणैव पाण्णमयतीति—तत्र—शुक्ती
बहुवस्तुसादृश्यसत्त्वेन रजतसंस्कार एव द्रुध्यत इत्यत्र प्रमाणाभावात् । अत्रो-
पयोगमादाय शुक्ती रजतसादृश्यम् , तदज्ञानाद्रजतसंस्काराद्द्रुध्य इति
वक्तव्यम् । तथा च तदेव ज्ञान विषयतासम्बन्धन शुक्ती स्थित शुक्ति
रजतकारणमितीय सम्भावित एवाक्षेपो निरस्यत । 'न तावत्प्रतीति' इति
माप्येण । अयं भाव —अस्मामिस्सौसादृश्यातिरेकजात्यनङ्गीकारात् शुक्ती
रजताशसद्भावाङ्गीकारेण सौसादृश्यप्रतीतिसामग्र्या वर्तमानायामीपत्स दृ-
श्याशमात्रप्रतीतौ प्रमाणाभावात् रजतसौसादृश्यप्रतीतिरेव भवितुमर्हतीति
सादृशसादृश्यप्रतीतिरेव रजतप्रतीतिरिति न तस्या रजत प्रति कारणत्वम्-
फलस्य प्रागेव सिद्धतया रजनोत्पत्तिवैपर्यादिति । अनया च विषया सर्वा-
त्मना प्रातिभासिकरजतकरूपनाया अवकाश एव नास्तीति निरूपितं भवति ।

यत्तु—इन्द्रियदोष एव कश्चित् प्रातिभासिकरजतहेतुर्भवितुमर्हति, तस्य किरणद्वाराऽर्थसम्बन्धित्वसम्भवादिति—तत्रोच्यते—तस्य किरणद्वाराऽर्थसम्बन्धित्वेऽपि स इन्द्रियस्यैव दोष इन्द्रियकार्ये किञ्चिदन्यथाकरणमेव ततो भवेत् ; न विषयान्यथाकरणमिति अत्र एवोपधेत, न शुक्तिरूप्यम् । किञ्च शुक्तौ कल्पिते तत्र रजतबुद्धिः कथम् ? रजतसादृश्यप्रतीत्येति चेत् तर्हि रजतसदृशमिति बुद्धिर्युक्ता, न तु रजतमिति ; नवय इव गांसादृश्य-बुद्धिरिति भाष्य एवोक्तम् । यत्तु शुक्तिरूप्ये रजतजातियोगः पारमार्थिक अपारमार्थिको वा मायावेदान्तिभिर्नैव स्वीकृत इति—किं तावता । अथापि कथं तत्र रजतबुद्धिः । रजतत्वानाश्रये रजतबुद्धिश्चेत्, 'अन्यथा-ख्याति सिद्धेव' इति दूषणञ्च मुच्येत ।

वस्तुतः शुक्तौ रजताशसद्भावात्सत्ख्यातिरेव । यथा मरीचिकाया देवपवशात् पृथेवातजोशाग्रहणेन जलांशग्रहणे । त्रिवृत्करणबलाच्चात जलसद्भावः । न च येषां त्रिवृत्करणं तेषां सूक्ष्मत्वात् कथं दर्शनमिति शक्यम्—तर्हि मरीचिकाया अप्यदर्शनप्रसङ्गात्, तेजोशस्यापि सूक्ष्मत्वात् । न च सिद्धे सत्ख्यातित्वे रजताशकल्पना स्यात्, न त्वसिद्धे इति वाच्यम्—रजतज्ञानं शुक्तिगतरजतांशविषयकं शुक्तौ रजतांशनिषेधकप्रमाणाभावे सति शुक्तिविशेष्यकरजनञ्च नत्वात् मरीचिकाविशेष्यकजलज्ञानवदिति सामान्यमुखन्यासिमूलकप्रयोगेणैष्टमिद्धे । मरीचिकाया च त्रिवृत्करणाजल-स्थिति श्रुतिसिद्धा । अपि च न शुक्तौ रजताशस्यापनेऽस्माकं निर्भरः ; किं तु यत्र इदमित्थमिति विशिष्टज्ञानमेव सुलभम्—यथा मरीचिकादौ, तत्र त्रिवृत्करणबलेन जलसत्त्वेन जलविषयकसाक्षात्कारात्मकसन्निकर्षाधीन-ज्ञानसम्भवात्—तत्र सुखमेव यथार्थज्ञानोपपादनमित्येव द्रुमः । अन्यत्र च प्रामाण्यरूपे गृहीताख्यातिप्रकारख्यानपायेन यथार्थख्यातिरूपपाद्यत इति ।

यत्तु (पु. १४७) सोमाभावे पूर्वाकग्रहणं श्रुतिचोदितम् । न

सोमावयवसद्भावात्, किं तु सोमगुणसद्भावात् एव ब्रह्मभवे च नीर-
 ग्रहणादावपानि-तन्नून पूर्वमीमांसाऽनभिज्ञतामूलम्, यथायथायविराध त ।
 दुग्धजन्मासामृतमथादिशब्दाश्च तत्तदशमूषन्ताश्रयवस्तुवाचका इति न
 तत्तदर्थकार्यत्वेन प्रतिपन्नानामर्थान्तरे साधनप्रसङ्ग । एव सति ब्रह्मभावं
 तत्कार्यनिष्पत्तये नीवारग्रहणं तु मीमांसापरिचयशालिना सुगममवाति किमत्र
 विस्तरेण । सर्वमिदं, 'इति न्यायविदे विदुः' इति श्रीमाप्य एव विस्वष्ट
 मुक्तमिति किं ते केवलमप्रामाणिकार्थाभिनेवेशेन ।

एव स्वप्नज्ञानमपि यथार्थम्-तत्र सर्वस्य वस्तुनस्तदकानुमाव्यतया
 पुण्यपापानुगुण भगवता सृष्टवात् । ननु च उदासीना अपि ग्रहव पदार्था
 स्वप्नेऽनुभूयन्ते । कथं तत्र पुण्यपापानुगुणा सृष्टिरिति चन्—अहो स्वप्न
 नुभूयन्ते इति व्याहरन्नेव भवान् कथं पुण्याद्यनुगुणतति पृच्छति । अनुभव
 एव हि पुण्यादे फलम् । कथं च क्षत्र रामप्रासादसमामण्टपादिषु प्रति-
 कल विधीयमाना पारिष्करा प्रेक्षकशरागदये विशिष्यापयुज्यन्त । तथा
 स्वप्नानुभा यमुष्यदु स्वविषय साक्षात् परम्परया वा सर्व एतार्था स्पष्टमुपयु-
 ज्यन्त इति न कश्चिदुदासीन । यत्तु—स्वप्न कल्पना केवल स्मृतिरू-
 पाति—तत् भवतिस्त्वान्तविहृद्धम्, अत्राक्षमित्यनुभवानुसारण सृष्टेरव तत्र
 स्वीकारात् । अ यथा अनिर्वचनीयवतारिकमपि जागर न सेत्स्यति । स्मृ-
 त्वैव निर्वहात् । एव सृष्टौ स्वीकृताया सृष्टिप्रतिपादरुध्रतिबलोदेवधर
 नृष्टत्वमप्यभ्युपत्यम् । युक्तप्रश्न सत्य सुतकृतैव समुदलिरुपन्त । हन्त
 भवानित्य स्मृतिरव तन्नति वदन्नेत्र स्वप्नपदार्था अनिर्वचनाया इति लिख-
 तीति व्याहनमतन् । स्मृतिर्हि पूर्वांनुमृतग चरा न तदात्वे किञ्चिदनिर्व-
 चनीय स्यापयेन् । अन एव मायामात्रामति सौत्रपद भवदमिमतरात्याऽपि
 भवदुक्तिराधकम् । यत्तु तत्पुरुष नुमाव्यत्वे सति त कालावसानत्वमेवा-
 निर्वचनीयत्वमिति कुतस्तत्र द्वेष इति-तद्दुहुज वानुमाव्यानामपि जागरपदा

थाना भवद्विरनिर्वचनीयत्वस्वीकारादलक्षणत्वादुपेक्ष्यम् । न च जीवभेदेनानुभाव्या घटादयोऽपि भिन्ना ; सर्वथाऽनुभवव्याकोपात् । य एव घटस्त्वया जलपूर्णं कृतं स एव मया समानोत इत्यादिप्रत्यभिज्ञाभङ्गप्रसङ्गात् । सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाभङ्गं च सौगतोक्तं क्षणिकत्वमपि शिरं प्रदर्शयेत् । किञ्च ज्ञानमु'बदु'खादिप्रकैकमात्रानुभाव्येषु क्षणिकेषु भव-मताननुयायी न कः'ऽपि लाकऽनिर्वचनीय शब्द प्रयुङ्क्त इतोदमलक्षणमव ।

यदपि -- (पु १४८) 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' इति सूत्रे जीवानामनभि यत्स्वरूपत्वादिति स्वरूपस्य जीवसम्बन्धित्वं पृथक् रूपदमध्याहृत्य न वर्णनीयम् , सौत्रस्य मायामात्रस्यैव तदन्वयौचित्यादिति -- तदपि न-जागरपदार्थान्वयानिर्वचनीयस्य स्वार्थकस्यापि यथावदवदृश्यमानत्वात् दृश्यमानेषु तत्त्वनिव्यक्तस्वरूपत्वस्य दुरुपपादत्वं त उतर-सुत्रायनुभावाच्च जीवानामित्यध्याहारस्यावश्यकत्वात् । 'ईश्वरकृतिस्तु' इत्यनुभवात् मायामात्रमित्युक्ति 'न तत्र रथा न रथयोगा' इत्यादिध्रुत्याद्यभिप्रेतस्येधरायत्वसाधकस्य हत राधिकस्य लाभाय । यत्तु स्वप्नपदार्थइत् तत्तत्कलावमानं शुक्तिरजतादिकमपाश्चर्यं कथं न लक्ष्यतीति तस्यापि सत्यत्वमिति-तत् यथावद्भाष्यपक्षितेषु दृष्टासु नैरापूर्वं भविष्यति , भाष्य एव तदुक्ते । परं तु तत्रापि शुक्तिं हस्ते गृह्णोत्वा इदं रजतामिति वर्णनं शुक्तिरजनम्यामात्रमवावदयात् । श्रुतिश्च विशिष्टैताद्वयपयिणा नोपलभ्यत इत्यादिसन्तत्र भाष्यादीनां न नैर्भयम् । अस्तु वा तदपि सत्यम् , किन्तु न । सर्वं ज्ञानं यथार्थमयत्र सुतरामनुकूलमव च तत् , उपत्सर्वपदार्थविषयकमत्यक्षन्नस्य तदाननसष्टविषयकनया सुखनिर्वाहात् । अ-यत्त यथार्थता चान्तरातिपक्षावलम्बननेति प्रागेवोक्तम् ।

'स हि कर्ता' , 'य एष सुप्तपु जागर्ति' इति विस्पष्टश्रुत्या चेश्वर-कर्तृत्वं स्वामानाम् । न च जीवेश्वरभेदस्य वास्तवत्वात्तदनुसारेण तच्छ्रुति-

निर्वाह इति शक्यम्—एव हि सति जगत्कारणत्वमपि जीवस्य भवितुमर्हति ।
 अशक्यता चोभयत्राविशिष्टा । सृष्ट्यदंश्च जीवेश्वरभेदकालिकत्वेन
 नेदानोभेदस्य प्रकृतश्रुतिविरुद्धस्य स्वीकरणसम्भव । अत एवेश्वरस्य
 सर्वसाधारणकारणतामात्रेण श्रुतिनिर्वाहोऽपि निरस्त । अत एवमेवमनुना
 वास्तवतया नानिर्वचनीयम् ॥ जपाकुमुमसन्निधाने रक्त स्फटिक इति
 बुद्ध्यापि नानिर्वचनीयमानम् । न च कुमुमगतस्य रक्तिम इन्द्रियसन्निकृ-
 ष्टत्वात् तद्विषयकज्ञानस्य रक्तिमप्रत्यक्षत्वसम्भवंऽपि तत्समवायस्य स्फटिकेऽ
 भावादनिर्वचनीय समवाय कल्पनीय इति वाच्यम्—पारमपाम्प्रत्यवेरं
 धात् ; रक्तिम इव तत्समवायस्यापि कुमुमे सन्निकृष्टत्वेन तत्प्रत्यक्षत्वापि
 निर्वाहसम्भवश्च । न च तस्य समवायस्य स्फटिकानुयोगिकत्वाभावादप्य
 कल्प्य इति शक्यम्—स्फटिक स्फटिकत्वादिसमवायस्य स्फटिकानुयोगिकस्य
 भावेन वस्त्वन्तरस्याकल्प्यत्वात् । तस्य रक्तिमप्रतियोगिकत्व नास्तीति चेत्—
 तत् किं त्वत्कल्पितस्यापूर्वस्य समवायस्य परं कुमुमरक्तिमप्रतियागिकत्वमस्ति ।
 ननु तर्हि समवायो न कल्प्यते ; किं तु समवाये स्थित रक्तिमप्रतियागि-
 कत्वं कल्प्यत इति चत्—स्फटिकत्वप्रतियोगिकत्वात् समवायस्य , प्रति-
 योगिताया अप्यकल्पनीयत्वात् । ननु रक्त स्फटिक इत्यत्र रत्त्व , सम-
 वाय , स्फटिक इति त्रयमवानुभवारूढम् , न तु तत्प्रतियोगिकत्वं तन्निरू-
 पितत्वमित्यादीति तत्प्रतियोगिकत्वादिकं न कल्प्यते , किं तु समवाय एवे-
 ति चेत्—उक्तमेवोत्तरम्, 'न किञ्चित् कल्पनीयम् । प्रतीयमानस्य सर्व-
 स्थापि सन्निकृष्टत्वेन प्रत्यक्षत्वापपत्तेरिति । वस्तुत समवायोऽपि सूत्रकारे
 पराकृत इति न सोऽपि कल्पयितुं शक्य । एव क्रमेण शोधने अन्ततोऽ
 न्यथाख्यातिरवर्जनीयेति कृत परिश्रमेण , कुमुमरक्तिम ख्यातिरन्यथाख्याति
 रिति आदावेव सुवचतया अनिर्वचनीयस्य व्यर्थत्वात्, अस्मन्मते तु नान्य
 थाख्याति , रक्तिमासम्बन्धामह इत्यख्यातिसमर्थनात् । न चास्माकम-

न्यथाख्यातौ द्वेष 'स्वारस्यमन्यथाख्यातावख्यातौ लाघव स्थित'मिति तस्या अपि सम्भावनात् ।

यत्तु—(पु. १४९) अलातचक्रे अन्तराळामहणं चक्रप्रतीतिश्च नैकं तत्त्वम् ; अप्रहणस्याभावरूपात्वात् ; प्रतीतिश्च ज्ञानरूपत्वात्, चतुष्कोणेऽन्तराळामहणसत्त्वं एव चक्रप्रतीत्यभावाच्च । अतोऽनिर्वचनीयचक्रसिद्धिरिति— तन्न—यथा सम्यक्चक्रप्रतीतौ अन्तराळामहणपूर्वकतत्तद्देशसंयुक्तवस्तुग्रहणं तद्वदलातेऽपि ग्रहणमस्तीति विनैवानिर्वचनीय चक्रप्रतीतिर्भाष्ये निरूढत्वात् ।

यदापि प्रतिग्रिन्ध्रस्थले दर्पणस्य स्वमुखस्य चासम्बद्धत्वात् सम्बन्ध-प्रतीत्याऽनिर्वचनीय सम्बन्ध कल्प्य । एवं दिङ्मोहे पूर्वस्यामुत्तरत्वस्या न्यनिरूपितस्य सत्त्वंऽपि, यदपेक्षयोत्तरत्व महीत्वा मन्यते तन्निरूपितत्वं तत्रोत्तरत्वे नास्त्येतिर्वचनीयसम्बन्धकल्पनमिति—तदापि कुसुमरक्तमम-मवायन्यायेन निरस्त वेदितव्यम् ।

यदापि—'द्विचन्द्रज्ञानऽङ्गुल्यवष्टम्भादिवशेन द्वयीभूता चाक्षुषसामग्रीः तत्रैका चन्द्र स्वाधिकरणविशिष्टा, अन्या तदधिकरण विना चन्द्रमात्र गृह्णाती'ति न युक्तम् ; अधिकरणमगृहीत्वा चन्द्रग्रहणायोगादिति, मित्यादौ नागदन्ते वस्त्र निक्षिप्याङ्गुल्यवष्टम्भेन सामग्रीद्वयमुत्पाद्य परीक्षणार्थेन भवता नागदन्त विना वस्त्रग्रहणस्याङ्गुल्यवष्टम्भेन कथिनम्—तदापि पुन पुनरेकत सावधानं परीक्षणार्थेन भवता स्वानुभवैरेव शक्य निरसितुम् । अनतिप्रसू-त्वरसूक्ष्मचाक्षुषरश्मिपातो हि कदाचिच्चन्द्रमण्डलमात्रे भवन् परित प्रदेशे चाभवन् तन्मात्रमाही समाव्यते । उच्चथ पदार्थं जातु केनचिदावृत्ता-धोऽश अनावृत्त एव वा तत्रासन्निकृष्ट सन्नधिकरण विनाऽपि गृह्यते । एवं सर्वत्र सामग्रीसमवधानवैशेष्यात्कस्यचित् ग्रहणमग्रहण चान्यस्य न खलु न सम्भवतीति ।

यदापि—(पु. १५०) साध्यनाधिकभाव. सर्वानुभवविषयतया तत्र-

हिततया चोपपद्यते' इति शुक्तिरजतादेरपि भगवत्सृष्टतया यथार्थत्वपक्षे बाध्य-
 बाधकभावोपपादने माप्यदर्शिनमसङ्गतम् ; अज्ञानहु शैव्यज्ञानस्य एकगुरुज्ञा-
 नेन बाधादिति—तन् माप्यार्थापगिज्ञानात् । एवमात्रानुभाव्यन्या भगव-
 त्सृष्टे तत्र सर्वानुभवार्हरजतत्वबुद्धिर्ह्यं भ्रान्तस्य जायते । तत्र वस्तुतस्त-
 दर्हत्वामावात् तदशे बाध्यबाधकभावः । यस्यांगस्य प्रत्यक्षदृश्यत्व तत्रैव
 सृष्टत्वप्रयुक्तयथार्थस्यांतरङ्गीकारात् , सर्वानुभवार्हं शंस्य तत्रासृष्टत्वाद-
 विद्यमानत्वात् तद्विषयसाधम्यायुक्तत्वाभावात् । एवं रजतजातीयानां सर्व-
 कालमर्बपुरुषानुभावाय वस्य स्थितत्वात् अस्य च तद्विलक्षणत्वात् स्वाम्प्रदार्थे
 वस्तुतः सत्यप्यसत्त्वाभिमान इव शुक्तिरजतादावपि सोऽभिमानो भवतीति
 च माप्यार्थ इति । बहुशिव्यज्ञ नस्य एकगुरुज्ञानेन यो बाधस्तत्र शिष्याणा-
 मज्ञात्मान्यनुपपन्नताया अभिज्ञगुरुज्ञानस्योपपन्नतायाश्च परिशीलन-
 भेव मूलमिति तदभावे नहुज्ञाननैकज्ञाननाथ एव भवदिति ।

यदापि—'सर्वथाऽनुपपत्तेश्चे'ति सूत्रे बौद्धमतोपरि शाङ्करभाष्योक्त-
 प्रकारः अस्मिन्निद्वान्तेऽपि भवतीति वृथाऽऽडम्बरं विक्लथनम्—तदापि
 बौद्धमते सम्भवता सर्वेषामपि दूषणानां भवन्मतेऽपि स्थितिप्रकम्प्यामसा-
 र्दापिपु प्राच्यप्रथेषु विस्तृतां शुद्धाद्वैतिप्रभृतिभिरन्यैरद्वैतिभि तथा द्वैति-
 मिथ्यातिविशदमभिहितां प्रेक्षितु चेत् पारयिष्यसि नूनं ज्ञाप मविष्यसीति
 प्रतिरोधनेन परिहरामः ।

इदमत्रायधेयम् । शाङ्करभाष्ये तावत् 'स्मृतिरूपं परत पूर्व-
 दृष्टावभासः' इत्येवाध्यासलक्षणमुक्तम् । तत्राऽऽवणादौ पूर्वदृष्टस्यासन्नि-
 दितस्य रजतस्य शुक्त्यादिस्यले स्मृतेविशेषोऽध्यास इत्येव स्मरसत प्रतीयते ।
 तावता स्वाभिमतमनिर्वचनीयमसिद्ध पर्यालोच्य व्याख्यातृभिरन्यैरिव भाम-
 तीकारैरप्यन्यथैव व्याख्यानमकारि । अन्ततश्च तैर्मरीचिषु जलाभावात्
 पर्वदृष्टगङ्गाजलस्मरणे गङ्गाजलमित्येव प्रतीतिः स्यात् । गङ्गारूपदेश-

स्मृतिप्रमापेऽपि जलमित्येव स्मृतिः स्यात् न पुनरिह जलम् इदं जल-
मित्येवमिति हेतोरनिर्वचनीयं विच्छिदावश्यकमित्यवादि । कल्पतरुच्छिदश्च
मरीचिजलतादात्म्यमनिर्वचनीयमिति मरीच्यम्माऽनिर्वचनीयमिति चाभ्य-
धायि । तेन यथायथं सम्प्रधि वा सम्प्रधनात्रं वाऽनिर्वचनीयमिति ज्ञायते ।
अतश्च सर्वस्यापि भ्रमस्यानिर्वचनीयविषयकत्वमस्तीत्यभ्यूह्यते । परिभाषा-
कारास्तु, रजतमद्राक्षमिति प्रत्यक्षत्वप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽनिर्वचनीयरजत-
कल्पनम् । न ह्यापणस्यस्य रजतस्य प्रत्यक्षमिह भवितुमर्हति असन्निकृष्टत्वात् ।
यत्र तु जपाकुसुमसम्बन्धात् रक्तः स्फाटिक इति प्रतीतिः तत्र नानिर्वच-
नीयकल्पना, सन्निकृष्टकुसुममित्येव प्रत्यक्षनिर्वाहादित्याद्यहुः । अस्मा-
भिश्च रक्तःस्फाटिक इत्यादौ सम्बन्धोऽप्यनिर्वचनीयो न कल्प्य इति प्रागु-
पापादि । एव च परिशील्यमाने प्रत्यक्षातिरिक्तभ्रमस्थले, प्रत्यक्षे कचि-
च्चान्यथारूपान्तेरेवेति नानिर्वचनीयं किञ्चिदिति च सिद्धम् । परिमळकारैश्च
प्रत्यक्षेऽप्यनिर्वचनीयमनावश्यकमिति न्यरूपि । तथा हि—किमिति प्रत्यक्षे
तत्कल्पना । आपणस्वरजते सन्निकर्षाभावात्तद्विषयकप्रत्यक्षासम्भवादिति
चेत्—आपणादिप्रसिद्धरजतोपादकसामग्र्याः शुक्तावमावात् रजतस्यापि
कथमुत्पत्तिः । अन्यत्र क्लृप्तसामग्र्योभिर्जं शुक्तिस्वाज्ञानचाकचक्यादि अत्र
तादृशरजतकारणं कल्प्यत इति चेत्—तर्हि सैव सामग्री दूरस्वरजतप्रत्यक्ष-
भ्रमजनिकेत्येव कल्प्यताम् । किमजागृह्यतायमानेन रजतेन । प्रमात्मक-
प्रत्यक्षे तु चक्षुः सन्निकर्षाद्यपेक्षा, न स्वप्नति वक्तुं शक्यत्वात् । अतोऽ-
त्रापि नानिर्वाच्य कल्पयामिति ।

परं तु स्वयमनिर्वचनीयस्यापने कश्चित्पन्थाः प्रादर्शितः । स यथा
शशस्य शृङ्गमीदृशकार्यकरमस्तीति प्रतारकवाक्यध्वजेन भ्रुगस्य अरण्ये
तदन्वेपयतः, तदुक्तप्रकारस्य काष्ठस्य शृङ्गान्तरस्य वा दर्शने भवत्यनुभवः,
इदं शशशृङ्गमिति । अस्ति च स्वप्ने एकमेवावयवि मनुष्यपशुपक्षपाद्यनेक-

रूपं दृश्यमानम् । न चेदं सर्वं प्रागनुभवाधीनम् ; वस्तुन एनाप्रसिद्धेः ।
 अतस्तत्रानिर्वचनीयसिद्धौ सर्वेष्वपि भ्रमेऽप्येकरूप्याय तत्सिद्धिसंस्कार
 इति । अत्र प्रमः— अनिर्वचनीयोत्पत्तौ अनुभवाधीनतत्संस्कारस्य कारणत्व
 भवद्भिःस्थितमिति तदभावात्कथमत्रानिर्वचनीयोत्पत्तिः ? यदि तु, 'अत्य-
 न्तासत्यापि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि' इत्युक्तीत्या तुच्छस्यापि
 शब्दबोधविषयतायाः अत्रैव प्रकरणे किञ्चित्पूर्वं भवद्भिःकृत्वात् प्रतारक-
 वाक्याच्छशशृङ्गबोधो जायत इति स्वीक्रियते, तर्हि पूर्वानुभवस्यैवोपपादि-
 तत्वान् अरण्ये 'इदं शशशृङ्ग'मितीदमनुभूतविषयकमेवेति अत्र कां विशेष ।
 अजाते तु प्रतारकवाक्याच्छब्दबोधे, अगृहीतव्युत्पत्तिकर्म्यवास्य श्रोतुरपि
 अरण्ये तथा बुद्धि कथम् । एव प्रतारकवाक्यजन्यबोधस्यानिर्वचनीयवि-
 षयकत्वे अरण्यगमनादिवर्णनानुधावन व्यर्थम् । तस्य तदविषयकत्वे त्वरण्ये
 जातस्यानुभवस्य प्रतारकवाक्योपतविषयकत्वान्नानिर्वचनीयविषयकत्वप्रसङ्ग ।
 अनुपाख्यस्य सर्वथा न मानमिति पक्षऽपीह न क्लेश ; इदं शशशृङ्गमिति
 प्रतीतेः शृङ्गे शशीयत्वात् इदमर्थे काष्ठे शृङ्गाभेदांशं चान्यथाख्यातिरूपत्वा-
 त् । अख्यातिपक्षं च तत्तदसम्बन्धामहमवलितविशकालतत्तत्प्रतीति-
 रूपत्वात् । एतेन— स्वप्ने विलक्षणावयविदृष्टिरपि व्याख्याता । वस्तुत-
 स्तथाविधेश्वरसृष्टेस्तत्र श्रुतिवलादस्माभिः स्वीकृतत्वान्न किञ्चिद्दोषः । अत
 कुत्रापि नानिर्वचनीयत्वावश्यकता ।

अन्यच्च श्रूयताम् । विलक्षणरजतोत्पादकसामग्र्या विलक्षणरज-
 तोत्पत्तिकल्पनापेक्षया तत एव दूरस्वरजतप्रत्यक्षोत्पत्तिस्वीकार एव लाघवा-
 द्युज्यते ; अन्यथा अनन्तरजतोत्पत्तितद्ध्वसप्रागभावकल्पने तस्य रजतस्य
 तत्पुरुषमात्रवेद्यत्वकल्पने च गौरवात् । वस्तुतस्तददृश्यप्रत्यक्षमपि न कल्प-
 नीयम् , रजतस्मृतौ शुक्तिरूपधर्मिप्रत्यक्षगतप्रत्यक्षत्वारोपसम्भवस्य प्रागेवो-
 क्त्वात् । धर्मिप्रत्यक्षरजतस्मृतिरूपविधित्वाद्यमेकत्वेन गृह्यत इति तावद-

मिहित माप्ये । तेन स्मृतिरिय प्रत्यक्षत्वेन गृह्यत इति ध्वनितमेव । तथा च एवमेव रजतमद्राक्षमिति प्रतीतिनिर्वाहान्नानिर्वचनीयकल्पना । एवमुत्पत्तिकाले उत्पत्ते , यथ र्थज्ञानेन विनाशकाले च विनाशस्य कुतो नानुभव इत्याक्षेपे तत्र प्रतिबन्धकान्तरत्वा कल्पनीयतया गौरवम् । एवं कश्चित्कल स्थितस्य कथं लैकालिकनिषेध-इत्यत्रापि पारमार्थिकत्वेन निषेध इति समाधाने गौरवम् । एवं शुक्रौ रजतोत्पादे इदं द्रव्यद्वयमिति गृह्यत । रजतवत् रजतभेदोऽप्यनिर्वचनीय कल्प्यत इति चेत् किं तत । तत्र इह पदार्था इति प्रतीति स्यात् । तथा प्रतीतो प्रतिबन्धकान्तरान्वेषणे च गौरवम् । एव शुक्तिरजत तोलयन् शुक्तिगुरुत्व रजतगुरुत्व चेत्यधिक गुरुत्वमुपलभेत । काचखण्ड खण्डशकलमिनि मुग्धे निक्षिपन् माधुर्यमास्वादयेत् । जले निक्षिप्य विलीन पश्येत् । अथैशविधमहुधर्मविरहित प्रतिभासमानधर्ममात्रविशिष्ट किञ्चिदुत्पन्नमिति चेत्-तत्र रजतादिवुद्धिशब्दौ वस्तुतो न भवितुमर्हत । अतश्चारजते उत्पन्ना रजतवुद्धिरन्यथाख्यातिरेव । एवमनिर्वचनीयज्ञाने तस्य पारमार्थिके धेनैव ग्रहणात् तत्र पारमार्थिकत्वेकल्पनाऽवम्भवस्य प्रागुक्तत्वात् अन्यथाख्यातिरवर्जनीया । एव तदेवेदं रजतमिति यत्र प्राग्दृष्टरजतत्वप्रत्यभिज्ञा शुक्तिरजते परिमल्लेकता, तत्र तत्प्राग्दृश्यथाख्यातिरेव, तत्प्रागुक्तत्वात् नान्यथाख्यातिरेव, तत्प्रागुक्तत्वात् नान्यथाख्यातिरेव, तत्प्रागुक्तत्वात् नान्यथाख्यातिरेव । किञ्च कतिरत यद्भजत तद्विषयकप्रत्यक्षमिन्द्रियसन्निकर्षजन्य न वा । नाथ , भवन्मते शुक्रौ रजतोत्पत्तिकाल एव शुक्त्ववच्छिन्नचैतन्यभेदस्य रजतावच्छिन्नचैतन्ये सिद्धत्वात् शुक्लवच्छिन्नचैतन्यस्य च प्रागेव वृत्त्ववच्छिन्नचैतन्यामिन्नत्वात् तादृगचैतन्यभेदस्यैव च प्रत्यक्षशब्दार्थत्वात् रजतोत्पत्त्यनन्तरभाविचक्षुसयोगसापेक्षतायास्तत्ताभावात् । नान्य , सन्निकर्षे विनाऽपि प्रत्यक्षस्वीकारे प्रत्यक्षभ्रमेऽपि सन्निकर्षोऽपेक्षित इति भवत्कृतनिर्गम्यस्य भवतैव निरस्तत्वात् । एव मिथ्यारजतेन सह ध्यावहारिकप्रत्यक्ष

चक्षुःसंयोगोऽपि दुरुपपादः तस्य व्यावहारिकमत्त्वाम्भवात् । संयोगः प्रातिभासिक इत्यपि न ; चक्षुषोऽतीन्द्रियत्वेन तत्संयोगस्याप्राप्तत्वात् अगृहीतप्रातिभासिकस्य चाम्भवावनायत्वान् । अपि च शुक्तिस्वाज्ञान-
जन्यं रजतं शुक्तिस्वज्ञानादज्ञाननिवृत्त्यनन्तरं निवर्तते चेत्—तत्र परंवेद-
रजतमिति प्रत्यक्षं न युक्तम् । तथा चैवं शुक्तिरिति ज्ञानकाले तत्र क्षण-
द्वये च 'इदं रजतमिति प्रत्यक्षापत्तिः । सामग्र्योत्पत्तेन ज्ञानानुदयासम्भ-
वात् प्रातिभासिकसत्त्वे प्रतिभासामत्त्वाम्भवाच्च । उक्तविधया चैत-
न्याभेदस्य सत्त्वाच्च । किं च इयं शुक्तिरिति वा, नैव रजतमिति वा
ज्ञानेन किं निवर्तते । न तावद्भावरूप शुक्तिस्वाज्ञानम् शुक्तिरजतरूपदृष्ट्या-
न्तर्भावसिद्ध्या जगन्मिथ्यात्वासिद्धौ मूलाविद्याया असिद्ध्या तूलाविद्याया
अप्यसिद्धत्वात् तस्याज्ञानस्य भावरूपत्वं प्रमाणाभावात् । अत एव
रजतसिद्ध्या न रजननिवृत्तरपि सुवचा । किं च वेद रजतमिति प्रतीते-
पारमार्थिकत्वेन रजनाभावविषयकतया पारमार्थिकत्वेन रूपेण रजताभिद्धावपि
न रजनत्वेन रजतगोत्वस्य निवृत्तौ किञ्चित् प्रमाणम् ; येन रूपेण
यस्याभावो गृह्यते तदन्यरूपेणापि तद्भावस्यानुभवविरुद्धत्वात् । अपि च
बाधज्ञान किञ्चिद्वस्तुनिवर्तकमिति नियमस्य 'स्फटिकोऽयं न लोहित' इति
बाधज्ञानस्थलेऽपारमार्थिकत्वमात्रेण भङ्गदर्शनात् तद्दृष्टान्तेन सर्वस्यापि
बाधज्ञानस्य वस्तुनिवर्तकत्वाभावात्तुमान सुकरमिति न शुक्तिरूप्यानिवृ-
त्तिः स्यात् । एवं लोहितः स्फटिक इति ज्ञानदृष्टान्तेन इदं रजतमिति ज्ञानस्य
अनिवर्तनीयविषयकत्वाभावः पारमार्थिकविषयकत्वं चानुमातुं शक्यत इति
नानिर्वचनीयसिद्धिः । किं च शुक्तिरजतमिदं क-य परिणामः ? न तावद-
विद्यादेः ; तस्य व्यावहारिकत्वात् अस्य च प्रातिभासिकत्वात् तत्सत्तावे-
पमसत्ताकत्वेन तत्परिणामत्वायोगात् । अन्यथा व्यावहारिकस्य जगतोऽपि
पारमार्थिकवस्तुपरिणामत्वप्रसङ्गात् । ब्रह्मण्यध्यस्तःवाज्जगतस्त द्विवर्तत्वमिति

चेत्—अध्यस्त किञ्चिदुत्पद्यत इत्यत्रैव प्रमाण नास्तीति तत्र कारणपेशया
 एवाप्रसक्तौ ब्रह्मणि तादृशविवर्तोपादानत्वस्येवासिद्धे । अतो अमस्यले
 प्रतीतिरेव कार्या, न तु पदार्थ । प्रतीतिश्च प्रतीत्याधारो जीव एवोपा-
 दानमिति न शुक्तिर्वा शुक्तिवाज्ञान वा फस्यचिदुपादानम् ।

तस्मादनिर्वचनीयस्य सर्वथैवासिद्धत्वात् न तद्दृष्टान्तन जगतोऽप्य-
 निर्वचनीयत्वसम्भव इति जगतो मिथ्यात्वाभावात्, 'मिथ्याभूतस्य मिथ्यै-
 वापादान मिति युक्त्या भावरूपाज्ञानानुमानमसिद्धमिति ।

प्रमाणानुपपत्तिर्या तत्राध्यक्षानुमानया ।

अयुक्तिरित्यमुक्ताऽथ श्रुत्यादे सोपपद्यते ॥

एवमासिन्नज्ञान श्रुतिरपि न प्रमाणम् । 'एत ब्रह्मलाक न विन्द-
 न्ति । अनृतेन हि प्रत्युदा' इति श्रुतावनृतशब्दस्तु काम्यकर्मपर ,
 न तु परामिताज्ञानपर । यस्तु—ऋतमकाम्यकर्म । अनृत काम्यमिति
 न युक्तम् । ऋतशब्दस्य सत्यवाचित्वेन कर्मवाचित्वाभावात् । अत एव
 'ऋत पिवन्तौ सुकृतस्य लोके' इति श्रुतौ ऋतशब्द कर्मपरो दृष्ट इत्य-
 प्ययुक्तम् , तत्रापि सत्यवाचित्वात् । सत्यमवश्यम्भावि फल तत्रार्थ
 इति—तत्र—सत्यप्रतिद्वन्द्विन एवानृतशब्दविवक्षितत्वे श्रुति 'त इमे सत्या
 कामा इत्येवमुपस्थित सत्यशब्देमेव घटयन्ती 'असत्यापिधाना 'असत्येन
 हि प्रत्युदा इति प्रयुज्जत । एवमकृत्वाऽनृतशब्दप्रयोगान् तत्रत्य ऋत-
 शब्द सत्यातिरिक्तार्थपर इति ज्ञायन इति हेतोरर्थान्तरस्वीकारात् । न खलु
 सत्यवाचित्वमेव ऋतशब्दस्य , पुण्यकर्मवाचित्वस्यापि श्रुतिसिद्धत्वात् । न
 च घटयन्शब्दस्य सत्यवाचित्व निषेधाम , किं तु प्रकृते पुण्यकर्मवाचित्वमि-
 त्येव धूम । पुण्यकर्मवाचि व कथं श्रुतिसिद्धमिति चेत्—'पुण्यस्य कर्मणां
 दूराद्गन्धा वाति , एवमनृतादात्मान जुगुप्सत्' इति श्रुतावनृतशब्दस्य

प्रस्तुतपुण्यकर्मप्रतिद्वन्द्वपरत्वात् ऋतशब्दः पुण्यकर्मवाचो निश्चीयत इति
 श्रुतप्रकाशिकाया स्पष्टम् । अनथ 'ऋतं विप्रन्तो दृत्यत्रेदमेव पुण्यकर्मोक्तम् ।
 कामिनश्चाभ्युदयार्थं कर्मैव पुण्यकर्म । मुमुक्षोस्तु 'सर्वे प प्मानाऽनो निव-
 तेन्त' इति श्रुत्याद्यनुसारात् तदापि पापकर्मैव । अत फलाग्निमन्धिराहंते
 परमपुत्रपाराधनैव कर्म पुण्यकर्म । अत इह मुमुक्षुप्रकरणेऽनृतशब्द-
 स्तदभिमतपुण्यकर्ममित्र सर्वं सांसारिकफलक कर्म प्रतिपादयतीत्युच्यते ।
 एवमन्ययासिद्धत्वादनृतशब्दो नाज्ञानसाधक इति ।

एतेन (पु. १५१) ऋतशब्दस्य कर्मसामान्यवाचित्वेऽकाम्यकर्मैति
 सङ्काचो न दुस्त ह्यपि—निरस्तम्—कर्मसामान्यवाचित्वाभावात् , पुण्य-
 कर्ममात्रवाचित्वात् । पुण्यत्वस्य च प्रकरणानुराधन प्राह्यतया सङ्काचाभा-
 वात् । य पुन —ब्राह्मण एवात्राह्मणशब्दप्रयोगाभावात् ऋतशब्दस्य कर्म-
 सामान्यवाचित्वे कर्मविशेष एवानृतशब्दप्रयोगेऽनुपपन्न इति—तदप्यव
 ऋतशब्दस्य कर्मसामान्यवाचि वनिगसेन परिहृतम् । अथाप्युच्यते । अप-
 श्वो वा अन्ये गो अश्वभ्य पशवो गो अश्व' इति पशुत्ववापशुशब्दप्रयो-
 गवद्भुज्यत इति । तत्र प्रशस्तपशुभेदे विवक्षित इति च—इहापि प्रशस्त-
 कर्मभेद एव विवक्षित इति । यत्तु सुपुत्र कर्माभावात् कथ तदा अनृतेन
 प्रत्युद्धत्वामिनि—नत्कर्मणा क्षणिकतया स्वयमेव नष्टत्वात् , 'क्षायन्ते चास्य
 कर्माणा'ति परावरदर्शनस्तत्क्षयकथन कथ सङ्गच्छत इति प्रश्नेन परिहृत्यते ।
 तत्र सुपुत्रेऽश्लीणकर्मत्वस्य भवताऽप्युपपादनीयतया न कर्मप्रत्युद्धत्वस्य
 तत्र भङ्ग इति ।

इदमप्यत्र घोद्धयम् । अस्तु तावदृतशब्दः सत्यवाचो, तथाप्य-
 नृतमिति कर्मविशेष एवोच्यते । तथा हि—अस्मिन् खण्डे 'त इमे सत्या-
 कामा अनृतापिधाना' । तेषा सत्याना सतामनृतमापिधानमित्युपक्रान्तम् ।
 अत्र स्वारस्यादनृतशब्द सत्यपि शब्दभेदे असत्यपर एवेति स्वीकारं,

'अनृतेन हि मत्पूढा' इत्युपरितनवाभ्येऽपि हिशब्देन पूर्वोक्तार्थसारकत्वं दर्शनादनृतशब्दोऽसत्यत्वं । उपक्रमेऽस्त्यर्थकत्वं च कामेषु सत्यशब्द-निर्देशादौचित्यादुक्तमिति च कामेषु सत्यत्वं यादृशमुच्यते, तद्विपरीतमसत्यत्वमनृतशब्देनाच्यत इति स्वकार्यम् । भवन्मते चैकमेव पारमार्थिक, अन्यत् सर्वमसत्यमिति प्रतिज्ञानादुपक्रमे बहूनां कामानां सत्यत्वकथनं भवन्मतमङ्गकोप । सत्यपदेन व्यावहारिकसत्यग्रहणे तु अनृतपदं तद्विज्ञानेव वदेदिति भवद्भिमतं व्यावहारिकमत्यत्वमज्ञानानृतपदाविवक्षितस्य न सिद्धयेत् । एव पारमार्थिकं व्यावहारिकं वा सत्यत्वं न प्रकृतऋतपदार्थं इत्यभिप्रायणैव अतप्रकृतशिक्षाया, 'ऋतशब्दो न सत्यवाचीत्युक्तम् ।

तथा चास्या अतरेयमर्थ — सत्यकाम सत्यसङ्कल्प इति गुणद्वयं 'स यदि पितृलोककाम' इत्यादिना पूर्वमुपपाद्य, 'त इमे सत्या कामा' इति तदनुवादेनान्यदिह प्रक्रम्यते । अतः कामानामिच्छानां सत्यत्वं चाधिनामृतफलकत्वम् । भवतु फलमिष्टं सर्वम्, अथापि तत् किमन्यस्मात् याचनेन तदर्थोपकरणसम्भरणं वा सम्पाद्यमित्याशङ्कायां सत्यसङ्कल्प इत्युक्तम् । यदिष्टं तन् सङ्कल्पमात्रेण साधयितुं शक्यमिति तदर्थं । अतः सङ्कल्पस्य अशक्तसङ्कल्पत्रयं मध्यत्वं नास्तीति ज्ञापनायोक्तं सत्यत्वं अविनामृतफलकत्वरूपमिति कामानां सत्यत्वमपि तादृशमव । इदमेव च पूर्वग्रन्थान्ते धृत्याऽप्यदिशि, 'य यमन्तमभिकं मा भवति सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठतीति । अतः च 'कामसङ्कल्पयोर्हमया प्रस्तुतत्वात् 'त इमे सत्या' कामा इत्यत्र कामशब्दस्य सङ्कल्पोपलक्षणत्वमावश्यकमिति अनयैव रीत्याऽपहतपाप्मत्वादीनामन्येषामुक्तानामप्युपलक्ष्यत्वं युज्यते, काम्यमानत्वं हि सर्वाविशिष्टमिति विचिन्त्य 'अस्मिन् कामा समाहिता' इत्यत्रापहतपाप्मत्वादिशब्दग्रहणमसङ्गम्यरुतमभिमतम् । एव दहराधिकरणे नित्यविभूतिविशिष्टत्वं सत्यकामशब्दार्थं इति व्याख्यानवचनमपि कामशब्द

स्योपलक्षणत्वात्मर्षोपलक्षणत्वं युक्तमिदं यन्निर्णयणं , चमत्तुन इच्छया सत्य-
त्वोक्तौ भगवदिच्छास्वभाव्यपर्याल्लक्षणं तद्विषयीभूतासर्वदेशिष्य सिद्ध
भवतीति वा तदाशयः । अतो गुणाष्टकान्तर्गतं सत्यकामत्वं सर्वेच्छं च
मिति पक्षोऽपि नातीव दुर्दूषयिष्यते , सर्वथा तात्पर्ये निरोधाभावात् । 'काम
सङ्करो विचिक्रिसे'ति श्रुतौ गुणरूपयोः कामसङ्कल्पयोर्भेदोऽपि हि प्रसिद्धः ।
एव च सत्यशब्दानुगेषु त्ववश्यभाविफलकार्यं ऋतशब्दः , अनृतशब्दश्च
तद्विलक्षणविपरिपर इति सिद्धम् । मोक्षं नुभवश्च कर्मणा प्रनिर्मद इति
प्रसिद्धमेतत् ।

तत्र 'शैत्यन्ते चाम्य कर्माणी' त्यागनुभारणन्यथा कर्मणामवश्य
भाविफलकत्वाभावात् , 'नहामिदमनाशोऽस्मात्त्यादिना फलामिसन्निहरिताना
परमपुरुषाराधनमूतानां कर्मणामवश्यभाविफलकत्वस्य स्वीकृतत्वाच्च एक
मनृतं , अन्यदृशमिति निश्चीयते । यद्यपि प्रकृते ऋतपदेन कामात्तव सत्यान्
पूर्वोक्तं न गृहीत्वा तद्विलक्षणवेनैवानुपपदेन काम्यकर्म शक्यं प्रहीतुम् ,
अथाप्यर्थपुच्छमिप्रायगं ऋतशब्दनापि कर्मग्रहणम् । एवमर्थभेदं मनसि
निधायैव श्रुति सत्यशब्दपरित्यज्य ऋतपदं तद्विलक्षणमाद्विषयम् । तत्र ऋत
शब्दं कर्मणि न प्रयुक्तं इत्याशङ्क्यमा भूदिति , 'ऋतं एव ता' इति श्रुति
भाष्ये उपात्ता । कामिना काम्यमपि कर्म , 'नामुक्तं शैत्ये कर्मं निःशैत्येना
वश्यभाविफलकमव । शास्त्रार्थनस्त्वपर्याल्लक्षणं तु परमपुरुषाराधनकर्मपराणां
तदेव काम्यं कर्मानृतं भवति । कर्मयागादिकमेव तु ऋतं भवति । अतो
ऽत्यास्त्वादपैरि सामारिकफलकर्मप्रवृत्तौ परमपुरुषाराधनकर्मणि सुखैरेव कामा
सत्या लब्धुं न शक्यन्ते । सप्रति परमपुरुषाराधनकर्मरिम्भेऽपि प्राक्तनकाम्य
कर्माणि न पाश्याविश्रुताति न मन्यन्ते-तेषामुत्तत्वेन भयाप्रभत्तेरिति
श्रुतिरादरणं सर्वमिहोपादेशनीत्येव शयः । अतोऽननं कर्मणा गन्धर्वनं प्रवृद्ध
त्वादेव ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति । इदमेवोक्तं श्रीविष्णुपुराणेऽपि--

‘अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ।

यथा क्षेत्रज्ञशक्ति सा वेष्टिता नृप सर्वगा ।

ससारतापानरिलानवाप्नोत्यातेसन्ततान् ॥’

इति । न विन्दन्तीति श्रुतेर्ब्रह्मलामा भवमात्रे न तात्पर्यम् । किन्तु विरुद्ध-
तापावासावपीति प्रकृतपुराणवाक्याशय इति ।

इदं तु तत्त्वम् — दहरविद्याया, दहराऽस्मिन्तर आकाशस्तस्मिन्
यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमिति हृदयपुण्डरीकान्तर्वातेनि दहराकाशपदाभिधेये पर-
मात्मन्वन्त स्थित किं च दन्वेष्टव्यमिति प्रक्रम्य, तं चेद्भूयु रित्यादिना अत्य-
ल्पस्य तस्यान्त किं स्य दित्या क्षिप्य, ‘संभूया दित्यादिना सर्वाधारत्वोप-
योगि वैपुल्य वस्तुतस्तस्मात्स्तोत्राभिधाय’ तेन दहरत्वत्ल्पनमुपासनसौकर्याय
हृदयपरिच्छेदकलानयेत्यामुच्य, एव वैपुल्यस्य मूलाकाशान्यूनस्य सद्भावात्
द्युष्टित्यग्निवायुसूर्यचन्द्रविद्युत्तन्त्राद्याधारत्वमस्य । न केवलमर्वा प्राकृत-
जन्म-सुवासकव्यानुभवगं चर यत् तन्नात्रम्, किंत्वन्वदपि सप्रत्यक्षव्यानु-
भव प्राकृतमप्राकृत च कामजातमस्यान्तरस्तीति ‘यच्चास्त्वहास्ति यच्च
नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमित्यन्तनोक्त्वा, एव सर्वाधारत्वाहवैपुल्या
श्रयत्वात्तदन्तर्गत्यन्वेष्टव्यमित्युक्तं नानुपपन्नमित्यवगमस्य पुनरपि, एवभूत-
स्यापि जराप्रध्वसार्हशरारान्त स्थतया शरीरधार्यत्वाच्छरीरमध्वसे सर्वप्रध्वस
इत्याक्षिप्य, ‘नास्य जरयैतज्जीर्यति, न बधनास्य हन्यते एतत्सत्य ब्रह्मपुर’
मिति अविनाशित्वरूप सत्यत्व प्रमणो बाधयित्वा, तदन्त स्यन्वेष्टव्य
‘अस्मिन् कामा समाहिता’ इत्युपदिश्य, तेषामप्यविनाशित्व एष आत्मा
ऽपहतपाप्मा सत्यकाम नयसङ्कल्प इत्युपक्षिप्य, ‘यथा ह्यवेह
प्रजा अन्वाविशन्ति’ इत्यादिना ‘अकामचारो भवतीत्यन्तेनान्येषा कामाना
नध्वरत्वे प्रतिहर्ति च प्रदर्श्य, ‘अथ य इहात्मान’ मित्यादिना सत्यस्य ब्रह्म
णस्तन्निष्ठाना सत्याना कामाना चोपासितु फलमनुपासकलभ्यकामान्तर-

विलक्षण प्रतिपाद्य, 'स यदि पितृन्कामा भवतीत्यादिना सत्यकामत्व-
सत्यमद्वलत्वयोर्विवरण विधाय, 'त इमे सत्या कामा अतृतापिधाना'
इति, 'एत ब्रह्मन् क न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रयूढा' इति चाभिहितम् ।
अत्र कामशब्दे भयभोगोपकण्ठादिकाभ्यमानम्तुपर एव युक्त , अत्रिपु
'य काम कामयते', 'य ये क मा दुर्लभा मर्त्यलोके' इत्येव प्रायेण काम्य-
मानपरतयैव प्रयोगान्, अत्रापि 'मयं तद्रमिन् समाहितम्' इत्यात्र 'अमिन्
कामासमाहिता इत्यत्र समाहितपदप्रयोगेण तत्रात्र कामपदस्य वस्तुपर-
त्वावगमात् , 'ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाण च भूतानि सेवे च कामा'
इत्याह तत्पदस्य वस्तुपरतया तेषामेव कामानामत्र महणोच्चिन्त्याद्य । अत
सत्यकामपदस्य नित्यविमूल्यादिकाम्यमानपदार्थपरत्वमेव भव्यादिदृष्ट साधी
य । एव चेदृशकाममात्रस्य अमिन् कामा 'सत्या क मा इत्यत्र
ग्रहणसम्भवोऽपि अपहनपाप्मत्वादरप्युक्तिं पूर्वोक्तरीत्याऽपहतपाप्मत्वादरपि
काम्यमानत्वाविशयान्, ईदृशमत्यकाम वस्याप परमात्मावगणनया किञ्चि-
द्गुणरूपतया, सम्भवस्य सर्वत्र कामपदस्य सर्वगुणपरत्वे युक्तमित्याशयः ।
अपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पे च ।ह सत्यकामत्वावपादकम् । अतस्तत्र
सह तेषामपि ग्रहणम् । एवमेव , 'सोऽदनुत सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा
विपश्चितेति तै त्तिरीयेऽपि द्रष्टव्यम् ।

एव चात्र प्रकरण ब्रह्मण कामाना सङ्कल्पस्य च सत्यत्व प्रकृत
किरूपमिति विचार—ब्रह्मण सत्यत्वमविनाशित्वरूपमेव , न त्व-वाहश-
पारमार्थिकवरूपमिति, 'न बधेनास्य ह-यन एतत्सत्य ब्रह्मपुर मित्यत्र त्य
क्तम् । काम्यमानाना सत्यत्वमप्यविनाशित्वमेव । तच्च वस्तुना याव
दपेक्ष नुवृत्ति काम्यमानतादशाया अविनश्य वम् । ईदृशसत्यत्वे त्रिवर्गस्य
सम्बन्धिनि कामे नास्ति । इदं च नित्यानित्यकामसाधारणम् । यदा तु
मुक्त किञ्चित् कामयित्वा पश्चात्तत्र वाञ्छति तदा तद्विनाशस्यावच्छेदक

त्वान्न मुक्तकामेषु सर्वत्रात्यान्तनिरत्यत्वरूप सत्यत्वं सुवचम् । एवं सङ्कल्पस्य सत्यत्वमप्रतिहतस्वरूपम् । इदमेव चावश्यंभाविफलकत्वम् । तथा चानृतेनेत्यस्य ऋतशब्देनोक्तमिविधसत्यमध्ये या काचित् सत्याविधा विवक्ष्यताम् । एवमप्यनृतरदं विनाशित्वादिकमेव दर्शयेत्, न तु भवदभिमतमनिर्वचनीयत्वम् ।

तत्र च, 'पृथ्विचिरो लोक क्षीयंतं' तद्य इहात्मानमननुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्' इति काभ्यकर्मभावण्यादात्माज्ञानमित्यस्य दर्शित्वं तु, उपरि च, 'ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति', 'ब्रह्मचर्येण ह्यात्मानमनुविद्य मनुजे' इति यज्ञ इष्ट-सत्त्वायण-मौन वनाशकायन-अरण्यायन-रूपब्रह्मचर्येण ब्रह्मज्ञानस्य वक्ष्यमाणत्वं तु, 'य इह आत्मानमनुविद्य ब्रजन्ती' त्यत्रापि विवक्षितामिति पूर्वापरपर्यायाचनया, 'सत्य चानृत च सत्यमभव' दित्यादाविवचननान्नविवक्षयान्यथा वा निर्वाहापेक्षया प्रकृतेऽनृतशब्दे भगवत्प्रेरणत्वेनाभगुर यत् कर्म तद्विलक्षणभगुरकर्मपर इत्येव युक्तमित्याशयेनैव एव भाषितमिति सर्वप्रनाकुलम् । अतो भवदभिमत भावरूपज्ञानं मिथ्याभूत नानृतशब्दार्थ इति ।

'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं मिति श्रुत्या सदसदनिर्वचनीयाज्ञानसिद्धि(पु १५१) रित्यापि न—'असदेवेदमग्र आसीत्, सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतिविरोधात् । किं च 'नासदासी' इति श्रुतौ सदसच्छब्दयो कोऽर्थः ? 'सच्च त्यच्चाभवत्' इति श्रुतौ सत्यच्छब्दयोर्योऽर्थः स इह न ग्राह्य, अत्र त्यत्पदामात्रादिति भवतोक्तम् । 'तत्र मूर्तामूर्ते सत्यच्छब्दवाच्यो, अत्र तु सायणभाष्यार्थो ग्राह्य' इत्यप्युक्तम् । सायणभाष्ये तु नामरूपविशिष्ट जगत् सत्यदार्थ, शशविषाणादिकमसत्यदार्थ' इत्युक्तम् । तदुभयभिन्नमासादंग इति श्रुत्यर्थे सिद्धयति । तावता भवदभिमतमनिर्वचनीय कथं सिद्धम् । न हि सच्छब्द इह पारमार्थिकसद्ब्रह्मपर । न च

तन्निषेद्धुं शक्यत इति । 'अमाभिश्च शशशृङ्गविलक्षण जगद्विलक्षण चा-
विभक्तनामरूप नन्य विच्छिदासीदित्युच्यते चत्—क इह ध्रुतिरोध ।
किञ्च 'तत्सर्वोपरानपत्प्रमिद्ध ब्रह्म वस्तु इत्युपरान्तमप्यत्र 'नासदासी'-
दिति ध्रुतिर्ब्रह्मविषयेति प्रतीयते , न त्वज्ञानविषयात् । अत एव सद-
सदनिर्वचनं यन्वसिद्धि । वस्तुतः ध्रुताविह 'तुच्छेने'ति तमसज्ञेन
तुच्छवकथनाद्ब्रह्मदमिमत् तुच्छमेव भवेत् । अत ध्रुतिर्भाष्ये च मव
दमिमत्प्रतिकूले । असात्मते तु सदसच्छब्दो विदचिद्विशिष्टपरी । न च
तत्र प्रमाणाभाव , श्रोविष्णुपुराणवचनार्थावचनावसर तधाऽर्थनिष्कर्षस्य
श्रोभाष्य एव व्यक्तत्वात् । एत सत्यच्छब्दावारि , त्यपदस्य सर्वनाम्न उप
स्थितसद्ब्रह्मपरत्वात् । उपरि , 'तमसा गूढमम प्रकृतम्, सलिल सर्वमा
इद, तुच्छेनाभ्वपिहित यदासीत् , तमसत्त महिनाऽजायतैकम् इत्यत्र,
'प्रकृतं जगत् तमसा गूढमिति वर्षोपला सलिलमालमिवाति दृष्टा तविष
याऽध्याहारादिना च सायणभाष्योक्तमाप यद्यपि नास्माक विरोध , अथा
प्येव युक्तम्—तमसा यवनिकया ब्रह्म गूढ प्रकर्षेण ज्ञानुमशक्यमासीत् ।
अथ सृष्ट्यारम्भ सर्वमिदं सलिलमासीत् । आभु समन्ताद्यापि वस्तु
तुच्छेन अविभक्तनामरूपतया भाग्यम घनाक्षमण आपहित यदासीत् तत् एक
तमसा महिना महत्त्वनाजायत । एकमजायतेत्यनेन कार्यत्वं ब्रह्मपर्य
न्तमि युच्यत । तमसा महिनेत्यनेन स्थूलत्वं शरीरनिष्ठमिति । अस्तु
य कश्चिदर्थ । सदसदनिर्वचनीयमज्ञानं तु नात्र ध्रुतिमिति ।

एव मायाशब्दोऽपि विचित्रार्थमर्गकरवाचो , न तु मिथ्यावाचो ।
यत्तु मिथ्यात्वं सति विचित्रार्थमर्गकरत्वं मायत्वम् (पु १५३) इति—
तत् मिथ्यात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तकृष्टो प्रवेशे गौरवादव्यवर्धकत्वाच्चोपेक्ष्यमेव ।
किं च मिथ्यावस्तुना विचित्रचित्तविकारकारत्वेऽपि न विचित्रार्थमर्गकरत्वम् ।
न हि रज्जुसपो विषवमेत् । न च मिथ्यात्वं क्वचिदसाधारणम् , यद्ब्रह्म

यत्न सम्बन्धेन यत्न स्वाम्ब्रान्धिनि प्रतीयेते तस्य यस्तुनस्तेन सम्बन्धेन तत्त
 मिथ्यात्वम्—यथा शुक्तौ रजतमभदसम्बन्धेन, शङ्खे पीतत्वं च समवायेन
 प्रतीयेत इति तन्न तन्मिथ्या । एष च जगदन्तर्गतपदार्थानां परिच्छिन्न
 त्वेन तदसम्बन्धिदशकालयोगेण मद्भावाद् तादृश देशविशेषे, काल विशेषे च
 न तदर्थप्रतीतिर्बाधश्च सम्भाव्यते । प्रमाणवपारिच्छिन्नत्वेन न कुत्रापि
 प्राधानकाश इत्येतावद्वैषम्यं पुरस्त्व्याप जगन्मिथ्यात्वग्रहणपारमार्थि
 कत्वम्यवहारस्तत् तन्न घृण उपपद्यते । न तावता यत्न य पदार्थो
 ऽस्ति तत्रापि तदमत्तरूप मिथ्यात्व सुवचामति द्ययम् । 'न हि सर्वत्र
 मायाशब्दा मिथ्याविषय' इति भाष्यस्य च 'न कुत्रापि मायाशब्दो मिथ्या
 विषयक इत्येवार्थे । ऐन्द्रजालिकपदार्था अपि कतिपयदेवतासहकारभा-
 वितांशं प्राविनाशिन आश्रयभूतवान्मायिका, नत्वसत्या । 'वचित्र-
 वार्यकरण' अचिन्तितफलप्रदा । स्वप्नद्रजालवल्गुके तेन माया प्रकीर्तिता ॥
 इति दशपुगणवाक्येऽपि मिथ्यात्व नाक्तम्, कार्यकारित्वफलप्रदत्वकीर्तनात् ।
 उदाहरणमुच्यते स्वप्नते । स्वप्नस्य सत्यत्व च प्रागवाचि । तमश्शब्दवाच्या
 प्रकृतास्मत्प्रभूतेव भगवता माया ।

तेन मायासहस्र तच्छम्बरस्याऽऽशुगामिता ।

बलस्य रक्षता देहमेकैकश्येन सूदितम् ॥'

इति वचनं शस्त्रच्छेद्यत्वकथनादापि माया न मिथ्या । यत्तु—(पु १५४)
 रज्जा कन चिच्छिद्यमानाया आन्त, सर्पश्छिद्यते इत्येव प्रत्येति, तद्वदिद
 मपीत—तन्न युक्तम्—भगवत्पराशरवाक्य हीदम्, न तु यत्किञ्चिद्भ्रान्त
 जल्पितम् । आन्ताऽपि सर्पश्छिन्न इत्येव जातु वदेत् । न तु माया-
 शब्दधटनेन माया च्छिन्नति । त्वदभिमतार्थविवक्षया मायाशब्दं प्रयुज्जान
 कथं नु च्छिन्नति सह प्रयुज्जात । मिथ्येति जानन्, नष्ट इति न कश्चि
 द्बदेत् । किञ्च शम्भरासुरा मायासहस्र किमिति प्रेरयति । न हि मिथ्या

सर्वो दशेत् । अतः शब्दच्छेदाभावे ह्यन्यभावात् वस्तुमिध्यात्वे विवेकी ज्ञाप-
मैव तिष्ठेत् । अतो बालदेहरक्षणप्रसक्तिरेव नास्तीति अवश्य मायासदृशं
सत्यसदृशमैव । एवम-वदपि मायाप्रातिपादकवचन भाव्यम् । अत आश्च-
र्यमेव मायात्वमिति । नस्मान्न धृतिरजाने भवदभिमते प्रमाणम् ।

नापि अत्रार्थापत्तिः । तत्त्वमसीति जीवत्रयणैक्योपदेशात्, सति
भेदे तदयोगेन भेदस्य मिथ्यात्वे सिद्धे तद्धेतुनया मिथ्यामृतमज्ञ न सिद्धय-
तीति हि भवद्विरुच्यते । न चान्यथानुपपत्तिरस्ति, अनन्तभेदधृत्यनुरा-
घेन कतिपयभेदधृतीनामन्यैवोपपत्तेः । प्रत्यक्ष अनुमान बहुधृतिवाक्य
वाघोपेक्षया कतिपयधृत्यवधाकरणस्यैव युक्तत्वात् । अंभदधृतिरक्षण-
प्रवृत्तैर्भवद्विरपि निर्विशेषमात्रलक्षणा बाधार्थमामानाधिकरण्यादिभिरभेद-
धृतयोऽन्यथा त्रियन्त एव । इयान् विशेष-परै धृत्यन्तराणि प्रत्यक्षादि
च सरक्ष्यन्ते । भवद्वि सर्वमन्यथा त्रियन्त इति । एव तावदभेदधृत्याना
मन्यथाकरणमन्वाह्याक्तम् । वस्तुताऽभेदधृतय स्वरसार्थपरा अस्माभि
परिपाल्यन्ते, अपृथक्सिद्धधर्मवाचिना शब्दाना धर्मपर्यन्तताया लोक
वेदसूत्रसिद्धत्वात् । अतस्त्वशब्दे जीवान्तर्यामिपर्यन्तवाचक । न तु
'तच्छब्दे त्रयशरीरवाचक' इत्यस्माभिरुच्यते । तदिदमस्मत्कृते आचार्यं
भाष्यतात्पर्ये ईशोपनिषदनुबन्धिनि विस्तरण द्रष्टव्यम् ।

त्वशब्दश्रवणे एव बुद्धिर्नोदेतीति यदुच्यते—तन्नूनमलब्धवेदा-
न्तव्युत्पत्तिकाना तथैव । त्व दुर्लभ्यादौ ब्रह्मणि दुस्त्वामतीतिश्च ।
'विधिनिषेधौ विशेषणे पर्यवस्यत सति विशेष्ये बाध' इति न्यायादिति भव-
तैवोक्तम् । अनुवादस्यल्लेऽप्य न्यायो न प्रसरतीति न मन्तव्यम्, तत्रापि
शिखी ध्वस्त इत्यादौ तत्प्रसारात् । नित्यो घट इत्यप्रयोगस्तु कदाचिदपि
घटपदस्य घटत्वमात्रे निष्कृत्य प्रयोगसाकरणात् । ये तु शब्दा कदा-
चिन्निष्कर्षका, कदाचिन्न, तत्र यथायथ प्रयोग । स च शब्दसर्व

नामसंज्ञको वा भवेत्वन्यथा वा, सर्वथा विशिष्टवाचि वमस्त्येव । यत्तु-
 (पु. १५५) जीव परमात्मा, जड परमात्मेति प्रयोगस्यादित्यापादनम्-
 तदिदं, सर्वं सत्त्विदं ब्रह्मेति वाच्यं श्रुतवता नैव कर्तुं शक्यते, इष्टत्वात् ।
 अतश्च 'अनेन जीवेनात्मने'ति जीवशब्द जीवान्तर्यामिपर । नामव्याक-
 रणात्पूर्वं वस्तुनि भगवताऽनुप्रवेशार्णन भगवत्सत्तदन्त प्रविश्य स्थितिबोधनेन
 भगवत्यापि सन्नामवाच्यत्वमस्तीति ज्ञापनार्थमिति नामरूपव्याकरणश्रुतिरपि
 शब्दानामन्तर्यामिपरत्वे प्रमाणमेव । यत्तु पयसि निगूढ घृतमिति पय-
 श्शब्द पयोऽन्तर्यामिघृतमभिदध्यादिति— तदन्तर्यामिशब्दार्थं पयोघृतयो-
 रसम्बन्धविशेष च जानता नैव प्रष्टुं शक्यम् । एव घटशब्देन कुलाल
 उच्यतामित्याक्षपाऽपि अद्भुत मतज्ञानमात्रदयति ।

(पु १५६) वायुपुराणं प्रशिसाना, देवीभागवतवचनाना च प्रा-
 यैरनुदाहृतानामप्रामाणिकत्वमेवेति न ततो भवदिष्ट सिद्धयेत् । एव श्रुति-
 वाक्येषु श्रुतार्थापच्यसम्भवस्योक्तत्वात् शरीरशरीरिभावेन मुख्यविधया सामा-
 धिकरण्यनिर्वाहात् 'ज्योतीषि विष्णु रित्वादिविष्णुपुराणवचनादितोऽपि
 भेदरक्षणाय भेदमिध्यात्वप्रसक्तिरिति न श्रुतार्थापत्तं तुत्राप्यवकाशः ।

यत्तु- (पु १५७) जगतो विष्णुशरीरत्व न भवितुमर्हति । कर्म
 जन्यफलभोगायतन शरीरमिति लोके प्रसिद्धत्वादिति— तदिदं श्रीभाष्या
 नवलाकनमूलकम् । वेदे पुराणादिषु च जगतो विष्णुमन्मन्धवर्णनावसर
 प्रयुक्तानां शरीरं, वपुः, कायः, तनुः, मूर्तिः, रूपः, शक्तिः, विभूतिरि-
 त्यादीनां पदानां केवलं स्वरूपपरत्वेन क्लेशार्थवर्णनं स्वकल्पितसिद्धान्त-
 श्रद्धामूलमेव । यत्र क्वचित् शरीरशब्दस्य स्वरूपार्थकत्वं यद्यगत्या रक्ष-
 णया स्वीक्रियत किमित्यत्र मुख्यार्थसम्भवे तदुपेक्षा । रूपशब्दश्चो-
 भयसाधारणत्वात् विशिष्य भवत्पक्षसाधकः । एव मूर्तिशब्दोऽपि ।
 अतः शरीरादिशब्दानुसारेण रूपादिसामान्यशब्दोऽयसदभिमतविशेषपर

नानिन्द्रजगत्परमात्मशरीरत्वम् । भोगायतन्यादिप्रक्षणव्यवह-
रमकारण्यं प्राक्तनाचार्यप्रत्ययेषु प्रपश्य । अणुद्विरचिने शरीरव्यवहाराणि स्व-
प्रत्यये चान्यदप्येष्वेति न मवेक्ष्यम् ।

किं बहुना । भट्टकुमारिलपादैः ३-१ प्रष्टव्यत्वाधिकरणे,
'शरीरत्वस्य न पार्थिवत्वेन व्याप्तिः, आप्यवायुयैत्रजमशरीराणामपि दर्श-
नात् । 'यि हि जना स्वर्गं लोकं यन्ति' तेषामितानि ज्योतीषि, यत्रात्रा-
णीति श्रुते । नापि भौतिकत्वेन व्याप्तिः ।

'तथा व्योमशरीरोऽपि परमात्मा श्रुतौ श्रुतः ।
इत्येतं वारिणा नित्यं यं स्वं प्रक्षेति चोदितं ॥
रूपस्पर्शादयो येषां महामूतगुणा स्थिताः ।
प्रत्येकमात्मना तेषां देहा सम्भोगहेतवः ॥
शब्दब्रह्मज्ञानं यच्चैव शास्त्रं वेदास्तुमुच्यते ।
तदप्यधिष्ठितं सर्वमकेन परमात्मना ॥
तथैवेदादयो वेदा प्रोक्तास्तेषां पृथक्पृथक् ।
भोग्यत्वेनाऽऽत्मना तेषां चैतन्यानुगतात्मदा ॥'

इत्युपन्यस्य, करचरणादिमत्त्वमिन्द्रियाश्रयत्वमित्यादि न लक्षणमित्याभिप्रायेण
सर्वस्यापि पदार्थस्य परमात्मशरीरत्वम्, वेदे श्रुतानां 'एतं ब्रह्म त्व्यादिसमा-
नाधिकरणवाक्यानामुक्तशरीरशरीरिभावनिश्चयत्वं च विस्पष्टमवोद्धुष्टम् ।

न्यायसुघाकृता च व्याख्याता भट्टसामेभ्वरेण अन्तर्यामित्रज्ञा-
णाद्युपन्यासेन, वेदस्य सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यादिसर्वमप्रातपध्यामिति निरूपणपूर्व-
कं, 'शरीरं चेदानेत्यामित्यादि न व्याप्तिः । नित्यस्य व्योमवेदादेरापि शरी-
रत्वस्य शास्त्रीयत्वात् । तेषां देहत्वं च वार्तिकोक्तं सम्भोगहेतुत्वम्, तच्च
नियमनलक्षणभोगाधिष्ठानत्व, 'द्वासुपर्णा सयुजा सत्याया' इति श्रुतिप्रलाभ

सर्वस्यापि वस्तुनश्चेतनद्वयाधिष्ठितत्वमप्यस्ती'ति विशे

अतोऽन्यादृशशरीरलक्षणनिर्वचनं शास्त्रायशरीरात्मभावरूप . . .

त्यागेनान्यथा समानाधिकरणवाक्यनिर्वहणं च प्राचीनसंप्रदायापरिज्ञानमूलमेव न केवलम्, परमप्राचीनकुमारिलभट्टदर्शित एष पन्थाः 'व्यवहार मट्टनय' इति वदद्भिरपि भवद्भिर्न परिशीलितः । किं तु तमाद्रियमाणानामस्माकमुपरि 'नवीनमिदं कल्पन'मिति निष्फलं दूषणप्रेषणाय प्रयत्यत इति इतः-परं वा भवन्तो विवेचयितुमर्हन्ति । अतो जीवपरमात्मयाथात्म्यविज्ञान-वैयम्यविधुरैरपि दुष्प्रघर्षोऽय प्रपञ्चपरमात्मनोः शरीरशरीरिभावः ।

'ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।

नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यत्तास्ति च विप्रवर्य ॥'

इति श्लोके अस्तिशब्दानास्तिशब्दाभ्यां क्रमेण चिदचिताबुच्येते । अस्य नास्त्यात्मकत्वे को हेतुरित्यत्र ।

'ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः ।

ततो हि शैलाव्यधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥'

इत्यादिश्लोकारम्भ इति श्रीभाष्ये दर्शितम् । यस्मिंहोक्तम् —

सर्वत्रोत्तरवाक्योपात्तो हेतुर्विधेयांशं प्रत्येव भवति । नानुद्यमानांशप्रतीतिवाक्यार्थविदां मन्यन्ते । अतोऽनुद्यमाननास्त्यात्मकत्वहेतुपरतयोत्तरवाक्ययोजनं न युक्तमिति (पु. १५९) तत्रोच्यते । आकांक्षितमभिधानायम्, न त्वनाकांक्षितमित्येव वाक्यविदः । यदि कश्चिदाकांक्षाविशेषानुद्यमानांशोपयोगी पर्यवस्यति । तावताऽनुद्यमानमधिकृत्य न किञ्चिद्वक्तव्यमिति न युक्तं वक्तुम् । प्रकृते च पर्यालोचने विधेयार्थोपरि प्राप्तशङ्कापरिहार एवाधरत्नं क्रियते । तद्यथा—नन्वस्त्यात्मकं नास्त्यात्मकं च विष्णुरित्युक्तम् । तत्र शरीरात्मभावेन सामानाधिकरण्यनिर्वाहः प्राक्कृतः । स चास्त्यात्मके जगति घटने । यत्तु शशशृङ्गादि नास्त्यात्मकम्, तस्यावास्तवत्वान्

तत्र कथं विष्णोरन्त प्रवेशानियमनादि । अनः शरीरात्मभावामावात् साना-
नाधिकरण्यमयुक्तम् । न चाचिदंशो नास्तिशब्देन गृह्यत इति वाच्यम् ।
प्रमाणप्रतिपत्ते तत्र नाम्नाति शब्दायोगादित्याशङ्कयामुच्यते ज्ञानस्वरूप
इत्यादि ।

अयं भावः—नास्त्येनेन शशशृङ्गग्रहणेऽप्यनुपपत्तिः । अचिदंश-
स्यैव तेन ग्रहण-शरीरात्मभाव उपपद्यत एव । कथं स नास्तिशब्दवाच्य
इति चेच्छून्यताम्—यतोऽभावशेषशरीरकः परमात्मा स्वभावतो ज्ञानात्मकः
ज्ञानरूपचेतनान्तर्यामी, न तु स्वभावतो वस्तुमूतः । अत्र वस्तुमूत इत्यत्र
चित्प्रत्ययाकारणात् स्वभावतो वस्तुमूतत्वं निषिद्धये । इमे त्वचिद्वेदाः, अतो
विज्ञानविजृम्भिताः । विज्ञानशब्दोऽज्ञानपर इति तु विपरीतं व्याख्यानम् ।
अतो विज्ञानशब्दः सङ्कल्पपरः, उपरि, 'सङ्कल्पतरोः फलानो'त्युक्तेः । अत्र
समित्यकीकारे । जीवस्य देहेन सहैकीकृत्य कल्पन सङ्कल्पः । स च अहं
देवः, अहं मनुष्य इत्यादिः । एतन्मूलकं कर्मात्त विवक्षितम् । यत्त्वय सङ्कल्प-
पदार्थोऽप्रसिद्धः (पु. १ ६०) इति—तत्रोच्यते—विज्ञानशब्दस्याज्ञानपरत्वसङ्कल्प-
पदस्य 'समन्तात्कल्पयेने भेदोऽनेनेति सङ्कल्पोऽविद्या' इत्यज्ञानपरत्वं च किं
प्रसिद्धम् । अवयवव्युत्पत्त्या कथञ्चिन्नयेन च भवदभिमतज्ञानपरत्वं विना
प्रकारान्तरेणापि नेतुं शक्यमित्यभिप्रायेणास्माभिस्तथाऽर्थो वर्णितः । वस्तुत
इह सङ्कल्पपदेनात्यन्तप्रसिद्धः भगवत्सङ्कल्परूपार्थ एव सुग्रहः । जीवकर्मापि
शोधने भगवत्सङ्कल्प एव । अतश्च विज्ञानशब्दोऽपि तत्र तत्र तप-
शब्दमायाशब्दादिवत् सृष्ट्युपयोगिसङ्कल्पात्पकं भगवन्निष्ठं ज्ञानमेव ब्रवी-
तीति निरवद्यम् । अतो भगवत्सङ्कल्पकृता इमे भेदा इति । अनेन श्लोके-
नोत्पत्तिमत्त्वमुक्तम् । उतरश्लोकेन विनाशित्वमुच्यते—

'यदा तु शुद्धं निजस्वपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।

तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥'

इति । तथा चादिमध्यपर्यन्तहोनमत्र न किञ्चिदित्युक्त्वा तावता कथं नास्त-
शब्दवाच्यत्वमित्यत्राह—

‘यथा-यथात्र द्विजं गतिं भूयो न तद्यथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ।’

इति । यदन्यथात्र याति, तथैव न वर्तते, सत्र तत्त्व कुत ? तस्य
भावस्तत्त्वम् । पूर्वदृष्टरूपैव सद्भाव, तन्नास्तीत्यर्थः । एवमादिभि-
श्चाकैः ज्ञानसतैकरूपसत्यवस्तु अस्तिशब्दवाच्यं सदाऽस्तीति प्रतीय-
मानत्वात्, अन्यत् ज्ञानातिरिक्तमचिद्रूपमसत्यमवस्तु उत्पत्तिविनाशवत्
कदाचिन्नास्तीति प्रतीयमानत्वान्नास्तिशब्दवाच्यमित्युपपाद्यत इति सिद्धमेक-
वाक्यत्व, नास्तिशब्दविवक्षितार्थाग्रहणेन तत्र विष्ण्वात्मकत्वासम्भवशङ्का-
परिहारपरत्वादुत्तरसन्दर्भस्य । अत्र प्रकरणज्ञानशब्दश्चिदात्मपर, ‘यदस्ति
यत्रास्ति च त्युक्तिविवरणपरत्वस्य सोपपत्तिस्थापितत्वात् । न तु निर्विशेषज्ञान-
पर, अप्रसिद्धत्वात् । विष्णु, भगवान्, अशेषमूर्तिरित्यादीनि च
निर्विशेषत्ववाचकानि । अतः, ‘प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विकलत्वमोते
बहुसाधनेते’ त्यनावश्यकविक्षेपेणान्नापि ते भाष्यदूषणप्रयासो व्यर्थ एव ।
यत्तु जगद्रूपकार्यकरणात् नाज्ञानस्यासत्त्वम् । कार्यस्य मिट्यात्वाच्च तस्य
न सत्त्वमिति सदसदनिर्वचनीयत्वसिद्धयतीति—तत्र—अज्ञानस्यैवाहानु-
क्तत्वात्, कार्यमित्यात्वस्याभावाच्च । अज्ञानप्रतिपादनाङ्गीकारेऽपि कार्य-
करणात् जगते नास्तित्वाच्च तस्य सदसत्त्वेमेव प्रतीयेत, नानिर्वचनीयत्वम् ।
असत्यादिशब्दवाच्यत्वजगत उत्पत्तिविनाशशालित्वप्रयुक्तमिति पुराणेषु
मुक्तकण्ठकथयन्तु मिट्यात्वाम्युद्हननिर्मूलमेव । अतो भवदभिनतमज्ञान-
मप्रामाणिकमेव ।

एव निवर्तकानुपपत्तिश्च । निर्विशेषब्रह्मज्ञाननाविद्यानिवर्तकम् ।

न हि धर्मिमात्रज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिः कापि दृष्टा । किं तर्हि ? विशेषधर्मवि-
शिष्टधर्मिज्ञानैव । एव निर्विशेषब्रह्मज्ञानस्य स्वप्रकाशब्रह्मतुल्यत्वात् तस्या-

निवृत्तये इदमप्यनिवृत्तये । नदवि निवृत्तयेनि 'यत्' शब्देन
 न स्यात्, 'यत्' प्रपञ्चः २ अथवा प्रपञ्चस्यपरकाण्डे पठेत्पठ्य १२३-
 माम्येष स्यात् । तदा च ज्ञानमन्तगं सत्यादिभिः काले निवृत्तये मरि
 प्यति । तथा 'तमेव विद्वानमृत इह मवति' इति वाक्ये विगिष्टस्य
 वेदनस्यैवामृतत्वप्रापकत्ववर्णनात् निर्दिशेत्प्रपञ्च न मोक्षहेतुः । इह वेदा
 परम्परयाऽमृतत्वहेतुरिति चेत्-तत्र-मानाभावात्, 'नान्य पन्था अय
 नाय विद्यते' इत्युपाया-तरनिपचाद्य ॥

एव निवृत्त्यनुपपत्तिरपि । पत्तु—(पु १६२) अविद्यात्वेना-
 विद्याज्ञाने सति सुखादिषु मिथ्यात्वबुद्धौ सत्या तद्भाषनादाद्येन क्वचिदपि
 प्रवृत्त्यभावे कर्माभावात्शुक्ति मिद्धयतीति । सेम प्रक्रिया सर्वमत्त्वत्वादिभि
 सुखादिषु दुःखभावना विदधन्निर्नयायिकादिगिराहता न भवत्वथ
 घटते, सर्वस्य मिथ्यात्वेन शुक्तिज्ञानेन रजतनिवृत्तिवत् तत्त्वज्ञानेन युगप
 सर्वनिवृत्तेरेव युक्तत्वात् । आक्षामतत् । अविद्यानिवृत्तिरियमकार्या कार्या
 वा । आये तत्त्वज्ञाननदर्थायासादि व्यर्थम् । अन्ये सा मिथ्या सत्या
 वा । प्रथमे किमिदं मिथ्यात्वम् २ प्रतीयमानत्वे सति वाच्यमानत्वमिति
 चत्त—जाताया निवृत्ते प्रतीतिलक्ष्ण, तदुपायस्तत्र कर्ता चति सर्वमा
 विधिकमङ्गीकार्यमिति कथमविद्यानिवृत्तिः । सत्यत्वपक्षे तु द्वैतमेव सिद्धम् ।

अतः सर्वविधानुपपत्तिमये भवदभिमताज्ञाने सप्तविधा अप्यनुपपत्त
 य सन्तीति सिद्धम् । न चानुपपत्तिमत्त्वमविद्यायाम्भूषणमव न दृश्य
 मिति वाच्यम् । एव इह सति बहुविधानुपपत्तिसमरणेन सम्भूषणायामवि
 द्यामनुपपत्तिपरिहारप्रयासेन किमिति भवन्तो विकारयन्तीव । युक्तं पुन
 रनुपपत्तिसहस्रसमर्पणन प्रपञ्चान् प्रपञ्चुः । एव निवृत्त्यनुपपत्त्यादि
 नानाविधानुपपत्तिसमर्पणनमनिवृत्तमानयमविद्या सर्वदेव प्रपन्न भन्त्यतीति व्यर्थो
 व प्रयासः । एवमविद्याया अनुपपन्नत्वे चाश्रुत्यर्थत्व च विशदमवगम्यमाने,

समञ्जसे च श्रुतेरर्थान्तरे सम्प्राप्त्युद्घमाने कथमविद्या पुनः पदमाधात्मतीति ।

यस्तु-शिवविष्णुरूने भेदोऽप्यौपाधिक इत्युक्त्वा प्रमाणतया श्री-
विष्णुपुराणवचनमुपात्तम्-‘शङ्करो भगवान् शौरिः श्रीश्च गौरी द्विजोत्तम’
इति-तन् श्रीशौरिरूपवस्तुद्वयसाधकत्वान्नाद्वैतपरम् । किञ्चात्र—

‘नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोश्श्रीरनपायिनी ।

यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवैयं द्विजोत्तम ॥’

इति जगन्मातापित्रोरुभयोरापि सर्वान्तर्यामित्वमुक्त्वा तदुपपादनाय नियम्प-
विभूतीनां परिगणने प्रवृत्त्य, ‘अर्थो विष्णुरियं चाणौ नोतिरेषा नयो हरिः’
इत्यारभ्य—, ‘इच्छा श्रीर्भगवान् कामः यज्ञोऽसौ दक्षिणा तु सा । ....
.... शङ्करो भगवान् विष्णुर्गौरी लक्ष्मीर्द्विजोत्तम । .... तृष्णा
लक्ष्मोर्जगत्स्वामी लोमो नारायणः परः’ इत्याद्यामिधाय, ‘देवतिर्यङ्मनुष्येषु
पुत्रामा भगवान् हरिः । स्त्रीनाम्नौ लक्ष्मीर्मातैव नानयोर्वैद्यते परम् ।’
इति सर्वान्तर्यामित्वं निगमितमिति विष्णुना वस्त्वन्तराणां यादृशस्तम्बन्धः
स एव शङ्करस्यापि विष्णुनेति विस्पष्टमेवात्र निरूप्यमाणे इतरवैलक्षण्येन
शङ्करस्य परं विष्णुवंपदवर्णनविषयं न कथञ्चिदपि वचनमिदं साधकमिति
विचिन्त्य सम्यक्सन्दर्भविमर्शेनार्थनिर्णयः कियताम् । एवमुपरिष्ठादुक्तं
सर्वमप्यवस्तानुपपादितया प्रक्रियैव व्युदत्तमिति कृतं पिष्टपेपणेन ।

यत्पुनरुपोद्धाते, ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इत्यादिश्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं
सद्य एव मोक्षं दर्शयन्त्यः मध्ये कार्यान्तरं वारयन्तीति श्रीशङ्कराचार्यमत-
मिति-तत्र भगवद्भ्रामानुजसिद्धान्तोऽपि स एवेति द्रुमः । एतन्मते ब्रह्म-
विद्यानन्पत्त्यनन्तरं मोक्षार्थं कनेत्याभावात् । अत्र ब्रह्म वेदेति वेदनं वा-
क्यार्थज्ञं नमात्रम्, न त्वन्तिमप्रत्ययावध्यावृत्तब्रह्मोपासनामिति चत्—तत्रैव
न प्रमाणम् । सामान्यविशेषशास्त्रपर्यालोचनेन तादृशोपासनपर्यवसानस्या-
न्यत्र व्यक्तत्वात् ।

यदपि तत्रैव ; “मायावादाश्रयगानाश्रयगयोः कतरच्छ्रय इति सन्दि-
 हानः यावत्त्वबुभुसुरभूवम् ; तावन् पुरः स्फुरन्त्या, ‘मोक्षमाप्तये कर्तव्य-
 लेशस्यापि नावमर’ इति प्रदर्शयन्त्या, ‘नास्त्यकृतः कृतेन’ इति श्रुत्यैव सम्बो-
 धितः, यत्, प्रपञ्चस्य परमार्थत्वे तन्नित्यतये किञ्चित् कर्तव्यमापत्तितं मवेन् ।
 अतस्तस्यापारमार्थ्यमेवेति” इत्युक्तम्—तत्र ग्रामः । न किञ्चित् कर्तव्यं
 निःशुक्तःवादिति यदि, तर्हि मन्यमथनं, तत्त्वोपदेशः, श्रवणमनननिदिध्या-
 सनादि, श्रुतिरूपब्रह्ममाज्ञात्कारोपादनपयासश्च किमर्थं क्रियते । ‘न ह्यध्रुवैः
 प्राप्यते हि ध्रुवं तदि’ति श्रवणाद्वाक्यार्थज्ञानादितोऽपि हि न तत्प्राप्तिरसंभव-
 ति । श्रुतिज्ञानस्याध्रुवत्वात् । ‘प्रतिबन्धकाविद्यानिवृत्तिरेव तावत्पयाससाध्या,
 न तु अकृते ब्रह्मेति चेत्—तर्ह्यस्मन्मतेऽपि स्वामाविकाष्टगुण आत्मा तद-
 नुमाय्यं ब्रह्म च न साध्यम्, किं तु प्रतिबन्धककर्मनिवृत्तिरेवोपासनया
 क्रियत इति तुल्यमतत् । यदि च मोक्षार्थं किमपि न कर्तव्यम्, मता-
 न्तरादृतमुपासनादिकं च मोक्षातिरिक्तफलप्रदमेवेति निर्णयः, तर्हि
 स्वर्गार्थयथागादिवत् उपासनादिकमपि भवतीति तदनुष्ठानेऽपि वस्तुतस्तस्य
 मिथ्यात्वेनाननुष्ठानस्य स्थितत्वात्, मोक्षार्थं कव्याप्यकर्तव्यतया ईदृशानु-
 स्ठाननिषेधकर्मत्पताया अप्यसम्भवेन एनन्निषेधकर्तुरिव एतदनुष्ठान-
 परस्यापि नित्यसिद्धमांशो न मात्रयाऽपि हीयते । यदि च न किञ्चित्कर्त-
 व्यमिति श्रुतेराशयः, तर्हि तदुपर्येव, ‘तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे’-
 दिति किमित्यभिगमनं विद्मामति । तस्मात् पूर्वापरसन्दर्भपरिशीलनेन,
 ‘परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन तद्वि-
 ज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे’दित्यस्यार्थो वर्णनीयः । स एवम्—कर्मसम्पा-
 दितान् लोकान् अद्यास्तिरत्वेन कर्ममीमांसया परीक्ष्य, अकृतः अनादि-
 निधनः परमपुरुषः कृतेन न लभ्यत इति निर्वेदमायात्—अत्र कृतेनेति भोव
 क्तप्रत्ययः, क्रियया कर्मणेति यावत् । एवं अध्रुवफलसाधनत्वादध्रुवशब्द-

समञ्जसे च श्रुतेरर्थान्तरे सम्यग्बुद्धयमाने कथमविद्या पुनः पदमाधारं
 यातु-शिवविष्णुरुणे भेदोऽप्यौपाधिक इत्युक्त्वा प्रमाणं
 विष्णुपुराणवचनमुपात्तम्-‘शङ्करो भगवान् शौरिः श्रीश्च गौरी द्वि-
 इति-तन् श्रीशौरिरूपवस्तुद्वयसाधकत्वान्नाद्वैतपरम् । किञ्चात्र--

‘नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोश्श्रीरनपायिनी ।

यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ॥’

इति जगन्मातापित्रोरुभयोरपि सर्वान्तर्यामित्वमुक्त्वा तदुपपादनस्य नित्य-
 विभूतीनां परिगणने प्रवृत्त्य, ‘अर्थो विष्णुरियं वाणी नोतिरेषा नयो ह्यं
 इत्यारभ्य—, ‘इच्छा श्रीर्भगवान् कामः यज्ञोऽसौ दक्षिणा तु सा । ..
 .... शङ्करो भगवान् विष्णुर्गौरी लक्ष्मीर्द्विजोत्तम । ....तृप्त
 लक्ष्मार्जुगत्सामी लोभो नारायण परः’ इत्याद्यभिधाय, ‘देवतिर्यङ्मनुष्ये
 पुत्रामा भगवान् हरिः । स्त्रीनाम्ना लक्ष्मार्मैत्रेय नानयोर्विद्यते परम्
 इति सर्वान्तर्यामित्वं निगमितमिति विष्णुना वस्त्वन्तराणां यादृशस्त्वन्वय-
 स एव शङ्करस्यापि विष्णुनेति विस्पष्टमेवात्र निरूप्यमाणे इतरवैलक्षण्ये-
 शङ्करस्य पर विष्णवमदवर्णनविषये न कथञ्चिदपि वचनमिदं साधकमिति
 विचिन्त्य सम्यक्सन्दर्भविमर्शेनार्थनिर्णयः क्रियताम् । एवमुपरिष्ठादुक्त
 सर्वमप्यघस्तादुपपादितया प्रक्रियैव व्युदस्तमिति कृतं विष्टपेपणन ।

यत्पुनरुपोद्धाते, ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इत्यादिश्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं
 सद्य एव मोक्षं दर्शयन्त्यः मध्ये कार्यान्तरं वारयन्तीति श्रीशङ्कराचार्यमत-
 मिति-तत्र भगवद्भगवानुजसिद्धान्तोऽपि स एवेति द्रुम । एतन्मते ब्रह्म-
 विद्यानिष्पत्त्यनन्तरं मोक्षार्थं कजेव्याभावात् । अत्र ब्रह्म वेदेति वेदनं वा-
 क्यार्थं न मालम्, न त्वन्तिमप्रत्ययावध्यावृत्तब्रह्मोपासनमिति चेत्—तत्रैव
 न प्रमाणम् । सामान्याविशेषशालपर्यालोचनेन तादृशोपासनपर्यवसानस्या-
 न्यत्र व्यक्तत्वात् ।

यदपि तत्रैव ; "मायावादाश्रयगानाश्रयणयोः कतरच्छ्रेय इति सन्दि-
हानः यावत्तत्रबुभुसुरभूवम् ; तावन् पुरः स्फुरन्त्या, 'मोक्षप्राप्तये कर्तव्य-
लेशस्यापि नावसर' इति प्रदर्शयन्त्या, 'नास्त्यकृतः कृतेन' इति श्रुत्यैव सम्बो-
धितः, यत्, प्रपञ्चस्य परमार्थत्वं तन्निवृत्तये किञ्चित् कर्तव्यमापतितं भवेत् ।
अतस्तस्यापारमार्थ्यमेवेति" इत्युक्तम्—तत्र प्रमः । न किञ्चित् कर्तव्यं
नित्यमुक्तत्वादिति यदि, तर्हि मन्यप्रयत्नं, तत्त्वोपदेशः, श्रवणमनननिदिध्या-
सनादि, वृत्तिरूपव्रतनाशात्कारोपादनपयासश्च किमर्थं क्रियते । 'न ध्रुवैः
प्राप्यते हि ध्रुवं तदि'ति श्रवणाद्वाप्यार्थज्ञानादिषोऽपि हि न तत्प्राप्तिस्संभव-
ति । वृत्तिज्ञानस्याध्रुवत्वात् । 'प्रतिबन्धकाविद्यानिवृत्तिरेव तावत्प्रयाससाध्या,
न तु अकृतं व्रत्ते'ति चेत्--तर्ह्यसन्मतेऽपि स्वाभाविकाष्टगुण आत्मा तद-
नुमाद्यं व्रतं च न साध्यम्, किं तु प्रतिबन्धकर्मनिवृत्तिरेवोपासनया
क्रियत इति तुल्यमेतत् । यदि च मोक्षार्थं किमपि न कर्तव्यम्, मत्ता-
न्तरादतमुपासनादिकं च मोक्षतिरिक्तफलप्रदमेवेति निर्णयः, तर्हि
स्वर्गार्थयागादिबन् उपासनादिकमपि भवतीति तदनुष्ठानेऽपि वस्तुतस्तस्य
मित्यात्वेनानुष्ठानस्य स्थितत्वात्, मोक्षार्थं कल्याणकर्तव्यतया ईदृशा-
नुष्ठाननिषेधकर्तव्यतया अप्यसम्भवेन एतन्निषेधकर्तुरिव एतदनुष्ठान-
परस्यापि नित्यासिद्धमोक्षो न मात्रयाऽपि हीयते । यदि च न किञ्चित्कर्त-
व्यमिति श्रुतेराशयः, तर्हि तदुपर्येव, 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे'-
दिति किमित्यभिगमने विदधाति । तस्मात् पूर्वापरसन्दर्भपरिशीलनेन,
'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन तद्वि-
ज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे'दित्यस्यार्थो वर्णनीयः । स एवम्—कर्मसम्पा-
दितान् लोकान् अल्पाश्रितत्वेन कर्ममीमांसया परीक्ष्य, अकृतः अनादि-
निघनः परमपुत्रश्च कृतेन न लभ्यत इति निर्वेदमायात्—अत्र कृतेनेति भावो
कमन्ययः, क्रियया कर्मणेति यावत् । एवं अध्रुवफलसाधनत्वाद्भ्रुवशब्द-

वाच्येन क्रियारूपतया कृतकफलसाधनतया वा कृतशब्दवाच्येन च कर्मणा भ्रुवमकृतं च तत् परं ब्रह्म न प्राप्यत इति निर्विधं अध्ययनजनितोऽऽपानमतीतिगोचरब्रह्मविषयविशदज्ञानाय गुरुमुपसम्पद्येतेति । अतोऽन्यथैव समञ्जसार्थत्वात् 'नास्त्यकृतं कृतेने'ति वाक्यस्य, न प्रत्यक्षानुमानाज्ञायवाधितं जगदपारमार्थ्यं केवलमेतद्वाक्यव्यञ्जितमिति कृत्वा स्वीकर्तुं युक्तमिति ।

तस्मान्न निर्विशेषं ब्रह्म, न वा भावरूपमन्यादृशमज्ञानं, न वा जगन्मध्येति—श्रियं पतिराल्लिलहेयप्रत्यनोककल्याणगुणगणनिधिं प्रकृतिपुरुषान्तर्यामी भक्तिप्रपत्तिभ्यः परमपुरुषार्थभूतं परं तत्त्वमिति श्रीभगवद्गीता नुजयतिराजस्यापितश्चुत्यर्थ एव स्वरसस्सर्वाधिवैकिलोकहृद्यस्सर्वक्षेमङ्कर इति सुधियस्सहृदय परिशीलयन्ति । अतश्च श्रीशङ्कराचार्यैतदनुयायिपरिकल्पिते प्रपञ्चमिथ्यात्वे, अन्ततः केवलमुल्लाभावात्मकनिर्गुणसत्त्वमात्रपरिशेषकल्पनया वास्तवमुखनिरसनादमुल्लासिकाया मुक्तौ चानुपपत्तिमनेकप्रकारामभिरक्ष्य, विशेषाद्वैतशुद्धाद्वैतादि सर्वार्थवैष्णवसिद्धान्तप्रवर्तकपरमाचार्यप्रभृतिपरमास्तिकसङ्घसन्दर्शितप्रक्रियागतैः प्रमाणतर्कैः परमार्थं विदन्त, श्रीमतो भगवतो विष्णारनवग्रहेणानुग्रहणतमेव भजन्स्तमेव प्राप्नुवन्तो निरन्तरं तमेव परिचरन्तस्तन विहरन्त परमानन्दसम्पदा स्वात्मानघनयोगमेत्यध्वस्यन्त सर्वे तदुचितमाचरन्तस्सन्तिर्त्वात् सादरमावधेते ।

पथैर्द्वितीयखण्डस्य प्रतिपाद्यार्थसंग्रहः ।

'अथाता भाष्यसिद्धान्तसारमम इद्वैरित ॥

अद्वेषाभिनिवेशानामयथाग्रहशान्तये ।

प्रणीतेयं मया भाष्यपरमार्थप्रकाशिका ॥

अज्ञेयज्ञानामप्यधिकगहनं सद्गुरुभृत

क एव श्रीभाष्यप्रगुणमधिगतु तदपि यत् ।

असाढ्याच्छ्राय स्वयमभिनिवेश्याद्वेषमते

विलिख्यैव पाचीकशदिदं शतोऽयं प्रनिविधि ॥

शोधनम् ॥

पुट	पङ्क्ति	शुद्धम्	पुट.	पङ्क्ति	शुद्धम्
१२	१५	मिद्धवत्कारेण	१५२	१६	सर्वे शून्य
१७	२३	णान्वतम	"	१७	तान्निपधाम
२४	५	मने अपमेय	१६२	६	रूपो
५०	६	पङ्क्तय	१६४	११	मानवस्त्वनि
"	१५	न्यघृष्ट्याणि	१७०	१६	मौषाधिको
६२	४	व्यापारानन्तर	१७२	२. ४	द्विष्ट
"	२२	दशायामवोपे	१७४	९	जातमिति । पूर्व
८३	६	ब्रह्मामिष	"	११	ज्ञानम्, अपरि
"	१७	साक्षिकमनि	१८१	१५	लाघवात् इतर
८४	२१	प्रज्वाल	"	२२	दिति---तत्र
१०६	१५	तत्त नाशि	१८२	९	टयति नमदर्थ
१११	२	माथ्य एवम	१८३	१२	ण्यसम्बन्धश्च
"	२४	तद्ग्रहण	१९५	४	नक्ष वा
११९	१५	ग्राह्यस्य ग्राह्य	"	१५	मवति विरु
१२१	१७	परात्मन्य	"	२२	क्रिष्ट
१२२	८		१९९	७	तथासाल
१२२	२१	तार्किक	२०२	२४	चोदित न
१२३	२	परात्मा	२०३	२०	स्मृतिमेव
१२४	६	पराम्बन्धुपकाश	२११	१	चतुष्टय
१२६	४, ५	निर्भोकेण	२१६	१०	सोपधि वा
१२८	१२	दु स्तितृप्ति	२१७	२३	अद्वित्यत्त्वम्
१३३	२	माश्रय वाडि	२२४	३	मूलेव
१४३	२४	प्रतीक्येव	"	४	न केवलं एवम
१४७	१७	दुता नु मनन			

BHAVAN'S LIBRARY

This book should be returned within a fortnight from the date marked below

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue